УКРАЇНСЬКІ БИЛИНИ (ЗБІРКА)

Передмова

— Якась дивна тема, — здивується юний літературознавець. — Хіба існують українські билини?

— Знав, що здивуєшся, — скажу я, — Але давай не будемо поспішати. Розберемось спершу, що таке билини.

Билини — це оповідні пісні, які були записані в Олонеччині, Архангельщині та інших віддалених російських місцевостях. Зовсім не дивно, що стародавні епічні пісні збереглися в глибинці. Дивує інше: оті так далеко записані тексти чомусь оспівували Київ, князя Володимира, а також Чернігів, Галич, Волинь — виразно українські міста й місцини. І ще одне диво: в самій Україні, як і в Білорусії, билинні тексти довгий час не могли знайти, навіть проголосили: їх нема. А те, що про українську землю й міста співали рапсоди на Олонеччині, чи Архангельщині, або й під Москвою, чи в інших місцях, звідкіля здобуто основну масу текстів билин, російські вчені пояснили просто: Київська Русь — це була «єдина, неділима» держава на зразок пізнішої Російської імперії. Дехто ототожнював ту державу з Російською імперією, де була «єдина неділима» культура, яка й збереглася на крайніх околицях, де її не зачепила цивілізація. Сучасний російський учений Дмитро Лихачов так і писав: «Звернення до єдності Русі в минулому було закликом до її єдності в майбутньому».

Притому, як бачиш, читачу, зовсім не враховується те, що Русь і тепер явище не єдине, та й колись не було єдине, бо Русь і Росія — зовсім не синоніми, так само як не означають одне і те ж Румунія і Рим (Romania — Roma). Колись Русь розкладали на три складові частини, притому цілком автономні: Мала Русь, Біла Русь і Велика Русь. Були й інші, менші Русі: Червона (нинішня Галичина) і Чорна (Брестщина та Полісся). Отже, Русь — це ніби загальна назва східного слов’янства, а не синонім Росії (синонім Росії — Велика Русь). Є ще, читачу, вузьке розуміння поняття «Русь» і широке: тобто власне Русь, корінна Русь, може, навіть плем’я, і «Русь» як державне поняття, тобто назва держави, в яку входили різні племена й народи, навіть неслов’янські.

— Дивні речі, — скажеш ти, юний читачу. — Нам такого у школі й не розповідали.

— Дивного у світі багато, а особливо в історії, — відповім я. — Коли ти любиш історію, то, мабуть, цікавився її загадками і, може, пробуєш їх розгадати — часто вони цікавіші й загадковіші за будь-які кросворди. Ану ж бо, давай візьмемося разом із тобою та й. розберемося, що воно таке — ота велика кількість назв Русі: і Мала, і Велика, і Біла, і Червона, і Чорна. Перше, що спаде тобі на думку, коли ти вмієш гарно розгадувати історичні загадки, таке: якщо та Русь має аж стільки назв, то вона була аж ніяк не «єдина й неділима», а таки різноманітна, бо навіщо ж їй стільки назв? І одразу подумаєш: Мала Русь — це щось маленьке, другорядне, Велика Русь — це щось велике, могутнє, першорядне. Але тут ти починаєш помилятися. І ти не один такий. А помиляєшся з однієї причини: державне правління над усіма тими землями у XVIII–XIX століттях перейшло на північ, у Велику Русь, Великоросію, яку почали вважати центром Русі. Отже, з’явилося нове значення назви, а попереднє забулося. Зрештою й слово «Україна» почали тлумачити не від слова «край». «країна», а від слова «окраїна», бо вона в цей час стала таки окраїною Російської держави.

Так-от, читачу. Мала Русь та Велика — це поняття церковні, не державні. Православна церква, яка була панівною на нашій землі, називалася раніше грецькою. Чому, ти, мабуть, знаєш. А коли ні, то скажу: християнська віра прийшла до нас із Візантії, де панувала грецька мова. І от до складу Візантії входила Греція. Земля, яку ми всі знаємо, називалася Мала Греція, тобто власне Греція; а була ще територія, на яку поширювалася християнська віра візантійського, або, як його називали, грецького зразка, — оце й була Велика Греція. Отже, Мала Греція — це власне Греція, а Велика Греція — територія, на яку поширювалася грецька віра. Так само й Мала Русь — це був центр, місце осідку київського митрополита, а Велика Русь — це землі навколишні, що оточували центр, Малу Русь. Це так, як слива: кісточка в ній — мала сливка, плодове тіло — велика слива, зернятко ж у тій сливі — центр плоду. «Мати городів руських» означає столицю, державний центр — Київ. Відповідно Київ — центр Малої Русі, а вже потім і Великої.

З цим, читачу, ми розібралися, а це треба знати перш за все, бо інакше, намагаючись розгадати загадку билин, ми з тобою анічогісінько не зрозуміємо.

— А щодо Білої, Червоної та Чорної Русі? — запитаєш ти.

— А щодо них, то тут учені трохи й самі плутаються, хоч так-сяк пояснюють і це. Біла Русь — це земля на північ од Русі, а Біле море — це море на Крайній Півночі. Інші вчені вважають, що назва Біла Русь походить від білого полотняного одягу, в яке вбиралося населення цих місць; національне вбрання білорусів біле. Червона Русь — це західна Русь, як небо на заході сонця — червоне, червінне. До речі, в костюмах західних українців чимало червоного, особливо у вишивках. А от Чорна Русь пояснюється хіба тим, що хати у поліщуків були не мазані, тобто не білені, а просто з дерева; а коли дерево старішає, воно чорніє.

Ревнителям «єдиної неділимої» царської Росії дуже хотілося б, щоб усе етнічне, тобто народне, — життя, мова, культура — було однакове. Через це Росія провадила політику нівеляції інших народів та русифікації, а царські історики підганяли історичні факти так, що ця «єдина, неділима» Росія вбачалася їм і в державі Київська Русь, яку вони оголосили своєю попередницею і ввели її таки в російську історію. Одне тільки муляло їм очі: де на цій начебто споконвічній території Росії взявся український народ?

Щоб пояснити цей «дивний» факт, царські історики придумали кілька цілком антинаукових байок, які товкмачили з великою настирливістю, щоб убгати їх у народні уми. Одні з них казали: ніякого українського народу немає, не було й бути не може, а той народ, який невідомо чому на тій території живе, — плем’я російське, а мова його — це діалект, чи, як вони казали, «нарєчіє» мови російської, тільки це «нарєчіє» було зіпсоване впливом польської мови. У цей самий час шовіністичні польські історики запевняли, що український народ — це гілка польського, адже плем’я, яке заснувало Київську державу, звалося поляни, а вони — поляки, або великополяни, як самі себе називають, а українська мова — це діалект польської. Одне слово, тяжко українцям, як то кажуть: і там гаряче, і звідти пече, бо вони вже самі собі не могли розказати, чому це вони, споконвічно живучи на своїй землі, та й не є народом, а маючи багатотисячолітню історію та культуру, ніби тієї історії та культури позбавлені.

А російський історик Микола Погодін придумав іншу баєчку про українців, бо надто вже по-дурному звучить те, що величезний народ у центрі Європи — не народ, а його цілком сформована мова — не мова. Отож він доводив що в Київській, тобто Малій, Русі жили предки великоросіян; коли ж татаро-монголи напали на неї, то все населення з Києва і близьких до нього міст відійшло на північ, навіть київський митрополит туди відступив, а на порожні землі прийшли західноукраїнські племена і цей край колонізували. Цим, до речі, М. Погодін пояснював і той факт, чому олонецькі чи архангельські селяни співають про Київ, про князя Володимира, про інші міста Малої Русі, власне, про Україну.

— А все-таки чому? — спитаєш ти.

— От у цьому я й хочу з тобою розібратися, — відповім я. — Але поступово, докладно, щоб усе стало на своє місце.

Билини та їхнє походження — й справді одна з манливих та хвилюючих загадок культурної історії східних слов’ян. Загалом культурний світ довідався про билини давно. Нагадаю, що цю назву вжив російський фольклорист і вчений І. Сахаров (1807–1863), який їх збирав. У народі ці пісні звалися ста?ринами, старинками; їх так і годилося б називати, але в науці термін «билини» щасливо прижився, через що й ми його використовуємо. Ще 1619 року англієць Річард Джем записав кілька текстів билин — це були билини московські. На початку XVIII століття сибірський козак (як вважають) Кирша Данилов записав найвідоміші билини, чи старини, київські й новгородські. Рукописний збірник Кирші Данилова під назвою «Древние российские стихотворения» з’явився друком тільки 1804 року. Билини друкувалися також за пісенниками Михайла Чулкова, Василя Трутовського, Миколи Новікова, Василя Сопікова та інших, що виходили в Росії у XVIII–XIX століттях. У середині XIX століття починається старанне записування билин безпосередньо з вуст народу; особливо багато тут зробили П. Кирієвський, який видав у 1860–1874 роках десять томів своїх «Песен», і А. Гільфердінг, який у 1873 році видав том «Онежских былин» з безліччю варіантів (досить сказати, що ця книжка має 1336 сторінок), і П. Рибніков, який також записав чимало нових текстів. Захоплення билинами після відкриттів П. Рибнікова та А. Гільфердінга було величезне, адже віднайшлися давні, дуже хвилюючі, реально існуючі поетичні пам’ятки, пов’язані з історією Київської Русі. Звід А. Гільфердінга обіймав 318 текстів, що складало понад 50 тисяч віршів, записаних од 70 оповідачів; а звід П. Рибнікова — 230 текстів. Згодом учені

розробили таблиці поширення билин: Московська губернія дала три тексти, Нижньо-новгородська — шість, Саратовська — десять, Симбірська — двадцять два, Сибір — двадцять дев’ять, Архангельська губернія — тридцять чотири, а О донецька — триста. І це в той час, коли в Україні та Білорусії не було записано жодного тексту билин (насправді ж це не так, і ми в цьому пересвідчимося із самої цієї книжки).

— Дивні речі! — скажеш ти.

— Справді, дивні. В билинах оспівується Київ, князь Володимир, а подібних текстів в Україні не знайдено. Може, мав рацію М. Погодін, коли казав, що українці як народ з’явилися лише в XV–XVII століттях, отак, ніби з неба впали, а ті, що складали билини в Києві, — це предки росіян, та й по всьому.

— А що сказали про це українські вчені? — запитаєш ти. — Може, мовчали чи тільки згідно кивали головою?

— Ні! Михайло Максимович, той, що був першим ректором Київського університету, а за ним і Микола Костомаров, той, що був заарештований разом із Тарасом Шевченком, Пантелеймоном Кулішем та іншими за організацію у Києві Кирило-Мефодіївського товариства, вказали на факт, що історичні й суспільні події в Україні у XVII столітті були настільки революційні, що витіснили з пам’яті українців історичні спомини про віддалені епохи, а вся сила й енергія нового часу була звернена на нові теми — оспівувалися гарячі події сьогодення. Твори Володимирового циклу билин, вказали вони, все ще жили на Півночі з тієї причини, що ніякі події пізніших часів не змогли відволікти їх од спогадів про ту далеку старовину. Вчені ще не мали достатньо фактів, щоб довести цей свій цілком правильний висновок, докази знайдуться згодом. Другу причину того, чому билини значною мірою забулися на території, де постав їхній головний масив, указав видавець билин В. Авенаріус у збірці «Книга былин. Свод избранных образцов» (СПБ, 1880 р.): «Визначально, що найзначніша частина співців неграмотна: як сліпий, прозрівши, губить колишню тонкість дотикового сприймання, так і людина грамотна не в силі втримати в пам’яті просторих віршованих рапсодій у кількасот віршів. Першим гонителем вільної народної творчості було варварство, другим — цивілізація». А у XVII столітті в Україні неграмотних людей майже не було. «Освіта і грамотність, — пише В. Авенаріус, — з кожним кроком уперед витісняли стародавню пісню все далі».

Однак, мій співрозмовнику, навіть коли ти ще й школяр, можеш сказати мені таке:

— Гаразд, текстів билин в Україні, яка в XVI–XVII століттях перебувала на високому цивілізаційному рівні, не могло багато залишитися. Але ж хоч трохи їх мало б залишитися? А коли не текстів, то хоч би сліди билинної традиції в Україні можна пошукати?

Я згоджуся зі своїм співрозмовником і скажу:

— Такі є. І сліди, і навіть кілька текстів. Про це я зараз розповім, та й книжка, яку ти, читачу, тримаєш у руках, — переконливий тому доказ. То про що тобі розповідати — про тексти чи про сліди?

— Мабуть, спершу про сліди, — скажеш ти. — По слідах і на стежки виходять.

Відсутність билин в Україні й Білорусії все-таки дивувала. Хай і справді тут у XVI–XVII століттях відбулася велика культурна революція. Сюди потоком пливли книжки та ідеї із Західної Європи, засвоювалися західноєвропейські поетичні форми. Поезія остаточно відірвалася від прози.

— А хіба не спершу була поезія, а тоді проза? — спитаєш ти.

— Важко сказати, що було спершу, — відповім я. — Але поезія та проза в давні часи менше різнилися між собою, як у пізніші часи; інколи навіть важко було розрізнити, де поезія, а де проза. І так було не тільки у нас, а й у всій Європі. Наприклад, поезія не мала рими, однакової кількості складів, а проза була майже вся ритмізована.

— То як же розрізнити, де поезія, а де проза? — запитаєш ти.

Поезія співалася або ж проказувалася речитативом, а проза читалася. Іван Франко назвав таку будову поетичної мови «музичною строфою». Тобто поетичний ритм

ладнався не за законами поетики, а стихійно, за потребою музичної декламації. Але вернімося до слідів билинної творчості в Україні.

У XVII столітті в Україні пристрасть складати вірші й пісні охоплює всі прошарки населення, однак і давній тип поезії, побудований на основі музичної строфи, де малюнок ритму вільний, не зникає. Він здобуває дієслівну риму і культивується не тільки у козацькій епічній творчості (думах), а й у книжному вірші. Більше того, ти знайдеш у нашій книзі билини, писані таким розміром. Це я кажу до того, що тип вірша, який культивувався в Київській Русі, був традиційний і в XVII столітті, а билини російської традиції також написані часто нерівноскладовим віршем.

Другий невеличкий слід: поширення слова «богатир». Кожен із нас це слово чудово знає; його часто прикладають до давньоруських богатирів, навіть у думку не кладучи того, що в часи Київської Русі воно не існувало, а з'явилося після татаро-монгольського нашестя, і це слово не слов'янське (хоча і пробували його виводити од слова «Бог»), а татарське. Зокрема Галицько-Волинський літопис, що оповідає про події в Україні у XIII столітті, вживає це слово на означення татарських воєвод. А на позначення героя це слово вперше подає нам українська книжка 1499 року «Четія», написана у Кам'янці. У перекладі Біблії Франциск Скорина зве Самсона, біблійного героя, богатирем

(скажемо принагідно, що між билинними героями є і Самсон). Загалом маємо навіть низку переказів і вказівок, що у XVI–XVII століттях в Україні були знані оповіді про богатирів. Польські письменники XVI століття згадують київські печери як місце поховання давніх героїв. Так, польський хроніст (тобто автор хроніки, історичного опису) Й. Бельський, подаючи історію загибелі галицько-волинського князя Романа Галицького, сповіщає, що його тіло «руси викупили за тисячу фунтів срібла і поховали межи своїми богатирями в Києві». Про це саме пише й українсько-польський поет XVI століття Себастіян Кленович у поемі «Роксоланія» (1581р.):

У глині глибоко в печерах спочили нетлінні останки Руських героїв, чудна доля в них, вірять усі.

Польський письменник С. А. Сарницький в «Описі Польщі» (1585 р.) пише, що русини (українці) героїв своїх звуть «богатирями», тобто напівбогами, й ховають їх у київських печерах. Український письменник XVII століття Афанасій Кальнофойський у книзі «Тератургема, або Чуда» (1638 р.) пише, наприклад, таке: «Пани земляни (власники земель. — В. Ш.), як тільки приходять до дому печерського», розпитують про святого Іллю з Мурома, «як про якогось велетня, називаючи його не знати чому Чоботько, і конче хочуть бачити його велику довжину, ніби другого Поліфема». А Поліфемом, коли хто читав «Одіссею» Гомера, звався велетень-циклоп, який ув'язнив у печері Одіссея з товаришами.

— Ну, це такі факти, — скаже мій критично наладнований співрозмовник, юний літературний слідопит, — які ще не доводять, а чи ж знали українці у XVI–XVII століттях билинних героїв.

— Трохи доводять, — заперечу я, — але не повністю. Однак у XVI столітті імена билинних героїв згадувалися і прямо.

Знаменитий польський поет, українець родом, Микола Рей у своєму збірнику анекдотів, жартів та епіграм, що звався «Звіринець», в епіграмі, присвяченій землякам — подільським панам Чурилам, пише: «Якийсь Чурило, баламут, був славний у Києві, але теперешні Чурила, здається, не його нащадки». Тобто маємо цілком виразне свідчення про билинного Чурила, та ще й прив'язаного до Києва, — переказ про нього, читачу, ти прочитаєш у цій книжці.

1574 року київський землянин Філон Кміть склав листа до литовського магната О. Воловича, в якому писав: «Прийде час, коли потрібно буде Іллю Моровлянина і Соловія Будимировича». А ось іще одне свідчення: посол імператора Священної Римської імперії (простіше кажучи — Австрії) Еріх Лясота в 1594 році мав посольство до запорожців. Дорогою він оглядав пам'ятки Києва і згадував, що йому показували могилу Іллі Муровлянина у Софії Київській, називаючи його «славним героєм та богатирем, про котрого оповідають багато байок» (звернімо увагу на те, що не одну байку, а багато, отже, йдеться про цикл билин про Іллю Муровлянина). Його могила тоді була зруйнована, а «могила в тій же каплиці ціла». Цікаво і те, що Еріх Лясота згадує й

богатиря Чоботька незалежно від Іллі Муровлянина — той лежав-таки у печерах. Є також звістка про билину, де герой — Ілля Муровлянин. Записана вона у XVIII столітті з українського оригіналу, але до нас не дійшла. Згадує Іллю Муромця (Муровлянина) й Іван Котляревський в «Енеїді». А у XIX столітті було записано кілька казок билинного походження. Одна з них у записі А. Димінського (запис 1850–1860 років) подає фрагменти поетичного тексту зведеного циклу билин про Іллю Мурина (так він тут зветься) з Поділля. Оповідач, пам’ятаючи не весь поетичний текст, дещо вже переказує прозою.

Ми маємо кілька билин (усі вони подаються у цій книжці) про героїв, що не фігурують у російській традиції (про Котигорошка, про Буха Копитовича). У 50-х роках позаминулого століття за межами нашої країни було записано ще три українські билини, які своєю строфікою нагадують думи. Окрім того, у зводі Михайла Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» (1876 р.) є окремий розділ під назвою «Билини», де подані сюжети: «Ілля Швець і Змій», «Чудовищний людожер Буняка», «Настина могила», «Михайло і Золоті ворота», «Богатир і кінь»; є такий цикл казок із билинними мотивами у зібранні В. Кравченка тощо. До речі, і в українських думах є сліди билин. Так, билинний герой Олексій Попович виступає героєм української думи про бурю на Чорному морі, а Чурило стає героєм подільських та галицьких пісень. Ім’я Дуная знаходимо в деяких чернігівських варіантах веснянок, власне, весняної гри. Билинний ратай Микула Селянинович має дещо спільне з чудовим ратаєм у колядці про золотий плуг. Михайло Драгоманов, один із найбільших знавців українського фольклору, свідчить про те, що теми билин у великій кількості проступають в українських баладних піснях. Чи досить цих фактів, щоб переконати тебе, юний читачу, в тому, що українські билини існували і в XVI, і в XVII, і в XVIII, і в XIX століттях?

— Гм, — скажеш, мій співрозмовнику. — Очевидно, що так. То що, російські билини на українські теми вже й не російській українські?

— Це вже друга крайність, — відповім я — Сьогодні билини, саме ті, що записані на Півночі чи взагалі в Росії російською мовою, — духовний спадок росіян. Річ у тім, що на давні українські сюжети накладалися нові мотиви, поняття; билини ввібрали в себе дух своїх носіїв — росіян, і в російському дусі створювалися нові поетичні образи, та й герої часом набували характерів національно російських.

— Щось мені це не дуже зрозуміло, — скаже мій співрозмовник. — Російські вони чи українські? Чи, може, спільне надбання обох народів?

— Розповім тобі доступніше. Коли ми раніше брали для прикладу сливу, візьмімо її й зараз. Кісточку із зерням у середині занесено зі сливи, що росла в Україні, в інший край і в інший клімат. З неї виросло дерево. Часто буває так, що й смак сливи стає інакший. Або я придумав ще краще порівняння. Росла яблуня. З неї беруть галузку й прищеплюють до іншої яблуні. На тій гілці будуть теж яблука, але інакші, не такі, як на першій і на тій, до якої гілку щепили. Можу навести ще й третій приклад. Кожен знає, що знаменита Софія Київська в теперішньому вигляді відрізняється від того храму, на який дивилися сучасники Ярослава Мудрого та їхні близькі нащадки. Зникли двоярусні галереї, що оточували храм; бані вдяглися у форми українського бароко, яке утвердилося в архітектурі XVII століття, поверх старовинних фресок намалювали фрески пізніших часів. Але ми чудово знаємо, що цегла храму, стіни й мозаїка, та й фрески, частину з яких звільнено з-під малювань пізніших епох, — усе це пам’ятки далекого часу і про цей час вони нам вістять.

Десь так само дивимося ми й на ті билини, що їх записано в Росії: вони — духовний набуток російського народу, але можуть чимало розповісти й про епічну творчість киян, наших безпосередніх предків, зокрема про ті часи, про які зберігають згадки, — добу Володимира Великого.

Бачиш, мій юний співрозмовнику, історія літератури вивчає не тільки ті пам’ятки, що збереглися до нашого часу, а й по змозі збирає дані і про ті, що не збереглися, але в своєму часі існували, впливали на людей і на їхню, творену у віках, культуру.

— От ми часто згадуємо слова «епічна творчість». А що воно таке? — може запитати мій юний співрозмовник, хоча, здається, він мав вивчати це на уроках літератури.

Зрештою, він має рацію: щоб говорити про билини, треба нагадати, що таке епос. Воно

грецьке — «????» — і означає «слово», «розповідь». Епос загалом має довгу історію, бо виник на ранніх стадіях розвитку культури людського суспільства. Це, так би мовити, перша спроба людини зафіксувати свою історичну пам’ять. Для цього складалися пісні про ті чи інші події в житті народу або племені; вони часом з’єднувалися з іншими піснями і розросталися в поеми-епопеї (як грецькі «Іліада» та «Одіссея» чи індійські «Магабхарата», «Рамаяна»), тобто складаючись у своєрідну систему пам’яток. Деякі вчені (наприклад, Федір Буслаєв) доводять існування давнього «Троянового епосу» на нашій землі, але про це можна говорити тільки здогадно (хто цікавий знати, що воно таке, хай візьме мою книгу «Мислене дерево», видану у видавництві «Молодь» 1989 року). Творення билин у Києві та інших містах — це теж творення епосу, але в єдине ціле він не злився, можливо, саме тому, що східне слов’янство, хоч у певні періоди об’єднувалося в одну державну структуру, але ні етнічно, ні мовно не було єдиним. Та й не є. Зрештою й Київська Русь як держава існувала об’єднано недовго, власне від Володимира до Ярослава Мудрого, а потім розпалася на ряд автономних правлінь. Раніше, за Святослава, це було з’єднання, яке трималося силою зброї.

Давай, мій співрозмовнику, підрахуємо. Володимир захопив київський стіл 978 року, а до того Русь була розділена на три частини: Новгород, Київ, Деревлянська земля, де правили окремі князі. Володимир помер 1015 року, прокнязювавши 37 років, і його держава починає розсипатися, принаймні при його синові Ярославові, який і при батькові намагався вийти з-під влади Києва, сидячи в Новгороді, що мав сильні автономістські тенденції. Чотири роки він веде боротьбу за київський стіл, знищує Ярополка, але брата Мстислава здолати не може, внаслідок чого 1024 року змушений віддати йому Чернігівщину. Всі землі Київської Русі Ярослав зміг об’єднати тільки 1036 року після смерті Мстислава. Цю державу він і втримує до своєї смерті в 1054 році, а після нього вона безнадійно розпадається. Отже, Київська держава проіснувала як єдине ціле понад 70 років. Це були різні землі східного слов’янства, як і при Олегові, Ігореві, Ользі, Святославові. І хоч вони не втрачали своєї окремішності й самоуправління, але все-таки в одну державу лучилися, що й сприяло створенню спільного епосу.

— А до того в нас не було епосу? — може спитати мій доскіпливий співрозмовник.

— Мабуть, був. Ми можемо навіть простежити певною мірою хід епічної традиції стосовно до героїв епосу і князів. Спершу існує герой, так би мовити, народний, хтось із родини з неймовірною силою (Котигорошко), він чинить свої подвиги без зв’язку з будь-якою державою. Потім з’являються герої, що символізують окремі народи чи племена, герої-велетні: Микула Селянинович, Святогор, Цар-Дівиця Біла Лебідь — оце і є найархаїчніший пласт нашого епосу. Тільки потому з’являються герої-богатирі: Ілля Муромець та інші, вони слабші від перших, однак потужні. З князів у коло богатирів уходить тільки Вольх, Вольга, тобто Олег, а вже його наступники казкової й надприродної сили не мають, у тому числі й Володимир. Загалом у билинах Володимир присутній як пасивний герой (хоча він таки й ув’язнює Іллю Муромця і часом втручається в ті чи інші події), але не як герой, чиї подвиги оспівують і прославляють, деякі його дії навіть осуджуються. Тобто билини хоч і називають Володимира «красним сонечком», але зовсім не героїзують його.

— Це мені зрозуміло, — скаже мій юний співрозмовник. — Але ж хто складав билини? Оті заонезькі селяни, від яких записано найбільше текстів, чи хтось інший?

— Отут, — скажу я, — ми маємо ще одну загадку, яку давай спробуємо разом і розв’язати. Але спершу я у тебе дещо запитаю. Ти знаєш, хто такі кобзарі? Це сліпі бандуристи, які у XIX столітті співали козацькі думи. Думи оповідають про події XVI–XVII століть. Скажи, ті думи складали сліпі старці, від яких їх записано?

— Мабуть, ні, — скаже мій співрозмовник. — Вони просто знали ті думи і співали їх.

— Правильно, — відповім я. — Отже, нам треба розрізняти дві категорії співців-рапсодів: одні були творцями пісень, а інші — носіями, тобто зберігали їх у пам’яті й передавали так наступним поколінням.

— А я знаю, хто складав думи, — може сказати мені мій співрозмовник. — При козаках були співці-кобзарі, може, й зовсім не сліпі, які брали участь у козацьких війнах та походах і оспівували те, що бачили, або те, що їм розповідали учасники походів. То, виходить, і при князях були такі ж співаки, а коли так, то вони й складали билини. Коли ж традиція урвалася, її підтримували, зберігали ті, кого звуть носіями пісень.

— Цілком слушно. Спершу існувала жива традиція складання пісень, а вже потім, коли вона урвалася, існувала інерційно. Ти ж знаєш із фізики, що таке рух за інерцією?

— Та це знає кожен школяр.

— Отже, так воно й було. Але загадка не в тому. Все це легко зрозуміти. Бо ті зразки дружинної князівської поезії, які до нас дійшли, зовсім не подібні до билин. В. Авенаріус, дослідник билин, сказав: «Цілком осібно від нашої билинної творчості стоїть народний твір XII ст. (поправимо його: не народний твір, а класичний витвір дружинної поезії) — «Слово о полку Ігоревім», яке, оповіджене устами сучасника, хоч і відрізняється задушевною безпосередністю, образністю і певним ритмічним складом, але описує тільки приватний епізод із бойового життя новгород-сіверського князя Ігоря Святославича». Іван Франко із «Повісті врем’яних літ» виділив поетичні фрагменти — ось вони (разом із «Словом о полку Ігоревім»), зразки князівського героїчного епосу. Коли хочеш їх прочитати, візьми книгу «Марсове поле. Героїчна поезія на Україні в X — першій половині XVII ст.», вид ану у видавництві «Молодь» 1988 року. Зрештою я вже казав, що з усіх князів у билинах героїзується, робиться богатирем тільки князь Олег (Вольга), а решта князів зовсім ні. Отже, дружинна і билинна поезії сполучалися в одне явище тільки за Олега.

— Що ж виходить? — спитає мій співрозмовник.

— Виходить, що після Олега існували два епоси, які між собою різнилися.

— Хто ж тоді був творцем билин?

— Отут ми й будемо разом з тобою, читачу, розплутувати й розгадувати ту загадку. До речі, це нам допоможе з’ясувати, як билини опинилися на Крайній Півночі. Російський учений О. Міллер вказує, що билини складали представники не дружини, яка була близька до пізнішого найманого війська, а оружної земської сили, тобто ополчення, яким керувало віче, тобто їх створювали представники корінного, місцевого, населення. Але ця думка мало що пояснює.

— То, може, їх складали скоморохи? — спробує здогадатися мій співрозмовник. — Адже це вони були співці, танцюристи, музики.

— Давай над цим поміркуємо, — запропоную я.

І справді, ми маємо кілька зображень скоморохів: одне — на стінах сходів Софії Київської і друге — на малюнку так званого Кенігсберзького літопису. І там, і там скоморохи з музичними інструментами й танцюють, власне, дають веселу виставу, що має назву «ігрище». Супроти скоморохів різко виступала церква. В билині про Добриню (її в нашому виданні нема), в якій він перебирається на скомороха, визначено й місце скомороха на бенкеті — останнє. До нього ставляться зневажливо, зовсім не як до князівського співака. Загалом скоморохи подібні до штукарів, грачів, співаків, ворожбитів, знахарів. Коло їхньої діяльності чітко визначає так званий «Стоголовий собор», що відбувся у Москві в XVI столітті, а указ царя з 1648 року вже забороняв скоморошство. Уряд наказував скоморохів з домрами, гуслями, волинками та іграми в хати не пускати, не кликати. їм заборонено було танцювати з ведмедями, творити «бісівські дива», співати «богомерзьких» і «поганих» пісень. Самим же їм не танцювати, не бити в долоні, кулачних боїв не вчиняти, на гойдалках не гойдатися, не вживати масок, не чинити на весіллях бешкетів і не вести поганих розмов.

У репертуар скоморохів могло певною мірою входити й виконання билин, однак робити скоморохів авторами чи носіями билинного епосу не можна: епос — жанр надто поважний, надто спокійний і схиляє слухача до задуми, а не до ігрищ. Для нас цікаві факти про найновіших носіїв билин. Річ у тім, що билинна традиція дожила до XIX століття в устах заможного селянства, притому вільного, не кріпаків. А. Гільфердінг про це виразно написав: «Найкращі співці були заразом відомі, як добрі і розмірно заможні господарі. Здається, билини складалися тільки у таких головах, які поєднували природжений розум і пам’ять з порядністю, потрібною і для практичного успіху в житті… Із селян, від котрих можна почути билини, багато хто зовсім не вживає вина; а такого, щоб був звісний за п’яницю, я не зустрічав між ними жодного». А. Гільфердінг помітив, що билини співались при хатній роботі і на промислах, які вимагають довгого очікування. Наприклад, при певних способах рибної ловитви і звіриного промислу, коли

ватага сидить собі спокійно на глухім безлюдді. П. Рибніков свідчив, що билини співалися також при гуртовому плетінні сітей. А. Гільфердінг писав: «Вільний селянин Заонежжя жив у глухім куті, що охороняв його від впливів, які розкладають і вбивають примітивну епічну поезію; до нього не дійшла ні солдатська квартира, ні фабрика, ні нова мода».

— І все-таки мені й досі не ясно, хто ж складав билини і хто їх розносив по далеких кутках Русі, адже вони в Заонежжя якось потрапили? — резонно спитає мій доскіпливий співрозмовник. — Може, їх туди занесли скоморохи, які тікали на Північ разом зі своїми панами від татаро-монголів?

— Ну, ми вже розповідали, що скоморохи мали місію іншу, — відкажу я, — розважати й смішити. Може, дехто й тікав, але не всі; скоморохи згадуються в Україні ще в кінці XVI— на початку XVII століть, згадує їх зокрема й Іван Вишенський.

— То хто ж складав билини?

— Давай пошукаємо розгадку в самих билинах, — запропоную я.

Учені помітили, що в билинах значною мірою відбито життя й діяльність торгового елементу — гостей, тобто купців; часто згадується «богатир-гость», який поселяється за «окіяном-морем»; згадуються торгові люди, саме море, а Димитрій зветься не тільки гостем, а й вільним царем Чернігівцем. З Чернігова родом й Іван — гостинний син; торгує і Ставр. Гостем, який припливає із-за моря, є Соловей Будимирович (у деяких варіантах); з’єднання гостя з дружинником маємо в образі Чурила Пленковича; так само «приторговував» і Добриня Микитич. Гостинний син, за билинами, відвідує різні краї і країни, гостями є герої-новгородці, Садко та інші. Але щоб повністю зрозуміти, що собою тоді являло купецтво, ми повинні розказати про це трохи докладніше.

Коли ти, читачу, читав «Повість врем’яних літ» (її ще називають «Повість минулих літ»), хоч би видану «Веселкою» в переказі В. Близнеця, то можеш згадати, що князь Святослав Ігорович хотів жити не в Києві, а в Переяславці на Дунаї. А чому? Бо там ліпше було торгувати. Зрештою й Київ був значним торговельним центром: тут пролягав торговий шлях із варягів у греки, тут сходилися, особливо за Володимира, шляхи торгівлі з Північчю, Півднем, Сходом і Заходом. У Києві знаходять численні скарби іноземних монет: східних, західних, візантійських, а ще раніше — римських. Візантійський імператор Константин Багрянородний свідчив, що кривичі й інші лісові племена Русі спускали до Києва човни для торгових потреб, а в Київ з’їжджалися купці з різних торговельних міст — Новгорода, Смоленська, Любеча, Чернігова тощо.

Давай уявимо цю картину. Щоб купити й спорядити човен, потрібен час. Для цього в Києві збиралися величезні ярмарки, де купували й продавали найрізноманітніші товари. З весни і після того, як скресала крига, відкривалися річкові шляхи, звідусюд пливли до Києва купці-гості. До червня вони сиділи й торгували в Києві, у червні ж гуртувались у ватаги й рушали вниз Дніпром. Ватаги бували великі, збірні, тобто їх складали люди з різних кінців Русі. Всі були озброєні, бо мали йти через чужі й ворожі землі. Діставшись гирла Дніпра на острові Езерія, що тепер зветься Березань, вони зупинялися, потім пливли уздовж берегів Чорного моря до Царгорода. Оце і був «грецький путь» (так він зветься і в XII столітті). Чорне море зветься Руським, бо по ньому плавали передовсім купці-руси. Друга ватага, за Константаном Багрянородним, рушала в Передкавказзя, Хозарію і Малу Азію. Мандрівник XII століття згадує про руських купців у Олександрії. Торгували з кримськими містами, причорноморськими кочівниками. Був шлях і вгору по Дніпру через системи рік Двіни та Лопаті, звідти — в Ільмень, Волхове й Ладозьке озера, звідти Невою в Балтійське море. На півночі основним купецьким центром був Новгород.

Торгували і з Західною Європою (шлях пролягав через Карпати і Балтику, через Галичину в Польщу). Пливли і на Схід: Доном, Волгою, через Каспійське море, навіть везли верблюдами товари до Багдада. З верхів’їв Волги простягався шлях до Дніпра й до Балтійського побережжя, а через систему Оки легко було перейти до Десни, потім до Чернігова й Києва. Від Києва йшов піший шлях на Курськ. Через річку Каму сягали до Уралу. Місто Болгар було основним торговельним центром для північно-східних країв Європи, а місто Ітиль відігравало таку ж роль у східній торгівлі південних країв — сюди добиралися через Дон і Волгу.

Арабський мандрівник Ібн Фадлан описує, що купці будували в місцях тривалих зупинок,

де мали вести торг, великі дерев’яні житла на десять — двадцять чоловік — це були своєрідні купецькі спілки, що дуже нагадували пізніші рибальські та мисливські спілки Заонежжя. Але для нас особливе значення має сповіщення того ж таки Ібн Фадлана про те, що члени купецької спілки русів, ховаючи свого товариша, «поставили з ним у могилу напій, овочі і гуслі». Купці в цей час були як торгівцями, так і воїнами, вони супроводжували й князівську дружину в походах. Зрештою в договорах Олега й Ігоря з Візантією умови торгівлі обумовлювались як основна дія міждержавного спілкування. Цим пояснюється те, що мотиви епосу Київського циклу часто з’єднувалися з епосом купецьким, яким і є билини. Ось чому, як помітили ще російський учений В. Стасов та український М. Драгоманов, билини вбирають у себе відгомони навіть індійських епосів, які пройшли через тюркське запозичення, а найбільше подібностей у билин із східними оповіданнями народів, приєднаних до Русі. У билинах часто є відголоски західноєвропейських та скандинавських епосів. Це зрозуміло, бо й там купці часто бували, а звичай класти гуслі чи кобзу (струнний інструмент на вісім струн) у могилу купця-руса дає нам документальне свідчення того, що пісня була живим чинником у побуті такого купця. Нарешті, «дух общини», який зберігся в билинах, має пояснення в купецьких корпораціях. Купці подовгу жили разом у чужому краї, у цей час знаходилася робота їхній фантазії та їхнім гуслям і кобзам, якими вони приґравали до співу і значення яких було таке, що їх клали і в могилу співця.

— Це вже мені ясно, — скаже мій співрозмовник. — Але тоді виходить, що купці складали свої пісні разом; чому ж є билини київські, новгородські, галицькі, ростовські, чернігівські?

— Річ у тім, — відкажу я, — що билинна традиція прив’язувалася до тих міст, які були основними торговельними вузлами, де купецтво вчиняло свої оборудки. Чернігів — шлях на схід, Новгород — на північ, Галичина — на захід, а Київ — центр усієї торгівлі взагалі, та й звідси відкривався шлях на південь.

— А чому саме з Володимиром пов’язують билини? Чому не з Ярославом Мудрим?

— Бо саме у Володимирів час відбулася кристалізація основних билинних мотивів у помітне спільне тіло, але зі збереженням місцевих особливостей. Отой звичай збиратися купцям у Києві існував не одне століття. Олег, князь київський, недаремно обирає собі для осередку Лису Гору — в розливі річки Почайни (Пучай-річка в билинах) збиралися й відстоювалися купецькі човни, тобто це було торгове місце. Купці привозили з собою не тільки товари, а й пісні про своїх місцевих героїв, про богатирів, що уособлювали той чи інший край: адже кожен край, незважаючи на державну злуку, жив своїм життям. Отже, до Києва стікалися й приносили свою епічну творчість представники всіх земель Русі. А саме Володимир перший з’єднав своєю владою східне слов’янство й тим самим посприяв розвиткові загальної східнослов’янської торгівлі. Ця держава єдналася не тільки тим, що інші землі платили Києву податок-данину й посилали при потребі воїнів для брані, а й єдністю економічною, власне торгівлею, бо внутрішня торгівля вже не мала для свого розвитку перепон — це й було однією з умов державного об’єднання різних країв, народів та племен. Так само стає зрозумілим і те, чому Володимир, хоч і є дійовою особою епосу, та не є головним героєм епосу фактично: купецькі ватаги визнають його авторитет, чемно схиляються перед ним, але він не є співучасником їхнього торгового життя (як це був, приміром, Олег), тобто їхніх походів. їхнім героєм стає Ілля Моровлянин, чи Мурин, чи Муромець — богатир Київської землі. Землі, котра стала осереддям не тільки державного об’єднання східних слов’ян та ряду неслов’янських народів, а й купецьких ватаг-громад.

— А в пізніші часи епос не розвивався? — спитає мій співрозмовник.

— Розвивався і в пізніші часи, здобував нові теми й мотиви, але скристалізувався в цикли таки за Володимира, тож епічна пам’ять прив’язує до нього події пізнішого й ранішого часу — діє вже традиція.

— Це все зрозуміло, — скаже мій співрозмовник, який трохи знає й саму історію, й історію літератури. — А як же потрапили на Північ билини галицько-волинські, де згадуються князь Роман, литовські королевичі? Невже Київ уже не був центром східного слов’янства?

— Тоді існувало Галицько-Волинське князівство, яке володіло й Києвом. І це князівство, та й землі, які вже не були князівствами аж до падіння Новгорода в 1474 році, мали з

ним тісні торговельні зв’язки, про що свідчить згаданий уже нами Себастіян Кленович у поемі «Роксоланія». Відповідно купці з Півночі бували в Галичі. Ці зв’язки існували аж до XVI століття, хоч і звужені. Можна навіть припустити, що вільні селяни Олонеччини, головні носії билин, — прямі нащадки давніших купців; тільки тепер, не маючи змоги торгувати, як раніше, вони об’єднувались у громади-ватаги (рибальські, мисливські, селянські), через що й затримали в пам’яті епос, витворений представниками інших земель та племен Русі за Володимира, зокрема й той, що об’єднаний у так званий Київський (чи Володимирський) цикл.

Купецькі ватаги-громади після довгих мандрів по Русі й чужих землях поверталися додому, везли і товари, й епос, з’єднаний у час їхнього співжиття, і розносили його в найвіддаленіші куточки, де його у свою чергу заучували й запам’ятовували місцеві люди. Отож нам і не дивно, що про Київ та Володимира співали в Олонеччині, Архангельщині, Московщині, на Волзі, так само як співали про них у Києві, Чернігові та червенських містах, у Галичині, тобто в містах, де той епос було творено. І це чинили не тому, що Русь була «єдина й неділима» держава з одним народом, однією мовою й таке інше, а тому, що цей епос складався інтернаціональним, якщо можна використати цей сучасний термін, прошарком тієї держави — купецтвом.

Так само, до речі, користувалися на Півночі, де цивілізаційний рівень був нижчий, ніж на Півдні, київськими літописами й художніми творами, «Києво-Печерським патериком», хоч вони й створені таки в Києві і є літературними пам’ятками таки українськими (прямі спадкоємці їхні таки українці), бо держава Київська Русь з’єднувалася не тільки купецтвом, а й князівською верхівкою, яка й була замовником літописів, і православним чернецтвом, яке створювало церковну літературу, хоч і князі та й чернецтво не раз піддавалися тенденціям децентралізаційним в силу своєї приналежності до різних країв та племен. Через це опосередкованими, непрямими спадкоємцями творчої спадщини Київської Русі стали й білоруси, й росіяни.

— Отже, билини Київського циклу треба вважати українськими, — спитає мій співрозмовник, — а не російськими, як було досі?

— Цього разу ні, — скажу я. — Річ у тім, що літописи, «Києво-Печерський патерик», «Слово о полку Ігоревім», «Слово про закон і благодать» та інші твори Київської Русі дійшли до нас у тому вигляді, може, тільки з малими правками і змінами, у якому існували й були створені у Києві. Отже, український народ, як я казав, — прямий спадкоємець цієї літератури і веде свою подальшу літературу з тої основи, як із першого свого періоду. Інші народи теж перебували під впливом цієї літератури і засвоювали її, отже, вони — спадкоємці опосередковані, вони не можуть не вивчати ці твори, оскільки останні впливали на їхню літературу, що творилася вже на їхніх землях. Билини ж, перебуваючи у глибинах Росії, зберігалися не на папері (тобто незмінно), а усно. Отже, народ, що їх передавав, уливав у них свій дух і відповідно видозмінював та пристосовував до своєї національної психології.

Здавалося б, билини, ті, що збереглися на Півночі, — духовний спадок російського народу; а українськими билинними пам’ятками ми можемо назвати хіба що ті, які збереглися в Україні, але й ті твори нам не чужі, бо за тими пам’ятками ми можемо відтворити більш-менш реально історію нашого епосу й уявити, який він був і на нашій землі, можемо навіть розказати сюжети цього епосу і з’ясувати епосотворний процес у ті далекі часи саме в Україні-Русі. Цьому завданню й присвячено цю книжку, що її ти, юний читачу, тримаєш у руках.

Насамкінець скажу, що при переказі билин російської традиції використовувалися різні їхні варіанти. Тексти українських билин та казок з билинними мотивами ми документуємо, тобто вказуємо, звідки їх узято (це подаємо в примітках). Хочемо висловити тут подяку Василю Яременку, який люб’язно передав для цього видання магнітофонні записи билин, що їх виконував кобзар Зиновій Штокалко уже в XX ст.

Отже, наша книжка — це своєрідна літературна мандрівка. Рушаймо ж у неї, юний читачу. Сподіваємося, що вона буде для тебе захопливою.

Валерій Шевчук

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних

казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

Билини київського циклу російської традиції

Російська билинна традиція назагал дуже багата. Вчені розшукали чималу кількість варіантів та переспівів того чи іншого сюжету, але основою циклу є билини київські, тобто ті, які постали на українській землі, згодом були занесені на Північ, прижилися там, і, як ми казали, здобули собі російську мовну, образну і строфічну системи, і почали в ній своє нове життя. Саме тому перегляд цих билин ми здійснюємо в прозовому переказі. До речі, традиція передавати билини прозою існувала весь час і в Україні, і в Росії. Таким чином, билини часом перетворювались у казки. Цьому сприяла особлива поетична структура текстів — нерівноскладовий, спорадично римований вірш. Але російська традиція не обмежується Київським циклом, цілий ряд билин творилися безпосередньо на російській землі і до України відношення не мають. Це цикл новгородських билин, де героями виступають Василій Буслаєв та багатий гість (купець) Садко. Зрештою процес творення билин на російській землі на противагу Україні не припинявся і в наступні віки — це билини московські, козацькі і петровські. В них оповідається про Івана Грозного, Єрмака, царевича Димитрія, Бориса Годунова, Самозванця (Гришку Отреп’єва), Марину Мнішек, Стеньку Разіна, Петра Першого, взяття Азова тощо. Існують билини, так би мовити, безіменні, вони близькі до баладних пісень. Усього цього комплексу билин ми не розглядаємо.

Хай тебе не дивує, юний читачу, те, що билини часом перетворювались у прозову казку, бо казкові й билинні сюжети часто переплітаються й бувають одні і ті самі: билина захоплює мотиви казки і навпаки, притому аж так, що годі буває розібрати, що первинніше: билина чи казка. Але билина оспівує передусім богатирів, тобто велетнів з надлюдською силою, — оце і є основна їхня ознака.

Валерій Шевчук

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

· БІЙ ДУНАЯ З ДОБРИНЕЮ

· БІЙ ІЛЛІ МУРОМЦЯ З СИНОМ

· БУНТ ІЛЛІ ПРОТИ ВОЛОДИМИРА

· ВОЛХ ВСЕСЛАВИЧ

· ВОЛЬГА

· ДОБРИНЯ І ЗМІЇ

· ДОБРИНЯ СВАТАЄ НАРЕЧЕНУ КНЯЗЕВІ ВОЛОДИМИРУ

· ДЮК СТЕПАНОВИЧ

· ЗЦІЛЕННЯ ІЛЛІ МУРОМЦЯ

· ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І КАЛИН-ЦАР

· ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І СВЯТОГОР

· ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І СОЛОВЕЙ-РОЗБІЙНИК

· ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ ТА ІДОЛИЩЕ В КИЄВІ

· ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ ТА ІДОЛИЩЕ В ЦАРГРАДІ

· МИКУЛА І ВОЛЬГА

· МИХАЙЛО ДАНИЛОВИЧ

· МИХАЙЛО КАЗАРЯНИН

· МИХАЙЛО ПОТИК

· ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ

· СТАВР ГОДИНОВИЧ

· ТРИ ПОЇЗДКИ ІЛЛІ МУРОМЦЯ

· ЧУРИЛО ПОЛОНКОВИЧ

Билини про Вольгу

Цикл билин про Вольгу не пов’язаний з іменем Володимира — це залишки Олегового епосу. Вольга, Вольх легко асоціюється з київським князем Олегом. Цікаво, що в билинах про Олега зустрічається чимало інтернаціональних мотивів, що й зрозуміло, бо дружина його була в основному варязька. Те, що традиція (зокрема й літописна) Олега вважає чарівником, могло бути звуковим збігом: Вольга — Волх, бо волх — це чарівник, жрець, котрий умів чаклувати. А ще Олег осів на Лисій Горі, а на Лисих Горах, за слов’янською міфологією, збиралися відьми й відуни. Олег звався «віщим», отже, володів мистецтвом відунів. Він таки наблизив до себе волхвів, які, до речі, наворожили йому, що помре від власного коня. Так воно й сталося. В деяких варіантах билин Вольга (Вольх) народжується від змія, котрого здибала в городі його мати. Здатність до перетворень у тварин і птахів, перенесена на Вольгу, мабуть, із Троянового епосу, про який ми трохи згадували в передмові, але про нього можна говорити тільки здогадно. У болгарських казках Троян також обертається у вовка. Є про таку здатність героя сповіщення і в українській казці про Трьомсина (Трьомсин — Троян, — очевидно, одне й те саме ім’я), причому там це зберігає віршову структуру:

Через біле поле скинувся голубком і перелетів,

Через густий ліс скинувся ведмедем і перейшов,

Через синє море скинувся окунцем та переплив,

У дім ввійшов мурашкою,

А до царівни підійшов комашкою,

Перекинувся чоловіком, і став, і стоїть. Здатність до перетворень свідчить про те, що герой належав до так званих перевертнів, близьких до упирів та вовкулак; мали таку здатність, за слов’янською міфологією, й відуни. Таку ж здатність до обертання у вовка мав нібито й князь Всеслав Брячиславич, про що згадує «Слово о полку Ігоревім». Та й сам князь Ігор, коли тікає з полону, має здатність перевтілюватись:

… Поскочив горностаєм в очерет,

І білим гоголем на воду,

І метнувся на борзого коня,

І скочив з нього сірим вовком —

І помчав він до лугу Дінця,

І полетів соколом під млою,

Забиваючи гусей і лебедів

На сніданок, обід і вечерю. По батькові в билині Олега звуть Всеславичем. Очевидно, тут сплутано князя Олега, якого невідомо як було по батькові, з братом Володимира Великого — Олегом Святославичем.

Вольга належить до дивовижно народжених людей, тобто він герой, богатир молодшого кола героїв. Наділений він надприродною силою, має виняткове воєнне щастя, але слабший від Микули Селяниновича, старшого богатиря, що прийшов у Олеговий епос із попередньої епічної традиції. Згодом деякі риси Олега перейшли на Іллю Муромця, Добриню та Олексія Поповича.

Валерій Шевчук

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

· ВОЛХ ВСЕСЛАВИЧ

· ВОЛЬГА

· МИКУЛА І ВОЛЬГА

Билини про Іллю Муромця

Ілля Муромець — головний герой билин, уособлення Києва та Київської землі, раніше в українській традиції його звали Муровлянином, Моровлянином, Мурином. Він — селянського походження, і це пов’язує його з давнішим київським богатирем Микулою Селяниновичем — образом полянського племені, хоча, за билинами, силу йому передає Святогор (про нього далі в примітках).

Російський дослідник А. Галахов писав: «У Микулі зберігся начебто начерк того, що розвинулося потім у довге, багате пригодами, але при тому цільне життя знаменитого Муромця», тобто Ілля Муромець — це ніби продовження Микули Селяниновича в новішому часі, коли старших богатирів-велетнів заступили молодші, адже Іллі дається не повна сила, а тільки половина її.

Вважалося, що Ілля Муромець походить із м. Мурома на річці Оці; причому жителі міста настільки вірили в цю легенду, що в XIX столітті показували старе русло Оки, ніби засипане Іллею, коли батько не хотів пускати його до Києва. Виводили Іллю з села Карачаєва біля Мурома, навіть називали його нащадків, рід Іллюшиних, показували капличку Іллі-пророка — тут начебто з-під удару копита коня Іллі забило джерело. Факти ці постали завдяки літературній традиції і від подібності назв: Муром — Муромець. Билина про Іллю Муромця, потрапивши в околиці Мурома, не могла не викликати у місцевого населення і носіїв билин патріотичного бажання прив’язати героя до своєї місцевості, а історія з джерелом від кінського копита надто вже нагадує античну легенду про Пегаса, крилатого коня, і джерело Іппокрену, яке він вибив у землі. До речі, в деяких українських казках, що тут уміщені, прямо розповідатиметься про те, що коні в богатирів були крилаті і вибивали в землі копці (ями).

Давні ж історичні назви Муромця — Моровлин, Моровлянин, Муровець — мають, з одного боку, аналогію до Муровського острова серед Дніпра біля Києва або ж до м. Муровська в Остерському повіті на Чернігівщині (на це вказав дослідник В. Міллер), де є і село Карачаїв, і Семидуб’я, а неподалік від цих місць тече (в Бобровницькому районі) річка Смердинка (Смородина). Містечко Муровськ розташоване на Десні, воно відоме за літописом від 1139 року й звалося також Муромським. Очевидно, в билинах давніших малося на увазі саме це місце, бо Ілля їде відразу ж визволяти Чернігів, а потім Київ. Окрім того, Муромець, чи Моровлянин, таки київський герой, уособлення таки Київської землі. Більше того, він має право першого (старшого) серед богатирів, та й культ його фіксується саме в Києві, де його шанували як конкретного, колись живого чоловіка, плутаючи зі святим Іллею з Мурома і з Чоботьком, похованими в Києво-Печерській лаврі.

До речі, згаданий нами в передмові український письменник Афанасій Кальнофойський не вірив, що святий Ілля — це Ілля Муромець, богатир. У 30-х роках XVII століття А. Кальнофойський зміряв кістки святого Іллі і написав у своїй книзі «Тератургема, або Чуда» (1638 р.), що той зросту має шість римських стіп і 2, 5 частини сьомої, тобто близько 182 см, а український гравер Ілля у 1650 році намалював образ Іллі Муромського у вигляді аскета-старця без будь-яких ознак його богатирства. Еріх Лясота, як ми повідомляли в передмові, писав, що Іллю Муромця поховано в Софії Київській. Ілля Муромець ототожнюється також з Кирилом Кожум’якою і є змієборцем: в одній з українських казок, у якій ідеться про того-таки Кожум’яку (див. далі), замість імені Кирило подається Ілля (Ілля Швець), що також прив’язує Іллю Муромця до Києва. Є цей мотив і в українському зведеному варіанті билини «Ілля Мурин». Загалом мотив про змієборця дуже старовинний, він, очевидно, входив у найархаїчніший слов’янський епос. Пам’ять про Іллю Муромця збереглася по багатьох землях колишньої Київської Русі, билини про нього складають окремий цикл.

Валерій Шевчук

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

· ЗЦІЛЕННЯ ІЛЛІ МУРОМЦЯ

· ТРИ ПОЇЗДКИ ІЛЛІ МУРОМЦЯ

· ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І СОЛОВЕЙ-РОЗБІЙНИК

· БУНТ ІЛЛІ ПРОТИ ВОЛОДИМИРА

· ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І КАЛИН-ЦАР

· ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І СВЯТОГОР

· ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ ТА ІДОЛИЩЕ В КИЄВІ

· ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ ТА ІДОЛИЩЕ В ЦАРГРАДІ

· БІЙ ІЛЛІ МУРОМЦЯ З СИНОМ

Билини про Добриню

Добриня Микитич — київський богатир; він, як ми вже казали, добросердий, без потреби й мухи не вб’є. Частково цей образ накладається на образ Іллі Муромця; це помітно й у інших билинах Київського циклу (так завжди буває, коли текст зберігається в усній традиції). Тут же ми маємо традицію вікову. Це ж, до речі, спостерігаємо в народних казках — мотиви їхні часто повторюються, переходять із однієї казки в іншу. Загалом Добриня — образ доброго молодця, лицаря-войовника, але богатир він молодий, тому прислухається до материних порад, виконує її настанови. З другого боку, це може бути відголоском матріархату.

Валерій Шевчук

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

· ДОБРИНЯ І ЗМІЇ

· БІЙ ДУНАЯ З ДОБРИНЕЮ

· ДОБРИНЯ СВАТАЄ НАРЕЧЕНУ КНЯЗЕВІ ВОЛОДИМИРУ

Билини про Михайла

Чи билини про Михайла, мотиви яких збережено в російській та українській традиціях, одного й того ж описують героя — спірне питання, тим більше, що в трьох із них (російської традиції) по батькові героїв звуть цілком по-різному: в першому випадку йдеться про Михайла Даниловича, в другому — про Михайла Петровича, а в третьому — про Михайла Івановича. Однак друга й третя билини мотивами своїми переплітаються і є ніби одним твором, та й Михайло у всіх трьох билинах однаковий — це богатир, воїн-мисливець, який перебуває на безпосередній службі Володимира; він незнатного роду. Правда, в першій билині він киянин, в другій — прийшов «із Галиччя, із Волинця-міста», тобто з Галицько-Волинського князівства, третій, Михайло Потик, також ніби киянин. Але батько першого Данило Гнатович (може бути прототипом галицько-волинського князя Данила Романовича); отже, можемо припустити, що Михайло — це значною мірою герой галицько-волинський, але служить він у Києві; зрештою майже всі билини Київського циклу прив’язуються до Володимира. Ми вже вказували, що билини не можна розглядати як твори однієї епохи чи часу. В них є багато часових та змістових нарощень пізніших часів, і це сталося завдяки усній традиції їхнього збереження. Отже, є змога припустити, що Михайло, і Данилович, і Петрович, і Іванович (Потик) — це один і той герой. В українській традиції він виступає як Михайлик, герой-ловець в одному варіанті, в другому — просто як лицар. Про малолітнього говорить і билина «Михайло Данилович», отже, йдеться таки про того ж героя. Правда, він в деяких варіантах виступає (в українській традиції) як княжий син, а не герой простого походження. Цікаво й те, що Михайлик та його вчинок із Золотими воротами в російській традиції свого відображення не має; постав цей сюжет у пізніші часи, коли між східним слов’янством зв’язок уже був порушений.

Валерій Шевчук

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

· МИХАЙЛО ДАНИЛОВИЧ

· МИХАЙЛО КАЗАРЯНИН

· МИХАЙЛО ПОТИК

Інші билини київського циклу

У цей розділ зводимо билини, творені на Україні-Русі, але які збереглися в російській традиції, хіба що Олексій Попович — герой ростовський, однак ця земля — недалеко української й тісно була з нею пов’язана. Врешті, Олексій Попович у билинах виступає не як ростовський, а як київський герой, так само як Ілля Муромець — не муромський, а таки київський. Зв’язані ці билини ще з Черніговом, Галичем, Києвом, тобто з основними культурними центрами тогочасної України-Русі.

Билини поміж себе пов’язані тематично, бо й ці землі мали тісніший зв’язок з Києвом, ніж будь-які інші. Відбувалися між ними й змагання, навіть суперечки про першість, — побачимо це із текстів. Частина мотивів переплітається з епосом про Іллю Муромця. Творці й оповідачі билин легко переносили розповіді про діяння одного героя на подвиги іншого — про це ми говорили, коли йшлося про інших героїв. Помічаємо тут, особливо в билинах про Чурила та Дюка, менше героїзації. Самі герої казкової сили не виявляють, а перемагають у суперечках завдяки багатству чи сприянню інших дійовців (наприклад, коня). Можливо, це свідчить про більш пізнє походження цих билин. Але й вони вельми цікаві, бо дозволяють зазирнути в життя та побут досить віддалених епох.

Валерій Шевчук

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

· ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ

· ЧУРИЛО ПОЛОНКОВИЧ

· ДЮК СТЕПАНОВИЧ

· СТАВР ГОДИНОВИЧ

Билини київського циклу української традиції

У своєму передньому слові я вже казав, чому билини в українській традиції збереглися менше, ніж у російській: інші поетичні форми, подібні до загальноєвропейських, витіснили цей архаїчний епос, та й жила Україна надто бурхливим життям. Але коли не творилися б на українській землі в часи Київської Русі билини, то хто зна, чи пізніше творилися б у нас думи. Герої поступово дрібніли, дивовижною проникливістю вістить легенда «Велетні і маленькі люди», хоч найдавніші богатирі (Котигорошко) були хлопцями-малолітками. Це згодом, зі встановленням держави, на українських землях вони постали в народній уяві гігантами, а молодші — з меншою силою та зростом, потім ці герої перетворилися на звичайних на вигляд людей, але теж з надзвичайною силою. А вже українські думи оспівують звичайних людей без казкової вдачі, здатних на героїчні вчинки. Така приблизно схема творення епосу на нашій землі.

Цікавою особливістю героїчного епосу є й те, що богатирі бувають старі, молоді і зовсім хлопчики, а окрім того — справедливі й несправедливі. Зауважимо, однак, що не завжди давнє розуміння твореного добра співпадає із нашим, теперішнім, але назагал моральний кодекс богатиря цінувався високо. Більше того, кожен богатир мав свій статус честі, якого неодмінно дотримувався.

В українській традиції немає такої кількості варіантів билин, як у російській, навіть коли це билини Київського циклу, але ряд сюжетів у народній пам’яті зберігся, зокрема повністю чи частково розсипавшись по казках. Водночас в українській традиції є такі билинні розробки, яких не зустрічаємо в російській традиції, наприклад, билини про Буха Копитовича чи Котигорошка (про останнього в російській традиції є казка). Існує в українській традиції зведений варіант про пригоди Іллі Муромця (Мурина) — в російській традиції такого зведеного варіанта немає; історія цього героя розкладається на ряд билин, але розробляються не всі мотиви, що є у зведеному варіанті української традиції. Існують ще також три українські билини, близькі до російської традиції. Їх записано в п’ятдесятих роках минулого століття у Нью-Йорку, але про них поговоримо окремо.

Загалом треба сказати, що в цій книзі, юний читачу, ти бачиш першу спробу зібрання наявних билинних сюжетів української традиції. Не вважаю, що воно повне, вірю, що згодом таких варіантів буде зібрано більше. Билини української традиції цілком переконливо доводять, що найдавніший східнослов’янський епос по-своєму втримувався у пам’яті українського народу. Очевидно, окрему студію треба було б проробити й над білоруським фольклором, щоб простежити, чи не залишилося подібних слідів і там, але це вже справа майбутнього, а може, й інших, молодших, дослідників.

І ще одну річ треба сказати юному дослідникові глибин нашої давньої епічної творчості. Тексти, які далі підуть, записано з народних вуст ученими-дослідниками. Тому ці твори відображають мову носіїв цих сюжетів, тобто народну мову, яка, звісна річ, має свої особливості: простий чоловік, селянин, був здебільшого неосвічений, він переказував казки на билинні теми чи й самі билини так, як говорив у побуті, не відаючи про існування літературної мови, граматики та стилістики. Отож розповідь ведеться живою, природною мовою. Тому коли оповідач був родом із Волині, то в його мові відбито риси волинського діалекту української мови, а коли з Полтавщини, Поділля чи з інших місць — то діалект конкретної місцевості. Казки я подаю у дуже незначній мовній редакції, зберігаючи стилістичні особливості, специфічні слова і народні звороти, виправляючи тільки неграмотності; а віршові тексти, оскільки вони подаються у віршовій розбивці уперше, — так, як вони оповідалися, тобто автентично. Юний літературознавець, який захоче пізнати ці пам’ятки, увіч побачить, у якому вигляді їх було записано, якою говіркою вони оповідалися. Таким чином він зможе провести ще й їхній мовний аналіз та визначити, які відхилення від літературної має мова народна, які при цьому вживаються рідкісні та діалектні слова, архаїзми, церковнослов’янізми, вульгаризми, анахронізми, народні словесні конструкції та звороти, що тепер у живій мові мало чи й зовсім не присутні.

Можна також визначити (трохи в тому я допоможу тобі в своїх роз’ясненнях, юний читачу), чи оповідачі не внесли в записи чогось від себе, своєї лексики та змін у сюжеті пам’яток. Все це чиню навмисне, щоб юний літературознавець привчався до наукового аналізу тексту, його критики, учився відрізняти давнє, справжнє від підробленого і нововнесеного.

Валерій Шевчук

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

· БОГАТИР І КІНЬ

· БОГАТИР НА АЗОВСЬКОМУ МОРІ

· БОГАТИР НА ЛИМАНІ

· БОГАТИР ТА КІНЬ

· БОРИНЯ-ЗМІЄБОРЕЦЬ

· БУНЯКОВЕ ЗАМЧИЩЕ

· ВЕДМЕЖЕ УШКО

· ВЕЛЕТНІ ТА МАЛЕНЬКІ ЛЮДИ

· ГЕРОЙ ЗВІЛЬНЯЄ ТРИ ЦАРІВНИ

· ДОБРИНЯ І ЗМІЙ

· ЄРУСЛАН ЛАЗАРЕВИЧ

· ЗОЛОТІ КИЇВСЬКІ ВОРОТА

· ІВАН — МУЖИЧИЙ СИН

· ІВАН БІЛОКРИС

· ІВАН ВЕЧІРНІЙ, ІВАН ПІВНІЧНИЙ ТА ІВАН ЗОРЬОВИЙ

· ІЛЛЯ МУРИН

· ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І СВЯТОГОР

· ІЛЛЯ ШВЕЦЬ І ЗМІЙ

· КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА

· МИХАЙЛО І ЗОЛОТІ ВОРОТА

· НАСТИНА МОГИЛА

· ПРО ІЛЛЮ МУРОМЦЯ ТА СОЛОВІЯ

· ПРО КОТИГОРОШКА

· СТО СІМДЕСЯТ І ОДИН БОГАТИР

Українські народні казки та легенди на билинні теми

Тут зібрано казки про богатирів, їхні подвиги, зокрема змагання зі зміями. Таких казок в українському фольклорі є багато. До нашого видання вибрано тільки найпереконливіші та найцікавіші зразки. Загалом змієборчий мотив є інтернаціональним, але на нашій землі він здобув особливу популярність, бо прикладався до життя та подій рідної історії.

Пригляньмося докладніше: Змій живе, як правило, в степу, в могилах, у скельних норах, навіть під землею. З одного боку, змії — образ кочових народів, з якими наші безпосередні предки, стародавні українці, чи, як їх іще звуть, південно-східні слов’яни, вели довгі війни; а з другого боку, вони — образ міфічних істот підземного царства, близьких до дияволів, а інколи вони прямо й звуться дияволами. Загалом же змії — образи темної сили, з якою успішно змагаються богатирі.

Богатирі в казках бувають велетнями, а бувають і людьми звичайними, але наділеними велетенською силою (наприклад, Кожум’яка) і в змаганні з велетнями виявляються навіть сильнішими за них. Часто богатирі простого походження, а це свідчить про богатирську силу народу.

Ми вже казали, що важко визначити, що із чого походить: чи богатирська казка із билин, чи навпаки. Могло бути й таке, що богатирська казка захоплювала свої мотиви з билин, а билини — із казки, бо назагал народна казка творилася із постійних, знаних компонентів, які по-різному комбінувалися, поєднувалися, доповнювалися. Можна навіть сказати, що казка любить самоповторення; зрештою, саме вона й зберегла сліди найдавнішої епічної творчості, тобто законсервувала в собі і героїчну пісню, і мандрівні сюжети.

Валерій Шевчук

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

· ВЕЛЕТНІ ТА МАЛЕНЬКІ ЛЮДИ

· КИРИЛО КОЖУМ’ЯКА

· ІЛЛЯ ШВЕЦЬ І ЗМІЙ

· БУНЯКОВЕ ЗАМЧИЩЕ

· НАСТИНА МОГИЛА

· ІВАН БІЛОКРИС

· ІВАН ВЕЧІРНІЙ, ІВАН ПІВНІЧНИЙ ТА ІВАН ЗОРЬОВИЙ

· ГЕРОЙ ЗВІЛЬНЯЄ ТРИ ЦАРІВНИ

· ІВАН — МУЖИЧИЙ СИН

· ВЕДМЕЖЕ УШКО

· БОГАТИР НА ЛИМАНІ

· БОГАТИР НА АЗОВСЬКОМУ МОРІ

· БОГАТИР І КІНЬ

· БОГАТИР ТА КІНЬ

· ЗОЛОТІ КИЇВСЬКІ ВОРОТА

· МИХАЙЛО І ЗОЛОТІ ВОРОТА

Українські поетичні тексти билин

До недавнього часу вважалося, що українських билинних текстів не існує і вони загалом не входили у сферу наукового вивчення, але, як виявилося, це не так. У цій книжці ми робимо першу спробу їх зібрати.

Українських билин, більш-менш збережених, можна назвати тільки вісім, і вони виразно розпадаються на дві групи. Три з них відомі здавна й записані були як казки. Записувачі не звернули уваги на їхню своєрідну поетичну структуру, хоча етнограф В. Лесевич позначав місця, де закінчувався поетичний рядок, або крапкою, або тире. Цікаво й те, що ця віршована форма певною мірою відрізняється від віршованої структури билин російської традиції і цілком зливається з віршованою структурою наших дум або наближається до неї. Два тексти подано з нашого часу, також записані етнографом від простих людей.

Три згадані вже українські билини зафіксувалися, так би мовити, на початку стадії їхнього переходу у казку: частина тексту вже забулася й переоповідалася, але в основному текст іще зберігся. Сумніву у народному походженні цих билин немає. Інші три билини прийшли в Україну трохи несподівано: вони були записані від емігранта з України в Нью-Йорку в 50-х роках минулого століття. Ці билини й досі входять у сучасний репертуар наших зарубіжних кобзарів.

Тексти списав з голосу кобзаря Зиновія Штокалка упорядник цієї книги. Вони цілком створені в поетиці українських дум: нерівноскладовий вірш із дієслівною римою часом переходить у неримований. Але цікаво те, що своїми мотивами вони відповідають билинам російської традиції, хоч їхня образна система цілком, можна сказати, українська.

Інакше звучить і музичний супровід. Коли співці російських билин вживають музичний супровід для так званого пригришу, тобто музика тут досить проста і заповнює паузи між текстом, то музика Зиновія Штокалка активна і весь час супроводжує текст. Сам кобзар охарактеризував свою музику так: спускова лебійська гама у застосуванні до билин.

Ці билини треба ще вивчати, зокрема більше довідатися про їхнє походження, що дослідник в Україні зробити не може, — треба дослідити там, де билини записувалися, але можна цілком вірогідно припустити, що билини, зняті з голосу З. Штокалка, книжного походження. Річ у тім, що вже в XIX столітті серед кобзарів склалася цікава практика: вони не тільки переймали тексти дум традиційно, заучуючи від старших кобзарів, а й часто засвоювали думи, опубліковані у книжках, і вже ці тексти передавали своїм учням, тобто чинили десь так, як тепер професійні співаки. Отже, наближеність текстів билин до російської традиції дозволяє сказати, що якийсь кобзар, очевидно, сам З. Штокалко, переказав билини російської традиції на український лад, зробивши це в поетиці українських дум, пристосував до билин так звану спускову лебійську гаму і в такий спосіб увів їх у сучасний український кобзарський репертуар. Зрештою, він мав право так чинити, бо сучасні кобзарі — це вже не народні рапсоди, а артисти — виконавці кобзарського репертуару.

Але при розгляді української билинної традиції не можна не зафіксувати й такої сучасної практики засвоєння цього типу поетики, їхнього застосування та поширення, бо й вони є живим компонентом української билинної традиції, притому дуже цікавим. Варто зауважити й таку деталь: коли російський виконавець — не так співак, як оповідач — речитативно розповідає билину, то українські билини кобзар Зиновій Штокалко виконує експресивно, співаючи, і тільки подекуди вдається до речитативу, та й то більш співного, розповідного.

Валерій Шевчук

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

· ПРО КОТИГОРОШКА

· СТО СІМДЕСЯТ І ОДИН БОГАТИР

· ПРО ІЛЛЮ МУРОМЦЯ ТА СОЛОВІЯ

· ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І СВЯТОГОР

· ІЛЛЯ МУРИН

· ЄРУСЛАН ЛАЗАРЕВИЧ

· ДОБРИНЯ І ЗМІЙ

· БОРИНЯ-ЗМІЄБОРЕЦЬ

БІЙ ДУНАЯ 1 З ДОБРИНЕЮ

Їздив Добриня по всіх землях, по всіх країнах, супротивника собі шукаючи, та ніде його не відшукав. Проїжджав якось чистим полем і натрапив на чорне шатро 2 з оксамиту візерунчатого. Стояв біля шатра дубовий стовп із срібним кільцем, бочка із зеленим вином там була. І стояла на бочці чара позолочена, а на чарі срібний напис був викарбуваний: «Хто цю чару однією рукою не підніме і одним духом не вип'є — живим йому не бути, від шатра цього не від'їхати». А чара не мала була — в півтора відра.

Зіскочив Добриня з доброго коня, до кільця коня прип'яв. Брав він чару позолочену, по вінця її наливав, однією рукою піднімав, одним духом випивав.

Випивав Добриня і другу чару, випивав і третю. Першу спожив він для здоров'я, другу — для похмілля, а третю — для шаленства. Ясні очі в нього замутилися, могутні плечі опустилися, і здалося йому, ніби звідси в чисте поле вже виходу нема. Розтоптав тоді він бочку з зеленим вином, роздушив чару позолочену, чорне шатро розірвав і розвіяв-розметав усе по чистому полю. А після бешкету цього тут же й спати улігся 3.

Коли це з далечини, з чистого поля наїжджає Дунай Іванович і диво велике бачить: стоїть біля стовпа добрий кінь, а коло нього лежить тіло богатирське; нема вже тут чорного шатра, нема бочки з зеленим вином та чари позолоченої, все в полі порозметано. Заходився Добринин кінь копитом бити, господаря будити — спить Добриня, не прокидається. Під'їхав ближче Дунай Іванович, міркувати почав: «Не буде мені честі та хвали, як заб'ю його сонного» 4. І загукав він сильним голосом:

— Уставай, нечемо, прокидайся! Зірвався Добриня на прудкі ноги, на коня скочив. Роз'їхалися богатирі в полі і зближатися почали, довгі списи перед себе виставивши. Та вивернулися вбік списи, нікого не поранивши, гарячого серця не діставши. З'їжджалися із мечами гострими — тільки пощербилися мечі, з'їжджалися з палицями бойовими — поламалися палиці 5. Зіскочили тоді богатирі з добрих коней і в рукопашному бою зійшлися. Боролися одну добу, боролися й другу.

А на третю добу далеко в чистому полі старий Ілля Муромець із товаришами з'явився 6. Як зачув Ілля сильний тупіт, зіскакував з доброго коня, припадав до сирої землі, до товаришів звертався:

— Великий рух зачув я в чистому полі — це або два війська разом сходяться, або ж двоє богатирів з'їжджаються. Кому б із нас на розвідку поїхати? Послати двох братів довгополих 7 — у полах своїх заплутаються вони, марно буйні голови загублять; послати Олексія Поповича — хоч і сміливий він, та сили великої не має, марно буйну голову загубить; поїдемо краще всі ми разом.

Угледів вершників Дунай Іванович та й каже:

— Онде їде брат мій названий 8 — старий Ілля Муромець, допоможе він мені супротивника вбити.

Угледів вершників і Добриня Микитич:

— Онде їде хрестовий брат 9 мій — старий Ілля Муромець, допоможе він мені супротивника вбити.

Наблизився до богатирів Ілля Муромець і каже їм:

— Нехай Бог вам, молодці, допоможе! Через що б'єтесь ви, через що змагаєтесь?

Заходився Дунай Іванович жалітися:

— Служив я в короля ляховецького 10 цілих дванадцять літ, і подарував мені король чорне шатро, бочку із зеленим вином, чару позолочену та дубовий стовп із кільцем. А Добриня Микитич сюди наїхав і розтоптав бочку та чару, розірвав чорне шатро та розвіяв-розметав усе по чистому полю.

І сказав Ілля Муромець:

— Провинний ти, Добрине; голову тобі відрубати треба.

Тут і Добриня жалітися почав:

— По всіх землях, по всіх країнах їздив я, супротивника собі шукаючи, та ніде його не зміг знайти. їхав я чистим полем і побачив чорне шатро, а біля шатра — бочку з зеленим вином. Стояла на бочці чара позолочена і напис на ній виритий був: «Хто цю чару однією рукою не підніме і одним духом не вип'є — живим не бути йому, від шатра цього не від'їхати». Образливими слова ці мені здалися, і досада велика взяла. Ізліз я з доброго коня, до кільця його прип'яв, по вінця чару наливав, однією рукою її піднімав і одним духом випивав. Так само випивав я і другу чару, а за нею і третю. Ясні очі в мене помутилися, могутні плечі опустилися, і розтоптав я бочку із зеленим вином та чару позолочену, чорне шатро розірвав і розвіяв-розметав усе по чистому полю.

Говорив тоді Ілля Муромець:

— Тепер бачу, що провинний ти, Дунаю 11; голову тобі відрубати треба. А зараз, хлопці-молодці, побратайтеся, золотими хрестами обміняйтеся, і рушимо всі ми в стольний Київ-град.

Обмінялися хрестами Дунай із Добринею, і поїхали всі до князя Володимира.

Був у князя бенкет для них, на бенкеті всі напивалися-наїдалися, поп'яніли та звеселилися. Тут Дунай князеві жалітися почав, розповів, як Добриня добро його по чистому полю розметав.

— Провинний ти, Добрине, — мовив князь. — Голову тобі відрубати треба.

Звівся тут і Добриня на прудкі ноги та розповів князеві, як усе було.

— Тепер бачу, що провинний ти,

Дунаю, — мовив князь. — Голову тобі відрубати треба.

І наказав Володимир гучним голосом:

— Гей ви, ключники-замочники! 12 Прихопіть золоті ключі, виведіть Дуная в чисте поле і в глибокий льох його посадіть.

Брали ключники золоті ключі, вели Дуная в чисте поле, у глибокий льох садовили.

1 Дунай Іванович зображується в билинах як богатир вільний, котрий шукає пригод, часом на службі іноземним володарям (польському, литовському) стає сватом. Деякі дослідники відносять його до старших богатирів, бо після смерті він стає річкою Дунаєм і втіленням усіх рік. До нього прикладають прізвисько «Тихий». В українській традиції ім'я Дуная знаходимо в деяких чернігівських варіантах гри, пов'язаної з паруванням; він міг бути героєм чернігівського епосу. В цій же билині Дунай має ознаки молодшого богатиря, він рівний силою із Добринею.

2 Чорне шатро — ознака несправедливого, неправедного богатиря.

3 Ці мотиви повторюються у билинах про Іллю Муромця.

4 Ці слова в «Іллі Мурині» говорить Ілля; ними підкреслюється, що богатир дотримується законів богатирської етики.

5 Тут у деталях описано рицарський поєдинок, що вівся поступово, різними видами зброї, це чинилося за встановленим ритуалом.

6 Ілля Муромець виступає тут на чолі богатирської застави.

7 Безіменні богатирі в одежі з довгими полами; образ їхній неясний.

8 Тут мається на увазі побратимство, здійснене без церковного обряду. Названими братами звалися також діти з другого шлюбу, без кровного зв'язку. Тут мається на увазі

перший випадок.

9 Хрестовий брат — побратим за церковним обрядом.

10 Король ляховецький — польський король.

11 Дунай тут звинувачується, як несправедливий богатир, тобто він зібрався вбивати людей не в чесному поєдинку, а тільки за те, що вони не мають богатирської сили. За законами рицарської честі такі вчинки засуджувалися.

12 Ключники-замочники — доглядачі за місцем ув’язнення, тюремні наглядачі. Володимир, як князь, виправдовує дії Добрині і засуджує Дуная за неправедність.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

БІЙ ІЛЛІ МУРОМЦЯ З СИНОМ 1

Не на горбах крутих — на горах високих біле шатро стояло, а в тім шатрі — відважні добрі молодці: перший — старий Ілля Муромець, другий — молодий Добриня Микитич і третій — Олексій Попович 2. Була тут у них застава міцна, стерегли-берегли вони красний Київ-град, стояли за віру християнську, за Божі церкви, за чесні монастирі.

Рано-вранці на зорі вийшов старий Ілля з білого шатра, подивився на чотири боки в трубу далекоглядну 3 і молодця незнайомого помітив. Іде відважний добрий молодець до красного Києва-града, заставу міцну оминаючи. Іде молодець та розважається: підкидає однією рукою гострий спис до піднебесся, а другою рукою підхоплює. Біжать поперед нього двоє собак мисливських, на правому плечі в нього ясний сокіл сидить, а на лівому — білий кречет.

Зайшов Ілля до шатра і до товаришів загукав:

— Що ж ви спите та що ж ви собі думаєте?! Онде в полі з’явився супостат великий, добрий молодець. На заставу нашу не звертає, просто в красний Київ-град прямує.

Від сну богатирі попрокидалися, джерельною водою вмилися, білим рушником утерлися, Господу Богу помолилися. І послали в поле Олексія Поповича.

Вийшов Олексій із білого шатра, свиснув, кличучи коня, — біжить його кінь, аж земля дрижить. Осідлав-загнуздав Олексій коня: накладав сідельце черкаське, лаштував вуздечку із тасьми та дванадцятьох попруг із шовку білого шамахинського 4, клав тринадцяту попругу на хребетну кість — задля міцності богатирської та поїздки молодецької. Тільки скочив він на коня, а вже в полі курява знялась і слід його захолов. Як забачив молодця незнайомого, заревів Олексій по-звіриному, засвистів по-солов’їному, зашипів по-зміїному 5. Іде собі молодець, не озирнувся навіть.

Повернув Олексій назад, до білого шатра, і промовив до Іллі Муромця:

— Богатир той — не рівня мені, не зваживсь я змагатися з ним.

Мусив Добриня Микитич у погоню збиратися. Наладнав він так само свого коня, і вже в полі чистому курява знялась і слід його захолов. Наздогнавши молодця, наперед Добриня заїхав, із коня зіскочив, шапку із землі грецької 6 сорока пудів скинув, низько молодцю вклоняється:

— Здоров будь, відважний добрий молодче! Ти з якого міста, з якої землі, яких батька та матері? Куди їдеш, куди шлях твій пролягає?

Не повідав добрий молодець, якого він роду-племені та з якої землі походить.

— Іду просто я, — сказав, — у красний Київ-град, хочу стольний град у полон узяти, Володимира-князя живцем схопити, а княгиню Опраксію собі за дружину взяти.

Наклав Добриня шапку сорокапудову, швидко скочив на доброго коня, до білого шатра поїхав, до Іллі Муромця промовив:

— Богатир той — не рівня мені, не зваживсь я змагатися з ним 7. Київ-град у полон хоче він захопити, Володимира-князя живцем узяти, а княгиню Опраксію собі за дружину мати.

Закалатало завзяте серце в Іллі Муромця, закипіла в старого гаряча кров, розпросталися могутні плечі. Сідлав-гнуздав собі доброго коня і в чисте поле виїжджав. Як до молодця

Ілля наблизився, заревів він по-звіриному, засвистів по-солов’їному, зашипів по-зміїному. А молодець їде собі, не озирається, такі слова кажучи:

— Гей, собаки мої мисливські! Біжіть тепер у темні ліси, бо не до вас мені стало: наїжджає на мене супротивник, добрий молодець відважний. Летіть у темні ліси і ви, ясний соколе та білий кречете, бо не до вас тепер мені.

Не дві гори докупи зіткнулися, не дві хмари разом з’єдналися — це старий Ілля Муромець з Підсокольником 8 з’їжджалися. Палицями бойовими билися, аж руків’я в

них відстали, та не поранили один одного тим боєм. Удруге зійшовшись, сіклися шаблями гострими, аж пощербилися ті шаблі, але й цим боєм один одного не поранили. Зіткнулися у третій раз, гострими списами кололися, але й утретє один одного не поранили.

Зіскочили тоді з коней богатирі і зійшлися в бою рукопашному. Як крикне Підсокольник — аж земля дрижить; а як крикне старий Ілля — аж ліси ламаються. Та щастя було в Підсокольника, а лиха доля — в Іллі Муромця: задерев'яніла його права рука, посковзнулася ліва нога — і на сиру землю він упав. Притис Підсокольник Іллю до землі, кольчужні лати йому розстібував, кинджальний ніж із чохла виймав, щоб пробити Іллі білі груди. І вирвалася тут молитва в Іллі:

— Спасе милостивий, пресвята Мати Божа, Богородице! Чи не боровся я за віру християнську, за Божі церкви та чесні монастирі?

Зразу ж у нього сили вдвоє прибуло, змахнув він Підсокольника з білих грудей, притис його до землі, кольчужні лати йому розстібував, кинджальний ніж із чохла виймав, білі груди Підсокольнику пробити зібрався. Та схаменувся старий, що ні роду-племені, ні імені супротивника не знає. Запитав тоді він:

— Розкажи мені, добрий молодче, із якого міста ти, з якої землі та хто в тебе батько й мати. І яким тебе йменням називають?

Відповів відважний добрий молодець:

— Як сидів я у тебе на білих грудях, то не питав ні про твій рід-плем'я, ні про твоє ймення, зразу хотів я тебе заколоти.

Вдруге своє запитання проказав Ілля, і добрий молодець відповів:

— Я такої землі і такого племені: від моря я від синього та від того каменя Латиря, син я баби Салигорки 9, Підсокольник, по всьому світу я наїзник.

Підхопився старий Ілля на прудкі ноги, в уста його цілував, сином своїм улюбленим називав. А як із сином своїм побратався, спочити захотів після бою богатирського.

Поїхав старий у чисте поле, до шатра полотняного. Дві доби у шатрі він спить, не прокидається. А Підсокольника тим часом досада розбирає, що поборов, принизив його старий. І вирішив він Іллю Муромця списом заколоти 10.

Підкрався Підсокольник до білого шатра і ткнув старого Іллю списом. Та був в Іллі на грудях дивний хрест Господній, не малий, не великий — у півтора пуда, і сковзнув убік Підсокольників спис. Тут від сну Ілля пробудився, схопив Підсокольника в білі руки, підкинув його вище лісу, нижче хмари. Впав Підсокольник на сиру землю і розбився на крихти 11.

1 Билина певною мірою повторює мотив із поеми Фірдоусі «Шах-наме», але вона значно затерлася і втратила подібність до свого першоджерела. Водночас в українській билині «Ілля Мурин» цей мотив розроблено логічніше й докладніше.

2 Йдеться про так звану «богатирську заставу» біля Києва: за часів Володимира біля Києва було побудовано ряд фортець, що стерегли підступи до столиці. Олексій Попович хоч часто й виступає як ростовський богатир, але діє і як богатир київський. Врешті для оборони Києва часто прикликалися війська і з удільних князівств.

3 Труба далекоглядна — підзорна труба, реалія пізніших часів.

4 Шовк шамахинський (шемахинський) — тобто з Шемахи на Кавказі.

5 Образ запозичено із билини про Іллю Муромця та Солов'я-розбійника, там так кричить, свистить і шипить Соловей-розбійник.

6 Шапку із землі грецької — тобто шапку-ковпак, зроблену у Греції, що підкреслює: Ілля Муромець християнського, грецького, обряду.

7 Тут підкреслюється, що Добриня та Олексій Попович були богатирі, менші від Іллі Муромця, отже, й меншої сили.

8 Підсокольник, Сокольник (Соловник), в інших варіантах татарча-бусурманча — представник темної сили, сили степу; з сином Іллі Муромця його зв’язала, очевидно, подібність воєнного змагання з Іллею. Знову маємо той випадок, коли билина наклалася на билину, бо й справді Підсокольник на сина мало подобає.

9 Салигорка, в інших варіантах — Латигорка, Латимирка (від Латир-гори), Лисогірка (тобто відьма з Лисої Гори), Горининка (пов’язана зі Змієм Гориничем) — Баба Яга, богатирка царства пітьми.

10 Порівняймо це місце із зведеним варіантом билини про Іллю Мурина (буде далі), там ідеться про змагання з недобрим богатирем. Див. також про це в билині «Бій Дуная з Добринею».

11 В українському варіанті билини «Ілля Мурин» розправи над сином немає, вони пізнають один одного й щасливо повертаються додому, що й вірогідніше. Там син їде шукати батька, щоб розправитися із ним за те, що той покинув матір.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

БОГАТИР І КІНЬ 1

До одної вдови в селі Качкарівці Херсонського повіту 2, яка дуже побивалась за своїм чоловіком, почав літати богатир 3. Вдова скоро втішилась і стала вагітною. Родила вона сина, і коли понесла його вперше до причастя і він дихнув на попа, то той ледве встояв, трохи не впав.

Під п’яну руку у когось на хрестинах піп сказав, що у Качкарівці є богатир, але в кого — не сказав. І люди впізнали, в кого він був, ось по чому: несподівано незвісно де дівся байстрюк-удовенко, а коло його двору була вирита яма в сажень завглибшки: се так рвонулася земля за копитами богатирського коня, коли він метнувся в повітря 4. З того часу його ніхто не бачив, навіть його мати.

1 Тут прямий відгук билини про Іллю Муромця; цікаво й те, що богатир народжується у самітної жінки, як і у поданих казках.

2 Село Качкарівка й справді існує в Бериславському районі на Херсонщині. Так само, як жителі російського Мурома приписали до свого Карачаєва билину про Іллю, так пристосували її до своєї Качкарівки й тамтешні жителі. На цьому прикладі виразно видно, як засвоювалися билини у різних краях.

3 В українських народних оповіданнях також розповідається про зв’язок жінки з летючими міфологічними істотами: перелесником, Змієм.

4 Прямий відгук билини про Іллю Муромця та його коня. Жителі Карачаєва під Муромом також показували джерело, утворене від удару копита богатиря. Мотив про летючого коня зустрічається в билині про Дюка Степановича, буде він і в подальшій казці «Богатир та кінь».

БОГАТИР І КІНЬ Друкується за виданням: Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. — К.: Дніпро, 1990 — С. 40.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

БОГАТИР НА АЗОВСЬКОМУ МОРІ 1

На Азовському морі рибалчили якісь захожі люди, які один одного й не знали. Між ними звертав на себе увагу один, для котрого отаман не міг настачити лям. Як тільки він зачавився 2, так і порвав ляму.

Раз зранку прокинулись рибалки — коли їхнього дужого десь нема. Кинулись вони до свого дуба 3, аж і дуба коло берега нема, тільки видно слід, що його кудись потягнуто. Найбільше було дива, що тяг його один чоловік; а дуб був такий, що на ньому їздило шістдесят чоловік! А коли кинулись рибалки — п’ятдесят дев’ять чоловік, найшовши дуба, тягли його назад, до моря, — аж се їм не по силі. І мусили вони наймати, щоб їм помогли стягти дуба в море. А про богатиря того більше нічого й не чули.

1 Тут богатир також приховує свою силу, але для чого — невідомо. Маємо тільки відгук богатирського епосу.

2 Зачавився — надяг на себе ляму, щоб тягти сіть.

3 Дуб — великий річковий і морський човен, спершу виготовлявся з цільного дубового стовбура, через це й дістав таку назву.

БОГАТИР НА АЗОВСЬКОМУ МОРІ Друкується за виданням: Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. — К.: Дніпро, 1990 — С. 41.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

БОГАТИР НА ЛИМАНІ

В селі Медовому на Херсонщині в одного чоловіка був жвавий хлопчина, з яким батько завше рибалив. Коли став уже парубком, то батько його взяв з собою тягати невода. Невід був такий здоровий, що ледве тридцять чоловік могли його потягти.

Один раз тягли зимою на льоду. Був дуже холодний вітер, а тягти доводилося проти вітру. Як найжвавішого, медівського парубка поставили попереду. Всі поодвертались од вітру та й тягнуть собі абияк, а далі дехто почав пускать, але невід усе йшов та йшов. Тоді дехто давай навмисне кидать, а невід усе йде. Кинули всі двадцять дев'ять чоловік, а той, медівський, один усе тяг. Тоді всі як крикнуть з дива. Він, оглянувся, аж він сам за тридцятьох тягне.

Усім стало відомо, що се богатир. Він тоді як побачив, що вже його пізнали, кинув і собі ляму, плюнув та й каже:

— Отеє ж ви мене тепер з'їли!

Ще, кажуть, заплакав і пішов на високу могилу, що стояла недалеко.

Увечері бачили, як до тої могили летів Змій, страшенно сиплючи іскрами. Ідучи на боротьбу до Змія, богатир вирвав собі з землі тридцятипудовий якір, обламав йому лапи і ним бився зі Змієм. Але йому не було ще двадцять літ, і не доля йому була побити Змія. Бились вони так, що земля трусилася; рибалки цілу ніч не спали, молились за богатиря Богу. Але коли пішли, як сонце зійшло, то побачили, що могилу вороги розрили аж донизу і тут же лежали обидва мертві.

БОГАТИР НА ЛИМАНІ Друкується за виданням: Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. — К.: Дніпро, 1990 — С. 40–41.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

БОГАТИР ТА КІНЬ 1

Їхав я вчора з дроздівським козаком Прокопом Ярмоленком із Дроздівки в Переходівку. Дорогою ми якось розбалакалися про коней, і я розказав йому, що бачив годів шість чи сім назад у Чернігові на земській конюшні дуже гарного карабаського 2 жеребця, що за того жеребця заплачено було шість тисяч карбованців і що як вели його раз із Носівки в Чернігів, то держали його на канатах два солдати і десять мужиків.

— А не знаєте, де тепер той кінь є? — спитав мене Ярмоленко.

— Бог його, — кажу, — знає. Ті земські конюшні тепер зничтожені, а коні чи розпродані, чи що.

— Отже, я знаю, де той кінь, — каже Ярмоленко, якось мудро всміхаючись. — Він хазяїна знайшов.

— Якого хазяїна? Хіба він вкрадений був чи втеклий? Та й далеко йому хазяїна шукати: він куплений верст тисяч за дві.

— Та не те, — каже Ярмоленко, — коли ви кажете, що то такий кінь був, що дванадцятеро насилу вдержали, то непевний був то кінь, не простий, а богатирський. А такий кінь зроду не вдержиться в простого чоловіка, а як прийде йому врем’я, безпремінно втече і знайде собі хазяїна-богатиря.

Отож у нас є москаль 3 од ставний, так він ходив на заробітки у Чорноморію і розказував штуку про це. Косимо, каже, нас у хазяїна чоловік із двадцять чи, може, й більш. І був між нами один. Бог його знає звідки: скільки не розпитували, не казав. Чоловік як і всі люди, і косив так, як усі. Тільки, було, як посідаємо їсти, то він зроду не сяде вкупі з людьми, а набере собі хліба там і всього та сяде оддалік і їсть 4.

— От косим ми, — каже той москаль, — неділь три, чи що, аж якось біжить проти нас кінь, та такий, — каже москаль, — що я увесь світ сходив, а такого доброго коня не бачив. От отаман і каже:

— Ану, хлопці, піймаємо цього коня, то, певне, буде од котрогось на порцію 5.

От всі ми до коня. А той чоловік:

— І не турбуйтесь, — каже, — дурно: не піймаєте ви цього коня. Опріч мене, нікого він до себе не підпустить.

Ми — в регіт, а все-таки — до коня. Обступили ми його, чоловіка з двадцять, давай підступать, а він як вискалить зуби, як заірже — наче грім прокотивсь, та на нас! Ми — врозтіч, а він через нас і перелетів, наче птиця, та одбіг трохи і став, як укопаний.

— А що, браття, — каже той чоловік, — піймали?

— А ти піймаєш? — питає отаман.

— Я-то піймаю!

— Гляди, — каже отаман, — не піймаєш, то лопаток спитаєш 6.

А отаману, та й нам, досадно, значить, що ми всі не піймали коня, а він береться.

От той чоловік іде до коня — стоїть, як овечка. Підійшов зовсім, узяв за гриву, по шиї, по голові гладить, всміхаючись. Стоїть кінь. Погладив так та й каже:

— Здоров, товаришу! Довго я ждав тебе, та таки дождався. Тепер, — каже, — не розлучимось.

А кінь на це як заірже! Та так прегарно, приязно.

— Ну, погуляй же, — каже.

Та й до нас іде, а кінь стоїть.

— Ну, — каже на хазяїна, — тепер нам треба розщитатись та й розпрощаємось.

А він, значить, грошей за роботу ще ні копійки не брав. Хазяїн давай було просить, щоб зостався, так ні!

— Не можна, — каже, — прийшов мій час, треба йти, куди мене Бог посилає. Пошли ти, — каже на хазяїна, — купить півтора відра горілки за мої гроші — вип’ємо на прощання!

От узяв один так дві бочечки: одну в піввідра, другу відерну, сів на хазяйського коня, вмент придув з горілкою. От той чоловік узяв піввідерну бочечку.

— Оце мені, — каже, — братця, порція, а це вам.

Та й дає нам відрове барильце, а сам відіткнув воронку, притулив рильце до рота, закинув голову та так духом піввідра й видув 7.

— А закусувать, — каже, — не буду, не хочу вас зобижать, бо як почну ці порції закусувать, то не стане усього того хліба, що вам хазяїн наготовив.

Та взяв кришечку хліба і кинув у рот.

— Ну, а тепер, — каже, — прощавайте! А тії мої три карбованці, що в хазяїна ще є, дарую вам на порцію!

Та прийшов до коня, взяв його за гриву та так, без сідла і гнуздечки, й сів. Кінь як стрибне — так усіма чотирма ногами по кіпцю й вибив 8 — у коліна завглибшки — та й пішов далі. З півверсти ми його бачили, а там і щез. Бог його знає, де й дівся. От ми, каже той москаль, пішли по сліду, аж усюди так і знать: де ступне той кінь ногою, так копець у коліна. З півверсти слід був, а далі вже й не знать нічого. А він, значиться, уже горою пішов, на крилах, бо богатирські коні крилаті.

— Що ж це воно значить? — попитав я Ярмоленка, вислухавши цюю історію.

— А що воно значить, — одказує той, — значить, той чоловік був природжений богатир, та коня йому до якогось часу не було, а вони без коня нічого. От він і був так, як і простий чоловік: і косив, і все робив, як і всі люди. А прийшов його час — знайшов його той кінь, що йому приділений, от він і пішов на своє місце, на службу.

— Яка ж у них служба і де вони живуть, тії богатирі?

— Бог їх святий знає! Кажуть, десь на границі 9: чи зміїв стережуть, чи Бог його знає, сього вже іменно не докажу вам.

1 Дія казки начебто відбувається в Чорноморії. Це може бути на півдні України чи й на Кубані. Казка виразно побудована на билинній традиції.

2 Карабаського — з Кавказу, з Карабаху.

3 На жаль, автор не пише, чи цей москаль росіянин, чи українець, бо тут слово «москаль» означає «солдат». Коли б він був росіянином, то можна було б гадати, що оповідання походить із російської традиції, але той солдат міг бути й українцем.

4 Тобто богатир був відлюдкуватий, хоч так чинити міг і російський старовір.

5 Порція — чарка горілки.

6 Лопаток спитаєш — будеш битий.

7 Билинний мотив. Чарка буває часто на півтора відра.

8 Також билинний мотив.

9 Те, що богатирі живуть «на границі», — прямий відгук билин. Ідеться про богатирську заставу.

БОГАТИР ТА КІНЬ Друкується за виданням: Малорусские народные предания и рассказы. Свод Драгоманова М — К., 1876. — С. 251–254. Зап. на Чернігівщині.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

БОРИНЯ-ЗМІЄБОРЕЦЬ 1

Один чоловік мав три сини 2. Викликав того чоловіка цар і каже: «Твої сини мають привести Мені коней з-під зміїв». Приходить батько додому і плаче. Питає старший син: «Чого ви, тату, плачете?» — «Цар наказав,

Щоб ви привели з-під зміїв коней». І син плаче.

Іде батько до царя й каже:

«Неможливо привести тих коней,

Пропадуть сини мої». —

«Що хочуть, хай роблять,

Але щоб мені привели тих коней».

Приходить батько додому і знову плаче.

Питає його середущий:

«Чого ви, тату, плачете?» —

«Цар наказав,

Щоб ви з-під зміїв коні привели». І середущий плаче. Приходить Бориня, Найменший син, і питає:

«Чого ви плачете?» Вони розказали йому, А він каже: «Не плачте,

Ідіть до царя і скажіть,

Щоб зробили для вас таке шмаття,

Як цар носить 3,

І дали три коня, котрих я виберу» 4.

З тим і пішов батько до царя.

Цар пообіцяв, що все буде,

Най приходять.

Прийшли вони, а цар каже:

«Нате вам це шмаття,

Вбирайтеся

І йдіть вибирати по всім царстві коні».

Пішли вони шукати коні,

Сходили всю державу

І не могли знайти

Таких, як хотіли.

Прийшли вони до царя й кажуть:

«У вас немає коней під нас». —

«Як немає, — каже, —

То йдіть на гражду 5.

Там є три жеребці. Вони світу не виділи. Як ті не підійдуть, То кращих не маю». Пішли вони на гражду — Є три жеребці.

Поклав Бориня руку на одного з них

Трошки гнеться.

Поклав на другого —

Ще менше гнеться.

Поклав на третього —

Не гнеться.

Пішли вони до царя й кажуть:

«Ці будуть під нас». —

«То сідлайте й виїжджайте».

Сіли вони на коней,

Поїхали в ліс,

Знайшли там порожню хату

І зупинились у ній.

«Розсідлуйте коні,

Лягайте спочивати,

А я йду битися зі зміями, —

Каже Бориня. — Чіпляю на кілок рукавичку, А ви пильнуйте: Коли з цієї рукавички Буде текти кров, То йдіть на допомогу, Бо мене змії добивають». Пішов він під той міст, Де проїжджали змії. Коли дивиться — кипить вода. (А закипіла вона від того, що вже близько був Змій) 6. Іде самий менший, Шестиголовий Змій, А кінь на ноги спотикається 7. Змій каже:

«Чого ти, ворон-коню, спотикаєшся? Сюди Бориню ніхто не привезе». А Бориня виходить і каже: «Я тут». — «Чого ти прийшов? — питає Змій. —

Битися чи миритися?» —

«Молодець-хлопець не прийшов миритися,

А лиш битися».

Змій злазить і в’яже коня до поруччя.

Почали вони битися.

І забив Бориня Змія.

Узяв він змієвого коня

І веде до своїх братів.

«Дивіться, браття,

Я забив шестиголового Змія.

Прийде ще дев’ятиголовий.

Як і цього разу не буде текти

Кров з рукавички,

То спочивайте.

Але слідкуйте за рукавичкою». І пішов Бориня знову під міст. Летить другий Змій. Кінь його теж спотикнувся. Змій питає:

«Чого ти, ворон-коню, спотикаєшся? Сюди Бориню ніхто не привезе». А Бориня каже: «Я тут». — «Чого ти прийшов сюди, Битися чи миритися?» — Питає Змій.

«Битися», — відповідає Бориня. Злазить Змій з коня, В’яже його до поруччя І починають битися. З цим Змієм було тяжче, Але Бориня забив і його, Узяв змієвого коня І відвів до братів. Прив’язав коня і каже: «Тепер прийде дванадцятиголовий

Змій.

З ним буде ще тяжче. Дивіться,

Чи не потече кров із рукавички».

І пішов Бориня знову під той міст.

Аж ось летить Змій,

Уже дванадцятиголовий.

Трясеться земля.

Спотикається зміїв кінь.

«Чого ти, ворон-коню, спотикаєшся? —

Питає Змій. —

Сюди Бориню ніхто не привезе». А Бориня каже: «Я тут». —

«Чого ти прийшов, битися чи миритися?» — «Молодець не йде миритися, Тільки битися». Злазить Змій із коня І прив’язує його до поруччя.

Почали вони битися. І заломляє Бориню Змій, Добиває його. Просить Бориня:

«Дозволь мені пограти на сопілці». —

«Грай», — каже Змій.

«Вийдеш битися на Золоту Гору».

(Бориня думав, що поки він буде грати, прийдуть його брати) 8.

Грає годину — братів нема.

Грає другу — братів нема.

Роззув Бориня чобіт

І вдарив ним об землю 9.

І звіялася така буря,

Що гілля ламалося.

Зломилося дерево коло хатини,

Де спали брати,

Вдарилося у вікно і розбило його. Брати пробудилися. Глянули вони,

А кров з рукавички до колін доходить.

«Біда, — кажуть, —

Видно, нашого брата вже нема».

Побігли вони на міст —

Ні Борині, ні Змія.

(Тоді побігли на Золоту Гору і всі три вбили Змія. Узяли вони змієвого коня і вернулися всі до лісової хатини) 10. А жінки зміїв дізналися, Що Бориня їх чоловіків побив 11. Бориня каже: «Виїжджаймо, хлопці. Берімо коней і поспішаймо. Попереду нас ще багато страшного чекає».

Сіли вони і їдуть. Бачать, коло дороги яблуня 12. І на ній великі файні яблука. (А то жінка шестиголового Змія перекинулася в яблуню) 13. Браття дуже хотіли тих яблук, Та Бориня каже:

«Не їжте, браття, бо хто вкусить,

Зробиться смолою».

Та вийняв шаблю

І махнув нею сюди-туди: раз! раз!

«А тепер їжте, браття» 14.

Наїлися браття яблук і їдуть далі,

І дуже хочуть води.

А при дорозі — керниця.

Під’їжджають,

А вода зверху, можна пити.

«Не пийте, браття, води,

Бо станете смолою», —

Каже Бориня.

Та вийняв шаблю

І знову махнув два рази: раз! раз!

«Тепер пийте!»

Напилися вони і поїхали далі. Доїжджають до глибокого яру, А він повний смоли. Поверху яру ланцюг натягнутий, Треба перескакувати. Перескочив старший брат — Не зачепив.

Перескочив середущий — Не зачепив.

А коли скочив Бориня, Кінь його зачепився за ланцюг, Бо Бориня був, май, важкий’ 15. (А той ланцюг — то й була жінка найстаршого, дванадцятиголового, Змія») 16. Ланцюг змотався докупи, Зробилася з нього Змія та й каже: «Ото він той, що побив наших чоловіків».

Бориня догнав братів,

Випередив їх і поїхав далі.

А Змія із роззявленою пащею

Понеслася вслід.

Підлетіла до старшого брата

І проковтнула його

Разом із кіньми.

Догнала і середущого

І теж проковтнула

Разом із кіньми 17.

Доганяє вона й Бориню.

А при дорозі була кузня 18.

Ковалі відчинили її і кричать:

«Сюди, Бориня!»

Бориня з кіньми — в кузню!

Поки ковалі зачинили браму,

Змія з’їла півконя і кричить:

«Дайте мені Бориню на язик!» Ковалі поклали на вогонь кліщі І кажуть Змії:

«Як проріжеш ці залізні двері

Язиком за три рази,

То дамо тобі Бориню на язик».

Змія прорізала двері

І наставила язика:

«Давайте Бориню!»

А ковалі кричать:

«Ми не можемо його піймати!»

(Вони хотіли, щоб добре розпеклися на вогні кліщі) 19.

«Пхай язика трохи далі, —

Кричать ковалі. —

Бо зараз піймаємо Бориню!»

Змія наставила язика,

А вони вихопили кліщі

Та й пропекли його наскрізь.

Відчиняють двері ковалі >

І виходить Бориня з кузні.

Ковалі кажуть:

«Бери, Бориня, молота,

Сідай Змії на голову і бий,

Поки не виплюне твоїх братів».

(Бориня почав бити молотом по голові, і вона виплюнула його братів живих і здорових разом із кіньми) 20.

Ковалі кажуть:

«Отам є плуг на сто пудів 21.

Запрягай Змію в той плуг

І проори кругом світу борозну» 22.

Зачав Бориня Змією орати.

Доорали до половини світу,

І Змія впала.

І Бориня добив її.

(Узяли брати коні і повели до царя. Та здали коні цареві, а самі повернулися додому) 23.

1 Бориня — явне спотворення імені Добриня, який серед билинних богатирів і визначався як змієборець. З другого боку, в імені Бориня — поняття «борець», «той, що бореться». Цікаво й те, що від билини про Добриню-змієборця тут лише глухі відгуки; не можна не помітити, що основою казки є мотиви значно давніші, можливо, найдавнішого, твореного на нашій землі «Троянового епосу». Твір побудовано за епічною, добре витриманою традицією: три брати, три Змії, три коня, число три — сакральне, тобто священне. Міст, можливо, вживається через те, що Змій мисливсь як водяна істота, водночас і летюча. Є тут періодичні рефрени (повторювання тексту), і це також ознака епічного сказання. Ще одна примітна річ: коли Добриня російської традиції бореться лише із Зміями жіночого роду, тут брати ведуть змагання спершу із Зміями чоловічого роду, а тоді — жіночого, бо жінки мстяться за чоловіків. В розробці обох творів бачимо і різницю; коли ж говорити, що з чого постало, то наша казка — твір давніший, а билини про Добриню — пізніші. Можливо, також, що ймення Борині-Добрині приєдналося до казки і випадково. Вражає і конструктивна стрункість оповіді нашої пам’ятки.

2 Три сини, Трьомсин, три брати, зокрема знаємо трьох братів — засновників Києва, три дійства, які ніби дублюються, але з подієвим наростанням — все це ознаки епічного сказання. Про те, що перед нами поетичний твір, свідчить: побудовано його короткими, чітко означеними реченнями, які творять ритмічні ряди.

3 Герої мали вбратися в царську одежу, бо були воїнами не зі своєї ініціативи, а з волі царя.

4 Мотив вибору коня — билинний, зокрема в епічному сказанні про Іллю Муромця. Але й Добриня російської традиції вибирає собі коня, правда, не так прискіпливо, бере тільки доброго.

5 Ґражда — велика господарська будівля в сільській садибі.

6 Тут пояснення до тексту оповідача.

7 За народним звичаєм, кінь спотикається перед нещастям для вершника.

8 Тут роз’яснення тексту від оповідача.

9 Відгук української билини про богатиря Чоботька, яку переказав у XVII ст. А. Кальнофойський, але яка до нашого часу не дійшла.

10 Оповідач переказує текст своїми словами.

11 Це місце пояснює, чому далі брати воюють зі Зміями жіночого роду, як це чинить і Добриня в російській традиції.

12 Маємо типові для казок метаморфози (перетворення); цей засіб поетики, як уже

говорилося, вживався і в билинах.

13 Пояснення до тексту оповідачем.

14 Описується магічний обряд, здіснений Боринею, на знешкодження лихочинної речі.

15 Свідчення, що Бориня був велетень.

16 Пояснення тексту оповідачем.

17 Тобто кожен брат їхав із відібраним у зміїв конем.

18 Далі маємо приєднання до першого епічного твору другого: про ковалів Кузьму та Дем’яна і про творення т. зв. Змієвих валів.

19 Пояснення тексту оповідачем.

20 Оповідач переказує текст у скороченому варіанті.

21 Сто пудів — 1600 кілограмів, тобто це плуг, подібний до того, що згадується в билині про Олега та Микулу Селяниновича.

22 В легенді про Кузьму та Дем’яна йдеться про Україну, а не круг світу.

23 Кінець оповідач переказує, очевидно, призабувши епічну розповідь.

БОРИНЯ-ЗМІЄБОРЕЦЬ Друкується за виданням: Чарівна квітка: Українські народні казки з-над Дністра. — Ужгород, 1986. — С. 163–167. Записав М. Зінчук 16 грудня 1979 р. в с. Росошанах Кельменського району Чернівецької області від Софрона Чабана.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

БУНТ ІЛЛІ ПРОТИ ВОЛОДИМИРА

Влаштував князь Володимир почесний бенкет для князів, бояр, богатирів руських і дочок богатирських. Тільки старого Іллю Муромця покликати забув. Образився тут Ілля, на широкий двір вийшов, тугий лук натяг, гартовану стрілу вклав, примовляючи:

— Лети, стрілко, до покрівель золотоверхих, золочені маківки позбивай!

Як попадали маківки золочені на землю, закричав Ілля на весь голос:

— Гей, голото гуляща, доброзичливці княжі! Збирайтеся та золочені маківки обривайте і йдіть до корчми зелене вино пити.

Тут п’яниці, голота гуляща, з прискоком та радістю позбігалися, золоті маківки обдирали, рідним батечком Іллю називаючи. Заходилися разом з

Іллею зелене вино в корчмі пити, золоті маківки пропивати.

Дізнався Володимир стольнокиївський про те, що біда прийшла, почав думати-гадати, як би Іллю перепросити, і вирішив він учинити ще один почесний бенкет. Та не знали бояри імениті та богатирі сильнішого б за Іллею послати, щоб на бенкет той покликати. Думали вони, гадали й послали Добриню Микитича 1. Були Добриня з Іллею брати хрестові 2, бо хрестами побраталися, уклавши заповідь велику й підписами скріпивши, — слухати старшому братові меншого, а меншому братові старшого.

От заходить Добриня до корчми, а там сидить старий Ілля Муромець і п’є-байдикує з голотою. Мовив Добриня до Іллі:

— Брате мій хрестовий названий! Уклали ми заповідь велику, підписами своїми скріпивши, — слухати старшому братові меншого, а меншому братові — старшого і завжди один одного обстоювати. Послано мене від Володимира-князя кликати тебе на почесний бенкет, що він на твою честь робить.

Відказав на те Ілля Муромець:

— Брате мій хрестовий названий, молодий Добрине Микитичу! Нікого, крім тебе, я не послухав би і на почесний бенкет не пішов би. Не можу я закону переступити — мушу тебе послухатись.

Стали вони чепуритися та виряджатися і пішли до князя Володимира. Всадовили Іллю в гридниці на почесне місце, на покуті, піднесли чару вина зеленого, а другу чару — меду п’янкого. І сказав тоді Ілля Муромець князеві такі слова:

— Знав ти, Володимире стольно-київський, кого до мене посилати, бо, крім Добрині, брата мого названого, нікого я не послухав би. А був уже в мене намір твердий — пружистий тугий лук натягти й пустити стрілу гартовану у світлу гридню 3 твою, вбити тебе, князя Володимира, разом зі стольною княгинею Опраксією 4. А зараз кажу: нехай тебе Бог простить за провину твою велику.

1 Добриня Микитич — особа історична, це дядько Володимира Великого, який давав князеві мудрі поради. В билинному епосі Добриня — добрий богатир, про що свідчить його ім’я. При великій фізичній силі він м’якосердий захисник сиріт та жінок. Окрім того, він співак — грає на гуслях. У деяких билинах він зветься племінником Володимира.

2 Мається на увазі обряд побратимства — споконвічний звичай на українській землі. Чоловіки, які взяли цей обряд, вважалися ніби братами, а жінки — сестрами (посестрами). З прийняттям християнства цей обряд висвячувався в церкві. Він існував у нас до XVIII століття. Брати хрестові — це і є ті, що присягли на побратимство на хресті, у церкві. Билина свідчить, що на побратимство складався письмовий акт.

3 Гридня (гридниця) — приміщення для молодшої князівської дружини, в князівському дворі — місце для бенкетів.

4 Опраксія (Євпраксія) — очевидно, це літописна Рогнида, дочка князя із Полоцька Рогволода, яка спершу відмовилася від заміжжя з Володимиром, але потім була присилувана вийти за нього.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

БУНЯКОВЕ ЗАМЧИЩЕ

Про це замчище багато дечого розказують. Найлучче, якби ви спиталися у нашого добродія 1, у нього там, у церковних записах, кажуть, є переписано про все: і коли ті вали повисипувані, і хто тії мури мурував, що тепер од їх тільки цегла та каміняки валяються, — про все там є. То, бачите, інші говорять, що там колись місто було — ніби на тому городищеві; говорять, що й церква була і що тую б то церкву перенесено в Деревичі. Ще розказують (хто його зна, чи воно казка, чи що, — так старі люди розказують, то й я за ними), що ніби колись давно-давно сидів у тому городищеві якийсь лицар, звався він шолудивий Буняка 2 і був той лицар неабиякий — навіть і тілом не такий, як повинно бути людині: мало того, що страшенно великий, ще, вибачайте, у нього печінки й легке та були наверсі 3 — отак-то і стриміли за плечима; такий-то неподобний був той Буняка!

Ну, жив він собі у городищеві, і дуже всі його боялися. Найстрашніший же він був ось через що: жер людей! Отак-таки справді жер; оце, кажуть, звелить було, щоб йому привели щонайкращого хлопця, та візьме й з’їсть — і так кожного: що приведуть, то й зітне, то й зітне. Багацько людей позбавляв Буняка таким способом, але ж таки і йому добра причина сталася!

Прийшла, бачте, черга іти в замчище, тобто на вбій, якомусь-то там хлопцеві (бо то хлопців тих по черзі брали й постачали Буняці). А в того хлопця та була тільки мати, батько недавно вмер. Ота бідна мати плаче вже, плаче та побивається, що нікому порятувати хлопця. А як його вирятувати? Плакала та жінка, плакала, а далі щось-то їй спало на думку — перестала побиватися, розважилась і просить тільки людей, тих, що мали вести хлопця до Буняки, щоб зачекали годиночку, поки вона щось зготує синові на остатню дорогу. Ті кажуть: «Добре!»

От чекають, а вона взяла пішла націркала у себе з грудей покорму, замісила з того покорму тіста, спекла пиріжків та, даючи їх своєму хлопцеві, й сказала:

— На ж, сину, тобі оці пиріжки, та ось що з ними зроби: як прийдеш до Буняки, то конешне підведи його, щоб він хоч одного пиріжка з’їв. Оцим ти маєш визволитися, бо як Буняка наїсться моїх пиріжків, то вже тебе не займе для того, що вважатиме тебе за брата (тобто через її покорм) 4.

Ну, той хлопець так і зробив: як прийшов у замчище, то умисно став так їсти материні пиріжки, щоб Буняка побачив. Той побачив та й питається:

— Що це ти їси?

— Це, — каже, — мені мати дала, виряджаючи в остатню дорогу.

— А дай лиш, — каже Буняка, — покуштувати, що там воно таке!

Хлопець оддав йому пиріжки, а він і поїв їх. Як же наївся Буняка тих пиріжків, зараз і почув, яка в них заправа була.

— Ну, — каже, — хлопче, дякуй своїй матері, що так мудро вхитрувалася, — тепер ти визволений від смерті, не можу-бо я тобі того лиха заподіяти через те, що ти стався мені братом.

От той хлопець уже такий радий, такий радий, неначе й справді вдруге на світ народився! Отож хотів був по тій розмові мерщій додому бігти, а потім роздумався та й не побіг зараз.

«Останусь лиш я, — каже сам собі, — на якийсь час тут ще; я, мовляв, тепер безпечний, Буняка мене не з’їсть, а тим часом зроблю от що: заподію нашому ворогові таке 5, щоб він не тільки мене, а й нікого більше не міг на той світ заганяти!»

Ото й зостався при Буняці. Уночі Буняка заснув, а той хлопець мерщій до нього в хату, підступився нищечком до ліжка та черк ножем — і відтяв Буняці печінки (вони ж, бачите, наверсі були!). Як відтяв, Буняка зараз і пропав!

1 Добродій — священик.

2 Буняку ототожнюють із половецьким ханом Боняком, який 1097 року здійснив набіг на Волинь та Галичину. Літопис зве його безбожним, шолудивим. Він вважався чарівником, розмовляв із вовками. Збереглася також легенда про людожера Буняку, який жив біля м. Верби під Кременцем та Дубном. Загалом цей переказ — варіант казки про Кирила Кожум'яку, але хан половецький тут усе-таки ототожнюється зі Змієм.

3 Печінки й легке та були наверсі — з такими ознаками українська народна демонологія зображає мавок (нявок). Отже, це був ніби чоловічий відповідник мавок (русалок), а що жив у полі, то міг бути Польовиком.

4 За народним звичаєвим правом, годовані однією матір'ю діти, які не мали кровного зв'язку, вважалися молочними братами, тобто родичами.

5 Цікаво, що хлопець не вважає Буняку після того, як той з'їв пиріжки, своїм братом, а ставиться до нього як до ворога.

БУНЯКОВЕ ЗАМЧИЩЕ Друкується за виданням: Малорусские народные предания и рассказы. Свод Драгоманова М — К., 1876. — С. 224–225. Записала Олена Пчілка у с. Деревині Новоград-Волинського пов.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ВЕДМЕЖЕ УШКО 1

Був один пан і пішов з панею у ліс по ягоди. А там ішов ведмідь, то пан утік, але паню піймав ведмідь. Та й тоді повів паню до своєї ями і жив так з нею три роки. І вже вона мала від того ведмедя хлопця і плекала його. А в три роки каже пані до ведмедя:

— Я вже в тебе три роки, а ще не милася, іди принеси мені води.

Але дала йому на воду решето 2, і ведмідь пішов по воду. Тоді каже вона ік хлопцеві:

— Синулю, іди потряси дубом, чи міцний ти вже 3.

Він виліз з ями, потряс — лишень з дуба гілля опало. Каже мати:

— Ой, ще заслабий, ще не будем утікати.

І ведмідь приніс воду, вона умилася та й нічого. І по тому ще три роки плекала того хлопця. І по трьох роках знову послала ведмедя з решетом по воду, а тоді каже до хлопця:

— Полізь, сину, потряси дубом, чи міцний ти?

Як потряс дубом, то дуб вивернувся зовсім на землю.

— Ну, — каже, — вже можем утікати.

Вийшли, утікають з ями. Дивляться, а ведмідь уже летить за ними, доганяє. Тоді хлопець каже:

— Ви, мамо, утікайте, а я стану до нього.

Прилетів ведмідь, той як схопив ведмедя, як ним верг та й забив ведмедя 4. І прийшли тоді до того пана, що його та пані була. То пан дуже утішився і вже там ґаздували разом. А того хлопця там назвали Ведмеже Ушко.

На весну треба вивезти у поле гній 5. Тоді хлопець до пана каже:

— Забийте кілька волів і зшийте мені з тих шкур міх, то я заберу весь гній і винесу сам на поле.

Але пан каже:

— Та шкода волів: чим будем веснувати?

— Е, що! Я й без волів повесную! Та й зшив собі такий міх і виніс весь гній на поле.

— Тепер, — каже, — продайте коні, а я запряжуся у плуг і буду орати.

І так зробили. Повеснував геть усе сам, без худоби. Але по тім пан його боявся дуже і хотів його стратити.

— Будемо, — каже, — копати криницю.

Копле вже те Ведмеже Ушко криницю, викопав дуже глибоку. А пан купив великий дзвін заліза 6 та й казав то там зсунути на того хлопця до криниці, то чотири хлопи ледве зсунули та й пустили в криницю. Але той, як те побачив, то тільки подув вгору, а дзвін повернувся назад, догори, й там ще забив два хлопи. Виліз той з ями і каже:

— То ви мене хочете забити за мою службу? Я вже собі, — каже, — піду геть!

І забрався, і пішов. Іде-іде, здибає хлопа. Питається його:

— Що ти за один?

— Я Ломи ліс, — каже, — але ти що за один?

— Я, — каже той, — Ведмеже Ушко. Ходім разом?

І ідуть, здибають знову чоловіка. Питаються його:

— Що ти за один? А він каже:

— Я Розсуньгора.

— Ходи з нами!

Ідуть-ідуть, здибають знов хлопа. Питаються його:

— Що ти є за один? Він каже:

— Я Заставвода.

— Ходім разом!

Та й ідуть, ідуть — тут такий ліс великий, густий, не можна пройти. Тоді Ломиліс виламав ліс, зробив дорогу — пішли. Ідуть, ідуть — тут така гора велика, не можуть ані вилізти, ані обійти. Тоді Розсуньгора відсунув гору набік, зробилася дорога — пішли. Ідуть, ідуть, приходять до води — дуже велика. Там Заставвода заставив воду, то вони перейшли насухо, ідуть дальше.

А там, у лісі, така хата була, то пішли до тої хати на станцію 7. І там переночували, а на другий день урадилися іти на полювання, а Ломиліс зостався варити їсти. А він зварив і ліг спати. А тут приходить Біда, витріскує по горшках. А той каже:

— Що то за біда мені витріскує по горшках?

А та каже:

— Що то за біда лежить на моїм ліжку?

Та й пішли боротися. То Біда натлумила, набила хлопа та й пішла собі геть. Тоді поприходили з полювання, але той нічого не сказав, що його Біда побила.

На другий день три знов пішли в ліс, а один лишився варити їсти, той, Розсуньгора. І ізварив їсти, і ліг собі. А Біда знову прийшла і так само зробила з ним збитки, а по тому його піймала, набила-набила і пішла. Ті прийшли з полювання, пообідали, але він їм нічого не сказав.

По тому, вже третьої днини, лишився Заставвода вдома, а ті три пішли. Зварив їсти, ліг собі спати, але Біда прийшла, набила його, намотлошила і пішла собі. Він тим нічого не казав.

Четвертої днини лишився вже той Ведмеже Ушко вдома. Зварив їсти і лежить собі на ліжку. А Біда прийшла, витріскує по горшках, а він кричить:

— Що там за біда?!

Та як схопився з ліжка, піймав Біду за ноги, набив-набив і відніс у ліс — у дебру 8 кинув. А ті прийшли, пообідали. По тому спочивають і питаються:

— Чи був хто тут, може, в хаті? А Ведмеже Ушко каже:

— Була Біда, але я її піймав, набив і верг у дебру.

— Ей, ану, де вона є?

Пішли з ним, і він їм показав, де її верг. Та й вони там всі полізли в ту дебру ще ту Біду бити. Але там було більше Бід, не лише та одна, то ті Біди їх як ухопили, то всіх побили на смерть, всіх чотирьох.

1 Казка є варіантом попередніх, але своєрідним, бо розробляє кілька мотивів: народження богатиря, його працю з батьками в полі, боротьбу з Бідою, загибель героїв. Кінцівка казки, де гинуть навіть найсильніші герої, несподівана. Зовсім відсутні у казці

змієборчий мотив і мотив увільнення князівен. Мотив співжиття жінки із ведмедем досить архаїчний і відводить нас у глибоку давнину, коли люди відчували свою тісну злуку з живою природою, а тварин вважали й мали за своїх предків та охоронців. Можна гадати, що ця казка була колись епічно-героїчним твором, а вже пізніше до неї пристав мотив про звільнення полонянок-князівен, була то колись також окрема епічна пісня. Повторено тут мотиви казки про Котигорошка.

2 Тут є смислове неузгодження: носити решетом воду — робити марну й безконечну роботу. Але ведмідь таки приносить воду, очевидно, в тексті є пропуск: ведмідь збагнув марність своєї роботи і приніс воду якось інакше.

3 Билинний мотив, про який не раз уже згадувалося.

4 Загалом маємо тут мотив батьковбивства, яке, однак, казкою не осуджується, мабуть, через те, що ведмідь тут — втілення темної сили. Водночас є в казці відгук билинного мотиву: бій Іллі Муромця із сином.

5 Роботу в полі виконував і Ілля Муромець — билинний мотив.

6 Залізо виливалось у руднях — залізоплавильних печах, де формувалось у цільні злитки.

7 Станція — місце тимчасового проживання.

8 Дебра — густозаросле, пустельне місце.

ВЕДМЕЖЕ УШКО Друкується за виданням: Яворский Ю. Памятники галицко-русской народной словесности. — В. І. — К., 1915. — С. 60–63. Зап. в с. Доброгостові на Галичині.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ВЕЛЕТНІ ТА МАЛЕНЬКІ ЛЮДИ 1

Давно (от від нас так третього покоління) 2 були такі велети, що подавав з Їлова через гору сокиру сюди — таку руку мав.

То в Кохавині 3 в костелі стоїть ще нині така нога велета — від землі аж до повали 4.

А як ще було мало таких малих людей, от як ми, то раз вийшов орати чоловік на поле. А він надійшов, той велет, та й так узяв на пригорщі того господаря, і воли, й плуг і приносить до мами:

— Дивися, мамо, — каже, — які тут хробачки риють поле!

А по нас знову такі будуть маленькі люди, що сорок їх може в печі молотити. Але то вже, може, аж тоді, як який потоп буде абощо, — хто то може знати Божу волю?

1 Ця легенда має значне поширення по Україні. Міфи про велетнів оповідали різні народи. Велетнями були античні герої. Про те, що перші люди на землі були велетні, розповідає і Біблія в книзі Буття (VI — 4): «За тих днів на Землі були велетні, а також по тому, як стали приходити Божі сини до людських дочок. І вони їм народжували — то були силачі, що славні від віку».

2 В оповідача історичне бачення не йшло далі третього коліна, тобто далі від прадідів.

3 Їлов, Кохавин — села в Галичині.

4 Повала — стеля.

ВЕЛЕТНІ ТА МАЛЕНЬКІ ЛЮДИ Друкується за виданням: Яворский Ю. Памятники галицко-русской народной словесности. — В. І. — К., 1915. — С. 3–4. Зап. в с. Борусові на Галичині.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ВОЛХ ВСЕСЛАВИЧ

Заховалося красне сонечко за гори високі, за моря глибокі та широкі, розсипалися часті зорі по світлому небу — народився на святій Русі могутній богатир Волх Всеславич.

Всього півтори години Волхові було, як проказав він голосом, ніби грім загримів:

— Гей, добродійко, матінко моя, Марфо Всеславно! Не сповивай мене в пелюшку червлену, не підперезуй поясом шовковим, а сповий у булатні лати міцні, наклади золотий шолом на буйну голову, а в праву руку дай важку палицю свинцеву.

Як сім років Волхові минуло, віддала його матуся грамоти вчитися та пером писати. У десять років інших премудростей Волх навчився: обертався ясним соколом, сірим вовком, гнідим туром із рогами золотими 1.

У дванадцять років заходився Волх дружину собі набирати. За три роки набрав він дружинників сім тисяч; було тоді йому п’ятнадцять років, і кожен дружинник його також був п’ятнадцятилітній.

Аж ось поголос по Києву пішов, нібито нахваляється індійський цар на Київ війною піти 2, всі Божі церкви спалити і монастирі розорити 3. Не став Волх чекати нападу, а сам пішов із хороброю дружиною в похід на славне Індійське царство 4.

Коли воїни його, стомившись, засинали, один Волх не спочивав. Обертався сірим вовком, бігав темними лісами, полюючи на рогатих звірів, вовків, ведмедів, соболів, барсів, зайців та лисиць. Удосталь хоробрих дружинників поїв, годував, у барсові та соболині шуби одягав 5.

Іншим разом обертався ясним соколом, летів далеко за синє море і здобував гусей, білих лебедів, сірих качок, щоб завжди в його дружинників були смачні наїдки.

Якось став він у воїнів допитуватися, чи немає серед них такого, хто зміг би гнідим туром обернутися, до Індійського царства добратися й розвідати все про те царство та про царя Салтика Ставрулича 6. Та сказали йому відважні молодці:

— Немає серед нас такого молодця, крім тебе, Волха Всеславича.

Обернувся тоді Волх гнідим туром із золотими рогами та й поскакав до царства Індійського; потім обернувся ясним соколом і полетів ще швидше. Досяг він того царства, сів на білокамінні палати царя індійського і почав слухати біля вікна розмову царя з царицею. Казала цариця Азвяківна, молода Олена Олександрівна:

— Зібрався ти, славний індійський царю, з Руссю воювати, а не відаєш про те, що в Києві народився могутній богатир, який стане тобі супротивником.

Вислухавши їхню розмову, обернувся Волх горностаєм, забігав по підвалах та льохах, по високих теремах, надкушуючи тятиви в тугих луках, виймаючи наконечники в гартованих стрілах, висмикуючи кремені та шомполи з рушниць 7 і все це в землю закопуючи. Потім обернувся ясним соколом, звився у піднебесся й полетів до своєї дружини хороброї. Розбудив відважних молодців і сказав їм:

— Годі спати! Час уже виступати на царство Індійське.

Прийшли вони до міцного білокамінного муру із залізною брамою, мідними гаками та засувами, невсипущою вартою. І побачили, що через підворіття з дорогого риб’ячого зуба 8 і з вирізами хитромудрими тільки мурашка проскочити може. Затужили тоді всі, приказуючи:

— Як же ми цей мур подолаємо? Тільки марно голови свої стратимо.

Один Волх серед них не розгубився — сам обернувся мурашкою і молодців своїх мурашками поробив. Здолали вони білокамінний мур, а коли опинилися у славному царстві Індійському, знову Волх обернув їх на славних молодців зі своєю ратною зброєю і такий віддав їм наказ:

— Розходьтеся по царству Індійському і рубайте старого й малого, нікого на розплід не

лишайте. Пощадити можете за вибором не багато і не мало — сім тисяч красних дівиць.

Ходить його військо по царству, нищить старого й малого, за вибором красних дівиць залишає. А сам Волх до царських палат пішов. Двері тут були залізні, гаки і пробої по булату позолочені 9. Вирішив Волх, що хоч ноги собі зламає, а двері таки висадить. Штовхнув ногою залізні двері щосили, поламав усі булатні пробої і славного царя індійського Салтика Ставрулича за руки схопив, об цегляну долівку вдарив.

Після того Волх сам царем зробився, взявши собі за дружину царицю Азвяківну, молоду Олену Олександрівну. А його хоробрі дружинники з тими дівчатами поодружувалися й посадськими людьми 10 стали. Золотом і сріблом їх Волх обдарував, кіньми й коровами наділив — на всякого брата по сто тисяч 11.

1 Грамота існувала в східних слов’ян і в дохристиянські часи. У відомій українській казці «Ох» описується найдавніша школа на нашій землі, куди збирав хлопчиків волхв Ох. У ній начебто вчили й відунського мистецтва, зокрема здатності перевтілення. Учень Оха перекидається в коня, робиться окунем, перснем, просом, горохом, а потім знову стає парубком. Не можна не помітити зв’язку билини з цією казкою.

2 У деяких варіантах билин замість індійського називається турецький цар, «турець-сандал». Ясна річ, що індійський цар не міг піти на Київ війною, — це місце вказує на запозичення з індійського епосу, який могли руси чути під час своїх торгових та воєнних походів на Схід.

3 Тут запозичення з іншого часу. За Олега в Києві не було ані церков, ані монастирів; християни вперше з’являються в Києві за Оскольда, а до того віра була в русів язичницька, чи, як її ще звуть, поганська.

4 Князь Олег ходив походами на Візантію і на Схід. Тут, очевидно, мається на увазі його великий похід на Схід 913 року, коли 500 руських кораблів по сто мужів у кожному пройшли з Дону на Волгу, а звідти — у Каспійське море, повоювали південні його береги; але закінчився цей похід поразкою від хозар, про що билина не говорить, бо має метою прославляти Вольгу-Олега.

5 Тут маємо образний опис так званого полюддя — збирання данини. Влада київського князя над іншими племенами була мінімальною й обмежувалася тим, що князь із дружиною ходили по людях. Основним товаром тоді були шкури звірів: оленів, лосів (рогатих звірів), вовків, ведмедів, соболів, барсів, зайців, лисиць, горностаїв, куниць, білок. Із виручених коштів князь годував і одягав дружину.

6 У подальшому варіанті билини цар зветься Сантал, а цариця Панталівна.

7 Крем’яні рушниці з шомполами з’явилися тільки в XVI столітті — маємо тут реалію пізнішого часу. Мотив про горностая, що погриз тятиви стріл, запозичено з Геродотового оповідання про мишей, які врятували єгипетське військо від Сеннахоріба, погризши воїнам тятиви.

8 Маються на увазі рогові пластини кита, що служать йому за зуби.

9 Пробої по булату позолочені — засуви, оббиті крицяними позолоченими пластинами.

10 Посадські люди — тобто дружинники, які дістали у володіння посад — землю з поселеннями.

11 По сто тисяч — в інших варіантах билини подано не загальну кількість коней та корів (надто велику), а оцінку, скільки кожна захоплена річ коштувала: кінь — сім карбованців, шабля — п’ять, палиця булатна — три, а полон був зовсім дешевий — по полушці; грошові одиниці тут названо з пізнішого часу, коли співалася билина; за Олега грошової одиниці в русів не було.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ВОЛЬГА 1

Коли Вользі Буславичу минуло п’ять років, рушив він по землі, щоб навчитись хитрості та мудрості, пізнати усякі мови. Сколихнулася мати-земля, як ступив він на неї, розбіглася в лісах звірина, розлетілося в піднебессі птаство, розметалася в синьому морі риба. Думав Вольга Буславич до семи років навчатися, а довелося до дванадцяти.

Зібравши собі дружину з тридцяти богатирів, наказав їм Вольга:

— Звийте шовкові шнурочки, розставте їх у темному лісі і за три дні й три ночі наловіть куниць, лисиць, чорних соболів, білих зайців, малих горностаїв.

Послухали дружинники свого отамана, та не змогли за три дні й три ночі жодного звірика здобути. Тоді обернувся Вольга Буславич левом, побіг темним лісом, завертаючи до ловців усіх диких звірів.

У місті Києві повелів Вольга Буславич своїй славній дружині вити шовкові сильця, ставити їх у темному лісі на верховіттях дерев і ловити три дні і три ночі гусей, лебедів, ясних соколів і всяку малу пташину. Послухалися дружинники свого отамана, та за три дні й три ночі жодного птаха не здобули. Обернувся тоді Вольга Буславич Науй-птахом 2, полетів попід хмарами, завертаючи до ловців усяких птахів.

У місті Києві повелів Вольга Буславич своїй славній дружині взяти сокири дроворубні, спорудити дубове судно, зв’язати шовкові сіті, виїхати в синє море 3 і ловити три дні і три ночі сьомгу, білугу, щуку, плітку та дорогу рибу осетрину.

Послухалися дружинники свого отамана, але жодної рибини добути не змогли. Обернувся тоді Вольга Буславич рибою щукою, побіг по синьому морю, всяку рибину до ловців завертаючи.

У місті Києві звернувся Вольга Буславич до своєї славної дружини:

— Кого б нам послати в Турець-землю, щоб дізнатися, про що тамтешній цар думає, чи не збирається на святу Русь іти? Старого послати — довго чекати доведеться; середнього послати — вином його там обпоять; молодого послати — почне з дівчатами бавитися, з гарними молодицями втішатися, із старенькими бабусями розбалакувати. Кого не візьми — довго чекати будемо, треба, мабуть, мені самому піти.

Обернувся Вольга Буславич малою пташкою і полетів попід хмарами. Опинився він у землі турецькій, біля віконець білокамінної палати Сантала 4 турецького, і нишком почав слухати розмову царя з царицею.

— Чи знаєш ти, царице Панталівно, — каже цар, — що на Русі вже трава росте не так, як колись, і квіти інакше цвітуть, — видно, Вольги вже живого нема. Тож поїду я на святу Русь, завоюю там дев’ять міст, подарую їх дев’ятьом синам, славний Київ-град собі заберу, а тобі, царице Панталівно, коштовну шубу подарую.

Відказує на те цариця Панталівна:

— Не те мовиш, царю Турець-Сантале! Відомо мені напевне, що на Русі і трава росте, і квіти цвітуть, як і раніше. А наснилося мені вночі, нібито зі сходу мала пташина налетіла, а із заходу чорний ворон з’явився, і почали вони в чистому полі битися. Мала пташина чорного ворона заклювала, пір’їни всі повисмикувала і за вітром пустила. Мала пташина — це богатир Вольга Буславич, а чорний ворон — цар Турець-Сантал.

Розгнівався цар Турець-Сантал, ударив царицю раз по білому лицю, обернувся — вдарив удруге та й штовхнув її на цегляну долівку.

— Ні, таки поїду я на святу Русь, завоюю там дев’ять міст, подарую їх дев’ятьом синам, а славний Київ-град собі заберу.

Вислухав Вольга розмову царську та й каже тихенько:

— Не бувати тобі, царю, на святій Русі, не володіти тобі містом Києвом!

Обернувся він сірим вовком, до стайні заскочив і всім добрим коням горла порвав. Потім

обернувся малим горностаєм, до горниці зі зброєю заскочив, тугі луки переламав, шовкові тятиви розірвав, гартовані стріли розламав, гострі шаблі пощербив, булатні палиці в дугу зігнув.

Знову обернувся Вольга Буславич малою пташиною, до міста Києва полетів, у доброго молодця перекинувся і разом зі своєю хороброю дружиною рушив походом у Турець-землю.

Коли ж полонили вони всю силу турецьку, промовив Вольга Буславич:

— Дружино моя добра, хоробра! Почнімо ж тепер здобич ділити.

Що найбільш при дільбі цінувалося? Добрі коні — по сім карбованців, гострі шаблі — по п’ять карбованців, булатна зброя — по шість карбованців, бойові палиці — по три карбованці. Найдешевше при дільбі жіноцтво було: бабусі були по шелягу, молодички — по два шеляги, а красні дівиці — по грошику.

1 Ця билина є варіантом попередньої, але має в собі цікаві деталі. Зокрема в ній докладніше описано Вольгу як богатиря-мисливця й рибалку. Тут уже Вольга зветься Буславич, тобто Буйславич — син славного воїна.

2 Науй-птах — в інших варіантах билин цей птах зветься соколом.

3 Синє море — загальний образ води великого розливу; відомо, що під Києвом моря не було.

4 Тобто цар звався Сантал, як подається і в подальшому тексті.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ГЕРОЙ ЗВІЛЬНЯЄ ТРИ ЦАРІВНИ 1

Мав один коваль такого сина, що вісім літ ссав мамину цицьку і сидів за піччю. Як уже по вісьмох літах мав вилазити з-за печі 2, казав прикликати кумів, що його до хресту тримали, а тоді як скочив з печі на землю, то по коліна вгруз у землю — вже таку силу мав. І тоді каже до тата, аби йому зробив залізну палицю на три центнери і на п’ятдесят сажнів довгий ланцюг. І взяв свою частку маєтку і пішов собі з ним у світ 3.

Прийшов до одного села і вступив до церкви змовити молитви 4. Приходить до церкви, а там трумно висить на повітрі саме, ніхто його не тримає. І він узявся людей питати:

— Що то є за такий спосіб, що трумно висить само?

А люди повідають йому так:

— То був бідний, та й умер, та й не віддав нікому боргів, то вже як його привезли з трумном до церкви, то трумно само взнеслося догори і висить так людям над головами, і ніхто не може зняти.

Тоді той каже:

— Скільки той бідний грошей винен, то я все за нього заплачу! 5

Та й посходилися люди, а він питається:

— Скільки?

То один каже — сто срібних, другий — п’ятдесят, там знову — тридцять, скільки кому був винен. Так він кожному заплатив до грайцара 6 всі борги. І тоді вже те трумно упало на землю, і зараз його взяли і поховали…

А він собі далі пішов. Іде через ліс, а там є хата в тім лісі 7. Але ще здибав два збуї 8, то вони вже всі три разом пішли до тої хати. Він тоді каже одному:

— Ти сиди в хаті і вари їсти, а я з другим піду в ліс на полювання.

Той уже наварив їсти добре, а там лізе до хати мале дитя. І каже до того збуя:

— Пересади мене!

Він пересадив через поріг.

— Посади на лаву! Посадив.

— Дай мені їсти. Він дав.

— Дай ще!

І геть усе з’їло, що він наладив на обід, усе до краплі.

І хтіло ще, але він каже, що вже нема нічого. Тоді воно взяло і видерло пас від шиї [збуя] аж до крижів через цілі плечі. Тоді він взяв утік з хати і виліз на бучка коло хати. А воно взяло той пас, що з нього здерло, повісило на стіні.

Тоді приходять обидва з полювання, дивляться, а тут нема нічого, лише на стіні висить пас зі шкіри. Тоді той каже до збуя:

— Тепер уже ти вари їсти, а я сам піду на полювання.

Пішов, а той лишився. Так знову наварив їсти, а тут знову те дитя лізе до хати і знов так каже:

— Відтвори! Він відтворив.

— Посади мене на лаві! Дай мені їсти!

І знову так їло-їло, аж поки все з’їло. І потому того збуя злапало і видерло шкіру на

плечах уже тому, другому. Та й він утік з хати. Утікає, а той, з дерева, кричить збуй:

— Лізь сюди, я тут!

Та/й він також поліз на бучка.

Приходить той з полювання додому — нема що їсти і нікого нема в хаті, лише вже два паси на стіні висять. Він тоді взяв поставив палицю в куті та й ланцюг, зачинає вже сам варити. А те саме знов лізе до хати, те дитя. Та й каже:

— Одтвори! Він отворив.

— Посади мене на лавку! Посадив.

— Дай мені їсти! А він каже:

— А я тобі за що дам їсти?

Як узяв собі палицю, як зачав Біду 9 бить, геть порозливалася з Біди кров та мазь по цілій хаті. І дитя полетіло землею і робило знак по землі аж до тої ями, де мешкало.

А він тоді взяв ланцюг і палицю і йшов за ним. А ті два кричать з бука:

— Та ми ось-во! Він каже:

— Ходіть сюди, я вже Біду побив та й іду за нею шукати.

Вони тоді позлазили і пішли всі три за тим слідом. І прийшли до тої ями, де воно полізло. Тоді він каже одному:

— Лізь ти!

А той не хоче. Каже другому — не хоче. Тоді він поліз сам і каже:

— Тримайте ланцюг міцно і спускайте мене в долину!

І його спустили аж на діл, у яму. Він дивиться, аж то було пекло. І є там той малий Диявол, що був у них у хаті. Як побачив того, зараз утік. Той зачав решту дияволів палицею бити, аж порозліталися всі, іно лишився один найстарший, бо був прийнятий на ланцюгу. І він тоді взявся до того найстаршого до бійки, так його б’є! Той каже:

— Що хочеш, то тобі дам, лише мене не бий!

А вони там мали, ті дияволи, три панни, бо їх украли зі світа. То той каже:

— Нічого не хочу, тілько мені ті панни віддай!

І дияволи йому тоді їх уже дали.

А він взяв корито, прив’язав до того ланцюга і всадив до нього найстаршу панну. А ті компани 10 нагору потягли ланцюг із тою панною. І так витягли всі три панни нагору.

Але від наймолодшої той собі взяв сигнат 11 з руки на знак. А сам ще лишився насподі. Тоді ті збуї нагорі зачали сперечатися за ту наймолодшу панну, бо була дуже файна, то оба хтіли з нею оженитися. Але вона сказала, що тільки за того піде, хто її викупив, бо йому дала сигнат. А вони тоді вже спустили ланцюг по нього, але намовилися, що як підтягнуть так гей до половини, то пустять, аби забився. А його душа ту зраду чула, то він узяв і положив у корито камінь: що з того буде? Вони підлягли до половини та й — бев! Пустили назад, аж корито розбилося. Тоді забрали ті панни та й пішли назад, до тої хати в лісі.

А той знову там, у пеклі, пішов та й б’є дияволів, а найбільше того, найстаршого. Той проситься:

— Що хочеш, те тобі дамо, лиш мені даруй життя.

А він каже:

— Нічого не хочу, іно мене винесіть на світ.

І Диявол взяв його і виніс.

Тоді він приходить до тої хати. Збуї є обидва, але паннів нема, бо дияволи їх знову украли і винесли на скляну гору. Він взяв тих збуїв ганьбити: то се, то те, що його хотіли забити, а по тому каже до них:

— Я вже знаю, де ті панни є, ходіть, — каже, — зо мнов!

І вони прийшли так аж під скляну гору. А там нема нічого, ані стежки, ні драбини, тільки саме скло. Аж на самім вершку, геть під хмарою, видно було ті панни. Та нема якимсь способом до них дістатися. Але там пасся кінь старий у лісі, то він його забив, шкіру здіймив, обернув шерстю всередину і казав своїм компанам, аби його в ту шкіру зашили. І взяв там із собою палицю і ланцюг. І сказав їм:

— Ви собі поставайте набоці і стійте!

Вони його зашили, а тоді прилетів такий птах великий, гадав, що там м’ясо, взяв те межи лапи і виніс аж на саму гору, бо він там, на горі, мав діти. Та взяв ту шкіру дзьобати, дітям розкривати, та й зробив у шкірі діру. Той тоді звідтам палицею став махати, а птах злякався та й полетів набік. Він виліз тоді зі шкіри, дивиться, аж там панни сидять нагорі, а коло них той самий Диявол, що був там, у хаті, — пильнує. Як побачив його, то так з гори полетів, що його ніхто не видав. А ті панни як побачили його, то дуже утішилися, гадають собі: «Може, він нас як звідси знову вирятує!» Тоді він взяв ланцюг і помалу спустив спершу одну, по тому другу, а по тому третю панну на долину. А потому вже що ж робити? Сів та й плаче. Нема кому ланцюга потримати ані де зачепити, то-то, саме скло. «Тепер уже, — гадає собі, — тут мені смерть буде!»

Втім, прилітає до нього маленький пташок, та й сів коло нього, та й питається:

— Чого ти плачеш?

А він узяв йому розповідати, що нема як злізти з гори і треба тут пропадати. Але пташок каже:

— Цить! Не плач! Сідай на мене, то я тебе знесу на діл.

А він усміхнувся та й каже:

— Де ж ти мене знесеш, коли ти такий маленький, як кулачок?

Птах тоді каже:

— Ти не журися! Я вже тебе знесу, хай я буду маленький!

Тоді як розпустив крила, то такий великий зробився, що і чотири такі хлопи змістилися б. І взяв, і зніс його на діл, і каже:

— А знаєш ти, хто тебе зніс на діл?

— Та де, — каже, — ні, не знаю!

— Знаєш, що ти за мене заплатив у церкві борги? То я тепер прийшов і поміг тобі від смерті.

А то ніби була та душа, що висіла там, у церкві, на публіку. Та й по тому той пташок щез.

А той дивиться — паннів уже нема. Ті збуї гадали, що він уже, певне, не злізе з гори, та й взяли їх повели до їхнього тата, до цісаря. Та вже там мали з тими паннами весілля робити.

А він тоді пішов за ними до того міста. Приходить там на весілля і показав той самий сигнат, що мав на руці від наймолодшої панни. А вона вже тоді за жодного не хтіла йти, тільки пішла за нього.

1 Казка цікава тим, що звільнилася зовсім від змієборчого епосу. Тут немає зміїв, замість них діють дияволи — істоти християнської міфології. На цей сюжет накладаються сюжети інших казок: про Котигорошка, про Михайла.

2 Тут маємо мотив билини про Михайла.

3 Звістка про частку маєтку взята з біблійної легенди «Притча про блудного сина».

4 Тут билинний мотив про Іллю Муромця.

5 Доброчинне діло, яке робить герой, визначає його позитивне моральне обличчя.

6 Грайцар — крейцер, дрібна австрійська монета.

7 Хата в лісі — дім Солов’я-розбійника — в билинах.

8 Збуї — розбійники.

9 Біда — персонаж слов’янської міфології, тут вона тотожна з чортом.

10 Компани — товариші.

11 Сигнат — перстень.

ГЕРОЙ ЗВІЛЬНЯЄ ТРИ ЦАРІВНИ Друкується за виданням: Яворский Ю. Памятники галицко-русской народной словесности. — В. І. — К., 1915. — С. 51–55. Зап. в с. Борусові на Галичині.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ДОБРИНЯ І ЗМІЇ

ДОБРИНЯ І ЗМІЇ — ПЕРШИЙ БІЙ ДОБРИНІ ЗІ ЗМІЄЮ

Посеред літа красного, у спеку непомірну захотілося Добрині Микитичу скупати тіло богатирське у студеній бистрій річці. Каже він рідній матінці, Офімії Олександрівні:

— Благослови мене, матінко, поїхати до славної Пучай-річки! 1 Хочеться мені в студеній бистрій річці скупати тіло богатирське.

— Ти не їдь купатися в Пучай-річці, — радить матінка. — Люта і сердита Пучай-річка: її перша течія як вогнем січе, від середньої течії іскри сиплються, а від третьої течії дим стовпом валить із жаром-полум’ям 2.

Не послухався Добриня рідної матінки, надягав одежу подорожню і шапку накладав, до стайні заходив, доброго коня гнуздав та сідлав, довгого списа із собою забирав, тугий лук та гартовані стріли, гостру шаблю та важку палицю — не для бою брав, не для кроволиття, а для забави молодецької! 3

Сідав Добриня на доброго коня і з молодим слугою, малим парубком, із широкого двору виїжджав 4. Як дістався бистрої річки, швидко скочив він із коня, кинув повід малому парубку і коня сторожити наказав. Зняв він шапку із голови, поскидав одежу подорожню і в студену бистру річку спустився. Заходив за першу течію, заходив за течію середню, сам до себе примовляючи:

— Наказувала рідна матінка, щоб не купався я в Пучай-річці, бо дуже вона люта й сердита. А Пучай-річка лагідна та сумирна, немов калюжа дощова.

Не встиг Добриня це слово мовити, як без вітру хмара насунула; а зникла хмара — дощ припустив; дощ затих — грім загримів, блискавка засвистіла. Це налетіло Зміїще Горинище з трьома головами та з дванадцятьма хоботами і сказало йому, прокляте:

— Пророчили старі люди, що вбити мене має молодий 5 Добриня Микитич. А тепер Добриня сам у моїх руках. Захочу — вогнем його спалю, захочу — зжеру його, а захочу — хоботами 6 обхоплю і в полон заберу.

А Добриня плавати вельми вдатний був: біля одного бережка він пірнув, а біля другого — виринув. Вийшов на жовтий пісок, на берег крутий, а парубок його, налякавшись, коня Добрининого геть уже погнав, узяв із собою списа Добрининого, тугий лук, гартовані стріли, гостру шаблю і важку палицю — нічим Добрині зі Змією битися. А вона знову налітає, проклята, сипле іскрами палючими, біле тіло йому пропікає. Вжахнулося серце богатирське! Глянув Добриня на бережок, та не лежало нічого там, що можна було б у білі руки взяти. І згадалася йому рідна матінка:

— Не веліла вона мені в Пучай-річці купатися. От і настав мені кінець.

Востаннє глянув на бережок і шапку свою побачив. Хутко схопив її в білі руки, жовтого піску три пуди в неї насипав, вдарив шапкою Змію погану — із дванадцяти відбив їй три хоботи, повалив із розгону на сиру землю, у ковиль-траву, коліньми на груди їй скочив і знаміривсь решту хоботів відбити.

Почала Змія Добриню благати:

— Не вбивай мене, молодий Добрине, а пусти по білому світі літати. Буду я тобі сестрою меншою, а ти мені будеш братом старшим. Непорушну заповідь ми з тобою укладемо: не їздити тобі в чисте поле, не топтати моїх дітей-змієнят, а мені не літати до вас на святу Русь, не забирати в полон люд християнський.

Повірив Добриня мові лукавій, випустив Змію з-під колін, здійнялася вона вгору під хмари та просто на Київ-град полетіла. А як через місто пролітала, князеву небогу побачила, молоду Забаву Путятівну 7, що гуляла з няньками своїми в саду зеленому. Припала Змія до сирої землі, обхопила хоботами князеву небогу та й понесла її на гору Сорочинську 8 до печер своїх зміїних.

Тут якраз малий парубок до Добрині підбіг, подав одежу подорожню та підвів коня

богатирського. Тільки сів Добриня на коня, аж летить тут Змія проклята, у хоботах своїх князеву небогу тримає. Зажурився молодий Добриня, до Києва-града їхати вирішив. Приїхав на свій широкий двір, пройшов у палату білокамінну, у світлицю до рідної матінки. Сів на брусову лавку, долі похилив буйну голову і навіть словечком не обізвався. Почала в нього матінка допитуватись:

— Чого, Добрине, журишся, печалишся?

— Та я не печалюся, — каже їй Добриня. — Хочу тільки, щоб благословила ти мене піти до князя Володимира, де для князів його, для бояр та всіх могутніх богатирів пишна учта почалася.

— Не ходи краще на ту учту 9, — каже матінка. — Живи собі в домі моїм, біля матінки, хліб-сіль їж досхочу, зелене вино пий, золотий скарб тримай за потребою.

Не послухався Добриня матінки, вибирався на пишну учту до Володимира.

ДОБРИНЯ І ЗМІЇ — ДРУГИЙ БІЙ ДОБРИНІ ЗІ ЗМІЄЮ 10

Прийшов Добриня до князя Володимира на почесний бенкет і до гридні княжої зайшов, де стояли столи дубові, скатерки були розіслані шовкові, наїдки смачні накладені, напої медові розставлені. Хрестом себе осінив і князеві з княгинею на всі чотири боки вклонився. Провели Добриню на покуття і на велике місце 11 всадовили.

Тут почав ласкавий князь Володимир по світлиці походжати, на богатирів своїх поглядати і такі слова казати:

— Хоч і зійшлися ми на бенкет веселий, та мені, Володимирові, невесело: Змія проклята Горинище забрала в мене улюблену небогу, молоду Забаву Путятівну. Тож подумайте, братці, та порадьтеся, кому мені велику службу доручити: поїхати на ту гору Сорочинську, до печер тих зміїних, і небогу улюблену там розшукати.

Почувши це, старші богатирі почали за середніх богатирів ховатися, середні богатирі — за менших, а від менших ніякої відповіді нема. Та вийшов з-за середнього столу молодий Олексій Леонтівич 12.

— Батечку Володимире стольнокиївський! Був учора я в чистому полі, бачив Добриню біля Пучай-річки: із Змією він бився. Покорилася йому Змія, повинилася, називала його братом старшим, а сама нареклася сестрою меншою 13. То й пошли на ту службу Добриню, випросить він небогу в названої сестри без бою кроволитного.

Наказав тоді Володимир стольнокиївський:

— Сідай, Добрине Микитичу, на доброго коня, вирушай на Сорочинську гору до печер зміїних, визволяй мені улюблену небогу, молоду Забаву Путятівну. Як не визволиш її — повелю голову тобі відрубати.

Похилив Добриня буйну голову, опустив ясні очі, ні словечка у відповідь не зронивши. Підвівся з-за столів дубових, подякував за бенкет веселий і пішов у свої палати білокамінні, до своєї рідної матінки. Запитала його матінка, чесна вдова Офімія Олександрівна:

— Чом зажурений із учти прийшов? Чи всадовили не по чину тебе 14, а може, чарою обминули чи дурень-пияк із тебе насміявсь?

— Накинув на мене Володимир стольнокиївський службу велику: поїхати на гору Сорочинську і визволити князеву небогу, молоду Забаву Путятівну.

— Лягай краще спати, — радить матінка, — ранок буде мудріший від вечора.

Підвівся Добриня рано-вранці, вмився та спорядився, на стайню пішов і доброго коня вибрав. Як виїжджав із двору широкого, проводжала його рідна матінка, канчука, із семи шовків плетеного, подавала і казала, сльози утираючи:

— Візьми канчука цього із семи шовків. Як приїдеш на гору Сорочинську та почнеш змієнят витоптувати, а кінь твій уже підскакувати не зможе, то шмагай його поміж вух та

поміж задніх ніг, і почне твій кінь знову підскакувати і з ніг своїх змієнят струшувати, поки всіх до одного не потопче.

Відламалась гілочка від садової яблуньки, відкотилося яблучко від яблуньки — від'їжджає син від рідної матінки в чужу і далеку сторону.

День і ніч їхав Добриня; досяг він гори Сорочинської і топтати почав змієнят поганих. Та обкрутили змієнята у доброго коня копита, і не зміг він більше підскакувати, почав під Добринею згинатися. Згадав Добриня наказ рідної матінки, висмикнув канчука з-за пояса і поміж вух та поміж задніх ніг коня шмагав. Знову його кінь заходився підскакувати, із ніг своїх змієнят струшувати, поки всіх до одного не потоптав.

Зійшов Добриня з доброго коня, у праву руку взяв шаблю гостру, під ліву пахву поклав важку палицю булатну, на груди довгого списа прилаштував, під пояс почепив шелепу — гу подорожню та канчука із семи шовків і рушив до печер зміїних.

Аж ось не тіні темні згустилися, не хмари чорні набігли — прилетіла сама Змія Горинище, тіло мертве в своїх кігтях несучи. Побачила молодого Добриню, кинула мертве тіло на землю і до Добрині підлетіла.

— Чом порушив ти, Добрине, нашу заповідь і моїх дітей-змієнят притоптав?

Відповів Добриня Микитич:

— Ох ти ж, Зміє проклята! Чи я порушив нашу заповідь, а чи ти її порушила? Як летіла через Київ-град, нащо Забаву Путятівну у нас забрала? Поверни ж мені її без бою кроволитного.

Не схотіла Змія віддати небогу, затіяла з Добринею бій кроволитний.

Цілих три доби вони билися, та не зміг Добриня Змію подолати. Знову згадав він про канчука із семи шовків. Узяв його в праву руку, лівою рукою Змію до землі притис і канчуком її бив, поки зовсім не приборкав. Тоді усі хоботи їй відсік, на дрібні шматочки її порубав. Розлилася довкіл Добрині кров зміїна. Три доби він у тій крові простояв, а не всмоктала її сира земля. Узяв тоді Добриня канчука шовкового, бив канчуком сиру землю, примовляючи:

— Розступися, мати — сира земле, та вбери в себе кров цю зміїну.

Як ввібрала земля усю кров зміїну, рушив Добриня Микитич до зміїних печер. Та не можна до печер зайти — мідними засувами вони замикані, залізними підпорками підперті. Геть Добриня підпори залізні відкидав, мідні засуви відсував, у печери зміїні проходив, багатьох полонеників там побачив: царів, царевичів із сорока земель 15, королів, королевичів з інших сорока земель 16, а простого люду без ліку там було. І звернувся до них Добриня:

— Усі виходьте на Божу волю та по своїх місцях і домівках розходьтеся.

Почали вони на Божу волю виходити, не видно було одної Забави Путятівни. Всі печери Добриня обійшов і тільки в останній, у дванадцятій, натрапив він на Забаву Путятівну, за руки до стіни прикуту. Здіймав він зі стіни красну дівицю, брав її за руки білі, із печер зміїних виводив і такі слова їй казав:

— Це ж заради тебе я їздив-мандрував, заради тебе зі Змією бився. Тож рушаймо тепер до Києва-града, до твого дядечка, ласкавого князя Володимира.

Сів Добриня на доброго коня, посадовив із собою красну дівицю і поїхав по чистому полю. Звернулася до нього молода Забава Путятівна:

— За послугу цю велику хотіла б я називати тебе батечком, але не годиться так 17; хотіла б назвати тебе братиком рідним, але й це не годиться 18; хотіла б, щоб ти мені був другом коханим, але ж не одружишся ти зі мною.

Каже їй Добриня Микитич:

— Ти, Забаво Путятівно, із княжого роду, я ж із роду боярського; нерівня тобі боярський

син 19.

Привіз він її у стольний Київ-град, а Володимир-князь уже на ґанку стоїть, із почестями, з подякою Добриню зустрічає. Зійшов Добриня з коня, опустив на землю красну дівицю, підвів її до Володимира. Обдарував його Володимир скарбом золотим, вбранням барвистим, уклонився до самої землі.

— Спасибі тобі, Добрине! Відслужив ти мені службу велику, небогу улюблену відшукав. Нікого не міг знайти я в цілім Києві з усіх богатирів могутніх, одного тебе знайшов, Добрине!

Прибігала матінка Добринина, обіймала та цілувала його. І почався тут бенкет на честь молодця Добрині Микитича і Забави Путятівни.

1 Цю річку ототожнюють із Почайною, яка нині не існує і яка текла під Києвом через Поділ. Річка була суднохідна, отже, повновода і зі швидкою течією. У деяких билинах цю річку звуть Ізрай-річкою. Однак за описом Пучай-річка має всі ознаки річки казкової.

2 Цей опис і подає ознаки казкової річки: спершу течія холодна — вогнем січе, потім гаряча — іскри сиплються, потім вогнедишна — горить полум’ям.

3 За рицарським звичаєм воїн, навіть виїжджаючи на прогулянку, мав бути у повному військовому обладунку через дорожні й ворожі небезпеки. Навіть у XVI столітті польсько-український поет Себастіян Кленович у поемі «Роксоланія» описував, що кияни, оручи біля міста землю, робили це із сагайдаком за плечима і з шаблею при боці.

4 Знатний воїн, виїжджаючи, не міг не їхати без супроводу слуг чи збройної охорони. В цьому була не тільки потреба, а й етикет. Цікаво й те, що старші богатирі ніколи не їздили із супроводом, отже, такий етикет було встановлено пізніше. Малий парубок — отрок, молодший дружинник.

5 Добриня, на відміну від Іллі, якого звуть старим, скрізь називається молодим, це юнак-богатир; до речі, слово «юнак» у первісному значенні тлумачиться «звитяжець».

6 Хоботи — голови з шиями.

7 Забава Путятівна — так билини звуть небогу Володимира. Іноді її ще звуть Запавою, Любавою. Ім’я боярина Путяти зустрічається в «Повісті врем’яних літ», але вже в післяволодимирові часи.

8 Гора Сорочинська — тобто сарацинська, арабська, її вміщували на березі Хвалинського (Каспійського) моря. За українськими переказами, Змій-людожер жив у печері на Перуновому острові біля порогів (Вільнянський район Запорізької області) — тепер цей острів затоплений. Був він високий, скелястий, а біля острова Таволзького була Зміїна скеля, на якій, за народними переказами, жив Змій-цар, котрий мав дочку-красуню. Жив Змій також начебто й на Хортиці. Можливо, ці місця маються на увазі і в билині.

9 Князівські учти відбувались у спеціальній залі князівського палацу — гридниці, на учтах влаштовували водночас наради князів та бояр. Саме тому мати відмовляє сина йти на учту, бо там мали вирішувати, як визволити Забаву Путятівну, а мати не хотіла, щоб син їхав із дому.

10 Ця билина є в українському записі.

11 Велике місце — почесне місце.

12 Олексій Попович, як і Добриня, мав титул «молодий» (млад), тобто належав до молодших богатирів, з меншою силою.

13 У цій билині зустрічаємо вияв побратимства між чоловіком та жінкою. Між побратимами не завжди бували рівні стосунки: міг бути старший і менший брат, у цьому випадку старшим (сильнішим) став Добриня, а Змія — молодшою, меншою, сестрою.

14 У феодальній ієрархії місця за столом строго розподілялися залежно від суспільного

становища, яке людина посідала, отже, садили по чинові. Добриня, як свідчить билина, належав до найпочесніших людей Київської Русі — за столом посідав чільне місце.

15 Сорок земель — число «сорок» у казках було магічне, означало певне об’єднання; наприклад, у церковному управлінні було з’єднання сорока церков, що підлягали одному старості; тут ідеться про царів з вірою грецького обряду.

16 Королі призначались у середньовіччі Римським Папою, отже, ідеться тут про всіх королів, що сповідували віру римського обряду.

17 Забава натякає на молодий вік Добрині.

18 Забава натякає на те, що любить Добриню.

19 Це місце заперечує дані інших билин, що Добриня також був небожем Володимира. Історично ж рід Добрині був пов’язаний із князівським, отже, й шлюб із Забавою не міг бути нерівний. Про це свідчить також попередній опис бенкету у князя, де Добрині віддається одне із чільних місць, отже, маємо тут неузгодженість. Імовірно, пізніший рапсод хотів цими словами висловити небажання Добрині одружуватись із Забавою, хоч вона йому те й запропонувала; йому треба було, як побачимо далі, жінки-богатирки.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ДОБРИНЯ І ЗМІЙ 1

Гей, у городі да у столичному у Києві,

У славного князя у Володимира,

Гей, не захотів був молод-козак Добриня

Зелен-вина випивати,

А захотів він у чистому полі гуляти,

За Пучай-річку,

За гору Сорочинськую виїжджати, Змія проклятого Зі змієнчатами звоювати, Сорок тисяч народу душ із полону визволяти, Козацької молодецької слави заживати 2. Бере молод-Добриня Тугий лучок, Тугий лучок Та колчан стрілочок Калених, повен лучок, Копіє мурзавецьке, Шаблю гострую, Палицю буланую, Бойовую, А ще ножище — Кинжалище.

Ой став молод-Добриня добре дбати,

В чисте поле виїжджати, Доброго коня сідлати, А бере він сідло черкаськоє, Дванадцять попруг шовкових, Попружечки тягнуться — не рвуться, Стременочки зі золота заморського, Тягнуться — не ламаються. Золото-пряжечки — намокне та не ржавіє. Козак наш на коні сидить, Сидить та не старіє. Ой став молод-Добриня із двору виїжджати, Стала його рідная мати проводжати, Словами промовляти, Сльозами умивати: «Гей, лучче би, Добриня Микитич, Безпечно себе мав Та декуди в чистому полі не гуляв, На гору Сорочинськую не виїжджав, Змія не воював, Змієвих діточок не топтав, А ще лучче б ти у Пучай-річці броду не шукав,

Бо Пучай-річка струя бистрая, Як пожар вогнистая». Тоді-то козак Добриня, гей, не зважає, По горах по високих в’їжджає, Смілих діточок [зміїних] З копієм розбиває,

Кров їх поганую з білим пісочком змішає, Сорок тисяч людей християнських із неволі виручає. Сам к Пучай-річці під’їжджав, Дорогеє плаття із себе ізтягав, Пучай-річку вбрід проходжав. Ой став він середнюю струю пропливати, Став словами промовляти: «Ой щось мені, Добрині, мати рідна научала, Щоб я далеко в чистому полі не гуляв, Пучай-річку здалеку обминав, Бо Пучай-річка струя бистрая, Як пожа-пожар вогнистая, А вона, бач, як дощова калюжа тихая». Не вспів Добриня ці слова промовляти, Як ні вітру, ні тучі немає, Але то земля дрижить, Небо горить, З неба свище — І тут є то Змінне, Дванадцять голів, А один та тулубище. Хоче Добриню з конем вогнем іспалити І каже:

«Гей ти, мол од Добрине,

Хоч 4, тебе вогнем іспалю,

Хоч, тебе і потоплю,

А хоч, і в зуби візьму,

В свою нору занесу

Та ще й, хоч, тут з’їм та пожеру».

Та Добриня добре дбає,

Збарзо 5 гадає,

В ручай

Пучай-річці поринає

Та на той бік річки пропливає,

На берег виходжає.

Коли ж оглянеться,

У нього ні коня, ні убору дорогого, ні меча мурзавецького

Немає,

А тільки лежить на землі Колпак-шапка.

Засипав землі у шапку грецької 6 На три пуди з половиною 7, Аж летить к нему змій Горнечище, Сном-лихом дише,

Вогнем паше.

Як махне Добриня

Колпаком-шапкою

На три пуди з половиною,

Перебив Змію всі дванадцять голов.

Упав Змій на зелен-траву,

Скочив Добриня на Змія, на груди білі. А тут Змій йому стиха словами промовляє: «Гей, — каже, — Добриня ти Микитич, Чи не краще нам велику заповідь укладати, Що мені на святую Русь не літати І людей у полон не брати. А тобі, Добрині,

В чисте поле далеко не виїжджати, Зміїних діточок конем не розбивати, Кров їхню із землицею не мішати». Ой як стали вони по-доброму заповідь укладати, Став Добриня Змія із-під колін випускати. Тоді Змій та добре дбає, Вище облака злітає, Став він у город Київ повертати. Города Києва не минав, Молоду Забаву, дочку Путятівну, хватав, Князівну-племінницю У свою нору глибокую, На високую

Гору Сорочинськую заношав. Зажурився сонечко Володимир-князь 8 Стольнокиївський: Кому б то в чисте поле виїжджати, Молоду Забаву, племінницю, дочку Путятівну, визволяти? Що промовить Ілля Муромець: «Ей сонечко Володимир-князь Стольнокиївський, Накинь цю службу На Добриню на Микитича. У нього зі Змієм заповідь положена, Він достане Забаву Путятівну Без бою, без кроволитія». Ой як став Добриня Під гору під Сорочинськую під'їжджати, Став він змієн та змієнчат розбивати, Кров їх поганую Із сирою землею змішати. Став Змій із нори глибокої виходжати,

Скрива поглядає І здалеку гукає,

Словами промовляє:

«Гей ти, Добрине, син Микитич,

Чого ти заповідь свою забуваєш,

Моїх діточок конем розбиваєш?»

Про теє Добриня зачуває,

Словами промовляє:

«Гей ти, Зміїще прокляте,

Чорти тебе несли понад Київ-город,

Чого ж ти Забаву, доньку Путятівну, займав, Віддай ти її без бою-кроволитія». То теє Змій зачуває, Скрива, як вовк, споглядає, Словами промовляє: «Хе-хе, чи подобенство, Щоб я, Змій,

Та й княжную племінницю Без бою, кроволитія віддавав, Себе, Змія, на поругу-сміх подавав? Ха-ха-ха!»

Ой тоді ж то став Добриня із Змієм битись, змагатися: То земля стогне, Небеса палають

— Бились вони три ночі та три дні, Не може Добриня Змія подолати, Що ладен уже відступати, Коли із небес йому Голос стиха промовляє: «Ой молодий Добрине, син Микитич, Боровся ти зі Змієм три дні та три ночі, Поборися ще три годиночки». Послухав Добриня Голосу небесного, Боровся іще три години. Як ударить він Змія Ще у проклятого у саме серце, То убив же він Змія проклятого!

Як потекла кров зміїна річкою,

Так текла три дні і три ночі,

Не переждать Добрині крові зміїної.

Хоче вже підступить,

Тоді ж йому з небес голос стиха промовляє: 9 «Ой молодий ти Добриня, син Микитич, Ждав ти біля Змія три дні і три ночі, Постій ще три годиночки. Візьми ти копіє мурзавецьке, Удар копієм об сиру землицю, Сам копії промовляй: «Розступися ти, сирая землице, на чотири часті, Пожери ти всю кров зміїную!» Ой як став Добриня Сирую землю копієм ударяти, Стала сира земля на чотири часті розпадатись. Стала всю кров зміїную пожирати. Став Добриня у глибоку нору заходжати, Молодую Забаву, дочку Путятівну, За білую ручку брати, На білий світ виводжати, Ще й словами промовляти: «Ой ти, Забаво, дочка Путятівна, Поїдем у город Київ, К православному князю Володимиру». То там-то три дні почесний пир справляли, Та всі пили та гуляли, Добриню хвалили-вихваляли, Пісні повік йому ко славі іскладали: В синьому морі на тишину, А вам, слухаючим головам, На многії літа До конца віка!

1 Твір з репертуару 3. Штокалка, дуже близький до билини «Бій Добрині зі Змієм» російської традиції, хоч і має свої особливості: ритміка, насиченість тексту римами та деякими образами.

2 Тут сталий образ українських народних дум.

3 Слово «зміїних» співак опустив, а воно тут потрібне.

4 Хоч — хочеш.

5 Збарзо — швидко, це слово — полонізм, отже, пізнішого походження.

6 У билинах грецькою називається не земля, а шапка.

7 Три пуди з половиною — 56 кг.

8 Ця билина об’єднує дві билини російської традиції: перший і другий бій Добрині зі Змієм. Звідси починається розповідь про другий бій.

9 Мотиву «про голос із небес» у билині російської традиції нема.

ДОБРИНЯ І ЗМІЙ Записано упорядником книжки з голосу кобзаря Зиновія Штокалка.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ДОБРИНЯ СВАТАЄ НАРЕЧЕНУ КНЯЗЕВІ ВОЛОДИМИРУ

У стольному місті Києві в ласкавого князя Володимира був почесний бенкет для князів, бояр, богатирів могутніх, купців торгових та жителів сільських 1. Веселиться князь на бенкеті, гості його веселяться. Аж тут князь із такими словами до всіх звертається:

— Всі ви, гості мої, поодружувані, тільки я один жінки не маю. Може, знає хто яку княгиню, щоб гідною мені була та зросту високого, стану гордовитого, лиця вродливого, з ходою плавною і мовою гарною? Було б мені, князеві, з ким жити, довгий вік коротати, а вам, князям та боярам, богатирям могутнім, купцям торговим, жителям сільським, усьому красному Києву, було б кому поклонятися.

Враз усі на бенкеті замовкли, ні від кого відповіді нема. Один тільки добрий молодець Дунай Іванович з-за столу вийшов, — хоч і хмільний, та не хитається, слово мовить, та не збивається, б’є він князеві чолом, уклоняється:

— Знаю я, князю, наречену, яка тобі гідна. На землі хороброї Литви, у величності королівської є дві дочки на виданні 2. Старша дочка — Настасія-королівна 3, подвиги військові вона звершує. А менша дочка при домі живе, і звуть її Опракса-королівна; зросту вона високого, стану гордовитого, лиця вродливого, з ходою плавною і мовою гарною.

Припали до душі князеві ці слова.

— Візьми, Дунаю Івановичу, війська сорок тисяч, візьми скарбу десять тисяч і виїжджай у ту землю, в хоробру Литву, та добрим словом посватайся. А як по честі не згодяться, силою візьми, а таки привези мені Опраксу-королівну.

Відказав на це Дунай Іванович:

— Не треба мені ні війська, ні скарбу, виряди мені в підмогу товариша улюбленого Добриню Микитича.

Погодився на це Володимир стольнокиївський.

Виїхали з Києва богатирі на конях добрих і скоро в землі Литовській опинилися, у тої королівської величності, на дворі навпроти віконечок королівських. Сходили вони з добрих коней, і казав Добрині Дунай Іванович:

— Стій тут біля коней, паси їх і на сторожу королівську та на палати поглядай. Як треба буде, гукну я тебе.

До королівської величності Дунай приходить, чолом б’є, уклоняється:

— Здоров будь, батечку королю литовський!

Упізнав король Дуная Івановича.

— То це ти, колишній слуго мій вірний 4. Три роки в мене ти жив: перший рік стайничим був 5, другий рік — чашником 6, а третій рік — стольником 7, вірою-правдою мені служив. За колишні послуги твої молодецькі посаджу тебе за великий стіл, на місце почесне; їж-пий, молодче, досхочу.

За стіл Дуная посадивши, став його король розпитувати:

— Розкажи щиро, куди шлях твій лежить. Чи на нас подивитися захотів, чи себе показати, а може, бажаєш пожити-послужити в нас?

— З добрим ділом до тебе прибув я: сватати дочку твою Опраксію за Володимира стольнокиївського.

Не сподобалися королеві такі слова.

— Не за своє діло взявся ти — за дурниці. Меншу дочку засватаєш, а старша в дівках сидітиме 8. Гей ви, татари дужі! 9 Схопіть Дуная за білі руки та заведіть у льох глибокий, замкніть ґратами залізними, затуліть дошками дубовими, засипте піском рудим; нехай

Дунай у Литві погостює, в льоху посидить, може, після того розуму набереться.

Звівся Дунай на прудкі ноги, над буйною головою руки здійняв, об дубовий стіл руками вдарив: стіл дубовий розвалився, питво порозливалося, посуд порозсипався, а всі татари настрахалися.

Аж ось поприбігали вірні слуги з двору королівського.

— Над собою біди, королю, не чуєш: на дворі твоєму невідомий добрий молодець бешкетує. В лівій руці добрих коней тримає, в правій руці — кия сарацинського 10. Ясним соколом він по двору літає, з кінця в кінець пострибує, на всі боки києм розмахує, повбивав усіх татар до єдиного, нікого на розплід не залишивши.

Схаменувся тоді король, по світлиці забігав.

— Гей, Дунаю Івановичу! Ти колишні мої хліб та сіль пригадай, вгомони свого товариша у дворі, залиш татар хоч на розплід, а я віддам свою дочку-королівну за вашого князя Володимира.

Виїхали Дунай із Добринею з того двору королівського разом з молодою Опраксою-королівною. І настигла їх у дорозі нічка темна; розіпнули вони намет полотняний, у ногах коней поставили, в головах — довгі списи, по праву руку — гострі мечі, по ліву руку — кинджали булатні 11. Поснули всі, висипляються, погоні за собою не чуючи. Рано-вранці повставали, на дорогу виїжджали, а вслід їм татарин у погоню скаче; кінь його копитами в землю вгрузає, камінці з дороги вивертає. Рушив Добриня Микитич з Опраксою-королівною до міста Києва, а Дунай Іванович назустріч татаринові повернув. А коли до татарина на довжину списа наблизився, гукнув:

— Ану рикни, татарине, по-звіриному, свисни по-зміїному! 12

Рикнув татарин по-звіриному, свиснув по-зміїному: темні ліси розпадалися, в чистому полі камінці розкочувалися, травиця пов’яла, квіточки на землю посипалися, а Дунай із доброго коня звалився. Миттю скочив на прудкі ноги, збив татарина з коня і до сирої землі списом притис.

— Скажи мені, татарине, — запитав, — якого ти роду-племені?

— Чи ти, Дунаю, не впізнав мене? Чи ми однією дорогою не їздили, за однією бесідою не просиджували, з однієї чари не пили? Три роки ти у нас жив: перший рік служив стайничим, другий рік — чашником, а третій рік — стольником.

— Тепер упізнав я тебе, Настасіє-королівно! 13 Скидай же золотий шолом з голови та лати з кольчугою, по-дівочому вбирайся і їдьмо зі мною до міста Києва, під золотий вінець там станемо.

Приїхали вони до Києва, у соборну церкву зайшли. А там менша сестра Опраксія з Володимиром вінчається; і старша сестра Настасія до вінця прийшла.

Цілих три дні бенкет у них був; хвалиться Дунай на бенкеті тім:

— У всьому Києві не знайдете ви молодця такого, як Дунай Іванович: сам одружився, ще й іншому дружину подарував.

Заперечила йому Настасія-королівна:

— Даремне ти, Дунаю, хвалишся. Хоч недовго я в місті пробула, та багато дізналася: немає тут молодця чепурнішого за Добриню Микитича, сміливішого за Олексія Поповича, а на стріляння з тугого лука нікого вправнішого нема за мене, Настасію-королівну, — вистрелювала я стрілочку гартовану, у вістря ножа влучаючи, на дві половинки стрілочку розсікаючи.

Тут Дунаєві соромно стало, і запросив він Настасію в чисте поле позмагатися, гартованими стрілочками постріляти.

Стрілила Настасія-королівна — у вістря ножа влучала і на дві половинки стрілка розсікалася. А Дунай Іванович три рази стріляв. Але жодного разу влучити не зміг.

Розгнівався Дунай Іванович і в Настасіїні груди стрілу гартовану наставив 14. Стала вона його благати, гарячими сльозами заливаючись:

— Не жартуй так, Дунаю Івановичу! Ти зараз, Дунаю, хмільний, можеш і справді в дружину свою влучити.

Розпалився Дунай, не слухає, в Настасіїні груди стрілочку пускає. Впала Настасія на землю, гарячою кров'ю облилася.

Отямився Дунай Іванович, запечалився і такі слова промовляв:

— Де лебідки 15 голівка впала, там і ясного сокола голівка впаде.

Витяг із піхов меч гострий, об сиру землю обіпер і завзятим серцем на меч упав.

Де лебідка на землю впала, там від крові її невинної прудка Настасія-річка 16 текти почала; а де ясний сокіл упав, там від крові Дунаєвої текти почала славна Дунай-річка 17. На дві течії річки розливалися, в одне місце знову сходилися. Два деревця кипарисових 18 тут виросли, верхів'ями стикалися, гілочками спліталися. Малі діти проходять тут — набавляться, молоді йдуть — надивуються, а старі люди — наплачуться.

1 Перечислення гостей свідчить, що йдеться про загальнонародний бенкет, який київські князі вряди-годи й справді влаштовували.

2 Ідеться про справжні події: сватання князя Володимира до Рогниди (Опраксії), дочки князя Полоцька Рогволода. Оповідання про це вміщено до «Повісті врем'яних літ». Поняття «Литва» на означення білоруських земель пізнішого походження.

3 Настасія-королівна — тут маємо відголосок найдавнішого слов'янського епосу Троянового, зв'язаного з іменем легендарної Либеді, сестри братів Кия, Щека і Хорива, або ж Білої Лебеді — про неї докладніше йтиметься далі. Настасія-королівна належить до жінок-богатирок із старшого кола, через що вона у змаганнях перемагає Дуная — відгомін амазонської теми у східнослов'янському епосі. В деяких билинах Настасія зветься донькою чернігівського короля (князя).

4 В окремих билинах сповіщається про те, що Дунай приставав на службу й до литовського короля (князя). Тут же говориться, що він був на службі в батька Опраксії, тобто в полоцького князя Рогволода.

5 Стайничий — завідувач царськими чи королівськими стайнями, шляхетський чин, вважався за почесний.

6 Чашник — шляхетський чин, людина, яка належала до найближчого до короля оточення і мала обов'язок наливати йому вино. Оскільки в давні часи труїли саме вином, це була відповідальна посада.

7 Стольник — російський дворянський чин, відав обслугою царського стола. Інакше звався підстолій, посада також вельми відповідальна, бо в його обов'язках було охороняти здоров'я володаря.

8 Тут відбито так зване звичаєве право, за яким дочки віддавалися заміж за старшинством. Історична Рогнида відмовилася вийти заміж за Володимира, бо Володимир був сином рабині («рабинич»), тобто не чистої князівської крові, а Рогволод її віддав.

9 Татари — реалія пізнішого часу. Але тут маються на увазі так звані «домові татари», які служили придворними дружинниками, тобто складали гвардію у Великому князівстві Литовському.

1 °Сарацинський — арабський; сарацинами звали також степовиків України. Кий — булава.

11 Тут подано в деталях, як воїн розміщав перед сном зброю. Оскільки щохвилини він міг піддатися нападові, то й зброя мала лежати в найпохопніших місцях.

12 Це місце і подальший абзац запозичено з билини про Іллю Муромця і Солов’я-розбійника.

13 Мотив перевдягнення жінки-воїна в чоловіче вбрання проходить по багатьох пам’ятках народної творчості, зокрема українських.

14 Тут показується, що Дунай не був праведним богатирем, а також те, що рицарською вправністю він поступався Настасії. Водночас маємо відгук давнішого епосу, в якому розповідається про загибель Білої Лебеді.

15 Пряма прив’язка образу Настасії до образу Білої Лебеді.

16 Цікаво, що річка Настасія справді існує, тече вона на Чернігівщині біля містечка Куликівка. Є ще річка Насташка — притока Черні, яка впадає у Рось, притоку Дніпра (Білоцерківщина); є Насташка і в Рокитянському районі на Київщині.

17 Дунай — відома річка у Європі, але в Україні є й інші річки з такою назвою: Дунай на Полтавщині й Дніпропетровщині, є й на Київщині, зветься Дунайка (Сквирщина) і Дунайко (Володарський район).

18 Два деревця кипарисові — кипарис вважається деревом печалі, надмогильним деревом; отже, йдеться про два дерева, які виросли на могилах героїв.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ДЮК СТЕПАНОВИЧ 1

Як у тій Індії багатій, та в тій Галичі проклятій 2 не ковиль-трава од вітру колихається та не біла берізка нахиляється — син із рідною матінкою прощається, молодий боярин Дюк Степанович із чесною вдовою Мамельфою Тимофіївною 3, уклоняється їй низенько жовтими кучерями до сирої землі:

— Благослови мене, матінко, у славний у стольний Київ-град поїхати. В усіх містах я побував, усіх князів перебачив, усім княгиням послужив, тільки в одному Києві не бував, одного князя Володимира не видав, одній його княгині не служив. А кажуть же: Київ-град у пошані, в добрі 4.

— Чадо моє кохане, — відповідає матінка. — Немає тобі мого благословення у Київ-град поїхати. Не бувати тобі там, князя Володимира не видати, не служити тобі його княгині, бо перед славним Києвом три застави стоять великі: перша застава — гори, що разом зіткнулися, друга застава — птахи дзюбаті, а третя застава — змії кусючі 5. Там тобі, Дюку, не проїхати й живому не зостатися. Каже боярин Дюк Степанович:

— Не залякуй мене, рідна матінко! Благословиш — то поїду я, а не благословиш — так само поїду.

— Бог тебе простить, Господь помилує. Гордовитий, хвальковитий уродився ти. А в Києві люди всі лукаві, ні за гріш пропадеш ти там.

Зайшов Дюк на стайню свою і з усіх коней вибирав жеребчика неїждженого, коника-бурка кавурого, кошлатого 6. Шерсть у коня до трьох п’ядей, грива — до трьох ліктів, а хвіст — до самої землі, кінські сліди замітає 7. Вивів боярин бурка на широкий двір, вимочував його у росі вечірній, дорогим гребінцем розчісував, попону накладав, у три стрічки строчену: перша стрічка — із золота, друга стрічка — зі срібла, а третя стрічка — із перлів відбірних. І вплетено було в попону по каменю яхонту, по дорогому каменю самоцвітному: гарячі промені від камінців відходять, щоб удень та вночі було видно їхати. Накладав Дюк на коня підсідельники та сідельце черкаське, вуздечки та поводи прикріпляв, дванадцять підпруг із семи шовків підпрягав, підтяг ще й тринадцяту, поздовжню — і все це не для краси, не для примхи, а заради міцності богатирської. Втягував у них срібні пряжечки, золочені голки в них усмикував, великі тороки підв’язував, золотого скарбу та одягу барвистого в них накладав.

Підводив Дюк коня до ґанку із поручнями, до стовпа точеного, кільця золотого, відійшов сам від коня — дивується: чи це добрий кінь, чи це лютий звір — не видно з-під славного обладунку. Тоді скочив на коня — і стрілою кінь під Дюком полетів. До першої застави прискочив, до тих гір, разом зіткнутих; гори разом зіштовхнулись-розштовхнулись, не встигли знову зіштовхнутися, як малий кошлатий бурко поміж них проскочив. До другої застави наблизився, до тих птахів дзюбатих, і не встигли вони крилець розправити, як він уже поміж них проскочив. Тут і третя застава трапилася із тими зміями кусючими; не встигли змії й хоботи розправити, як і поміж них проскочив бурко. З горба на горб, з гори на гору, річки та озера перескакував, широкі роздолля проміж ніг пропускав, до славного Києва прискакав.

Приїжджає Дюк на широкий двір, до ласкавого князя Володимира, до точеного стовпа коня прип’яв, до кільця золоченого, заходив до палат білокам’яних, приходив у гридню зі столами, а там саме сиділа стольна княгиня, молода Опраксія.

— Здорова була, портомийнице! 8 — каже їй Дюк Степанович.

Не сподобалося слово княгині, і каже вона:

— Що ж ти, тупий селюче, мову ведеш нечемну, стольну княгиню портомийницею називаєш?

Молодий боярин Дюк Степанович головою хитає і так відказує:

— Не гнівайся, молода княгине, на мене за те слово, бо ж у нас, в Індії багатій та в тій Галичі проклятій, у рідної матінки моєї, в такому одязі ходять портомийниці. А де ж сам Володимир стольнокиївський, щоб йому чолом бити та поклонитися?

— Він пішов до церкви соборної — чи Господу Богу помолитися, чи до Господнього хреста прикластися…

Вийшов Дюк Степанович на вулицю широку і прямо до соборної церкви рушив. Хреста кладе тут по-писаному, поклін веде по-вченому, жовтими кучерями сирої землі торкається. Та не стільки Господу молився він, не стільки образам уклонявся, скільки з ноги на ногу переступав, від плеча до плеча позирав та все губами поплямкував; на Володимира-князя гляне — головою лиш похитає, на князів, на бояр озирнеться — поведе лиш плечем та рукою махне. А стояли біля Володимира: по праву руку молодий Добриня Микитич, а по ліву руку Чурило, син Полонковича.

Як минула недільна обідня, почав князь Володимир боярина розпитувати:

— Ти звідкіль, скажи, мужній добрий молодче? Ти з якої землі та з якої орди? Як тебе по імені називати, по батькові величати?

— Я з тої Індії багатої та з тої Галичі проклятої, молодий боярин Дюк Степанович.

— А давно ти, боярине, до нас виїхав?

— Вдома я ще відбув службу Божу ранішню, а до Києва встиг на обідню 9.

Тут промовив Чурило, син Полонковича:

— В очі, князю, мужик цей нам бреше, в очі нам насміхається! Рухи в нього не Дюкові, мова не Дюкова, він, мабуть, холоп боярський, князя чи боярина, може, убив, одяг барвистий із нього здер; на обідні Богові він не молився, все довкола роздивлявся, все свою одежу розглядав, — видно, зроду барвистого вбрання не носив.

— Не прогнівайся на мене, князю, — мовив Дюк Степанович. — Розповідали, буцім Київ-град у честі, у добрі, а у вас, у Києві, все не по-нашому: у церкві вашій соборній усе просто та всюди порожньо, супроти нашої і не порівняти, а одяг у тебе та в князів і бояр твоїх — як у нас у найбідніших.

Закликав тут князь Володимир молодого боярина на почесний бенкет, вийшли вони разом із Божої церкви і по городу Києву пішли. А якраз дощі великі випали і вулички брудні стали. Йшов молодий боярин Дюк Степанович і на чобітки все позирав. Знову озвався тоді Чурило, син Полонковича:

— Достеменно, це холоп боярський, селюк та хвалько великий, на свої чобітки не надивиться, зроду, мабуть, таких чобітків не мав.

— На мене ти, князю, не гнівайся, — мовив боярин Дюк Степанович. — Розповідали, буцім Київ-град у честі, в добрі, а у вас, у Києві, все не по-нашому: у вас настелені місточки цегляні, насипані пісочки руді та покладені порученьки калинові; а як випали дощі великі, намокли руді пісочки і забризкали мої чобітки із сап’яну зеленого. У моєї рідної матінки настлано всі містки дубові, а поверху — суконця одинцьові 10, ще й поручні срібні покладено: як підеш по тих місточках дубових, мимо поручнів срібних, — чобітки при ході тільки чистяться, болотом рудим не забризкуються.

А як до брами князівської під’їхали, молодий боярин Дюк Степанович головою хитав, примовляючи:

— Розповідали, ніби Київ-град у честі, в добрі, а у моєї рідної матінки над брамою сімдесят ікон, і всі ікони в золоті, а у вас тут і десятка нема.

Заїжджали на широкий князівський двір, а там, припнутий до стовпа, стоїть Дюків добрий кінь. Хитає головою Дюк Степанович:

— Розповідали, ніби Київ-град у честі, у добрі, а у вас, у Києві, все не по-нашому: у моєї матінки срібні стовпи стоять, а в них — кільця із чистого золота, рідкий мед розставлений, білояра пшениця розсипана — є що їсти й пити добрим коням. А у вас тільки трохи мерзлого вівса накидано. Ох, ти ж, мій коню бідний! Ти помреш тут із голоду, а в своєму місті, у Галичі, ти не їв навіть пшениці білоярої.

Заходили в палати білокамінні, проводили гостя у світлу гридню, розставляли столи

дубові, накривали шовкові скатерки, розставляли наїдки смачні, розводили медове питво, садовили гостя на чільне місце у великому куті. За столом усі сидять, їдять та п’ють, пригощаються та слухають. Молодий боярин Дюк Степанович за столом сидить, у вікно поглядає та все головою похитує. Візьме зі столу хрусткий калач, м’якушку-середину виїсть, а долішню скоринку під стіл кине. А Володимир-князь спостеріг це.

— Нащо ж ти, боярине, чванишся? Горішню скоринку на стіл кладеш, а долішню під стіл викидаєш!

— На мене ти, князю не гнівайся за це. Розповідали, що Київ-град у честі, у добрі, а у вас, у Києві, все не по-нашому: бочки всі у вас дубові, обручики на них ялинові, а копистки соснові — тут у вас і калачі місять.

Груби всі у вас цегляні, паляться дровами ялиновими, а помела 11 біля груб соснові — тут у вас і калачі печуть. Через це у вас калачі і хрусткі, пахнуть глиною дощовою та помелом сосновим. А в моєї матінки всі бочечки срібні, обручики на них позолочені і солодкі меди накладені, кописточки зроблені дубові — тут у неї калачі й місять. Груби в неї все розписні, паляться дрівцями дубовими, а помела в неї шовкові; намочать їх у росі медовій, заметуть розписні груби, білим папером 12 застелять — тут у неї й калачі печуть; як з’їси калачика — другого хочеться, другого з’їси — третього душа прагне, третього з’їси — четвертий на думці.

Наливали тут хмільних напоїв, підносили гостеві чару вина зеленого, брав він чару в білі руки і до вуст підносив — не сподобався напій бояринові, половину він за віконце вилив, половину за спину виплеснув через золотий стілець у славній горниці і до князя звернувся:

— На мене ти не гнівайся за це, князю, бо у вас, у Києві, все не по-нашому: всі бочки тут дубові, обручики на них понабивані ялинові, зелене вино туди налито, в льохи під землю опущено, там винце у вас і задихнеться — гірке ваше вино, пахне цвіллю великою, так що в рот його годі й узяти. А в моєї матінки всі бочечки срібні, обручики на них позолочені, пиво солодке, вдосталь вистояне, в льохах глибоких на срібних ланцюгах підвішене, а по просухах підземельних буйні вітри приведені: як повіють вітри з чистого поля — протяги в льохах здіймаються, на ланцюгах бочки колихаються, немов лебеді на тихих водах загогочуть, у бочках пиво загойдається і повік не затихає. Вип’єш його чару — губоньки злипаються, другу вип’єш — третьої хочеться, третю вип’єш — четвертої душа прагне.

Тут молодий Чурило, син Полонковича 13, по гридні зі столами заходив і такі слова промовляв:

— Чого ти, холопино боярська, багатством-маєтком, наїдками та питвом вихваляєшся? Ми підемо з тобою на великий заклад у тридцять тисяч: три роки їздитимемо на своїх конях богатирських — щоб щодня коні перемінні були і різношерсті; три роки чепуритимемося — щодня одежу перемінюватимемо, щоб барви не повторювалися.

Відповів Чурилові Дюк Степанович:

— У своєму Києві ти живеш, і просто тобі на великий заклад зі мною йти! У коморах твоїх повно всілякої одежі накладено, а в мене всього кілька дорожніх одежинок.

Ударили вони по руках на великий заклад у тридцять тисяч; за Чурила Полонковича цілий Київ поручився разом із Володимиром-князем і княгинею, а за Дюка, крім голоти гулящої, ніхто більше не поручився 14. Запечалився боярин, буйну голову похилив, ясні очі потупив у підлогу цегляну, швидко сів на різьблений стілець і до рідної матінки писати почав:

«Виручай мене, рідна матінко, із неволі, від того закладу важкого, надішли мені вбрання святкового, щоб три роки щодня міг я його перемінювати і щоб три роки барви не повторювалися».

Вийшов боярин на широкий двір до свого коня богатирського і під сідло йому листа поклав.

— Побіжи ти, мій добрий богатирський коню, до славної Індії багатої, до славного нашого міста Галича і завертай там на мій широкий двір до своїх улюблених стайничих.

Побіг Дюків кінь по чистому полю, подався в Індію багату, прибіг на Дюків широкий двір і голосно там заіржав. Як побачили стайничі бурка, пішли вони до Дюкової матінки, низько їй уклонилися:

— Чесна вдово, Мамельфо Тимофіївно! На широкий двір наш Дюків кінь прибіг.

Угледіла матінка бурка крізь віконце, залилася старенька слізьми гарячими:

— Мабуть, моє чадо на святій Русі буйну голову поклало!

Виходила на широкий двір, брала бурка за шовкові поводи, наказала розсідлати його. Стали бурка розсідлувати і листа під сідлом побачили. Глянула матінка, що там написано, і зраділа, що живий любий її син, молодий боярин Дюк Степанович.

— Запишався, захвалився мій син, через те й у біду потрапив. Нагодуйте ж, стайничі, швидко коня цього.

Відвели коня у стайню, відбірної пшениці насипали, меду рідкого поставили. А чесна вдова Мамельфа Тимофіївна в палати білокамінні пішла, золоті ключі взяла, вірних служниць скликала, перецінників і розцінників брала. Обіцяли вони одежу коштовну, щоб на три роки вистачило щодня вбрання міняти. У суми все укладали і відпускали бурка у стольний Київ-град.

Побіг бурко по чистому полю, прибіг у Київ-град на князівський двір і голосно заіржав. Почув це боярин Дюк Степанович: «Це ж бурко мій кошлатий прибіг!» Вийшов він до коня, розкривав суми, діставав убрання коштовне.

Стали Дюк та Чурило одежу різну носити і на добрих конях їздити, молодий Чурило Полонкович цілий табун коней у поле нагнав, а боярин Дюк Степанович прокидається раненько, виводить у поле кошлатого бурка, у вранішній росі його перекотить, а на буркові шерсть і переміниться 15.

Їздять, чепуряться вони рік, другий. Проїздили, прочепурились і третій. От прийшов останній день змагатися і треба було їм до Божої церкви іти, на недільну ранкову службу. Божий дзвін зранку загув, і народ до Божої церкви валом повалив, молодий Чурило Полонкович наперед усіх пройшов, напиндючився, довгі поли розвіваючи, шапкою-мурманкою поляскуючи, — і на правому крилосі 16 став. Простояв усю службу пряменько, лише часто поклони клав.

Глянув Володимир стольнокиївський праворуч на Чурила: на ньому вбрання святкове, на голові шапка-мурманка — золотий вершок, на ногах чобітки сап’яну зеленого зі срібними пряжечками, шпеньками 17 позолоченими, на плечах могутніх — шуба кунична, один раз чистим сріблом прострочена, вдруге — червоним золотом, петельки на шубі шовкові, ґудзики позолочені, а в усіх петельках по красній дівчині вишито, у кожному ґудзику по доброму молодцю вилито — як застібнуться, так і обіймуться, а як розстібнуться, то поцілуються. Мовив Володимир стольнокиївський:

— Молодий боярин Дюк Степанович прозакладав увесь маєток-багатство молодому Чурилі Полонковичу!

Заперечив йому Берм’ята Васильович:

— Ти ліворуч поглянь тепер: молодий Чурило Полонкович прозакладався бояринові.

Глянув Володимир стольнокиївський ліворуч на боярина. На голові — шапочка з ріжками, на ріжках — по камінцю самоцвітному, попереду шапки — світлий місяць, на косинцях — часті зірки, а шолом на шапочці як жар горить. Узутий боярин у постоли із семи шовків, у п’яти по золотому цвяшку уставлено, в носок по дорогому яхонту вплетено; вдень іти в них — як при красному сонечку, темної ночі — як при світлому місяці. На плечах могутніх — шуба з чорних соболів заморських, зеленим оксамитом укрита, у шовкових петельках вплетені Божі співучі пташки, на позолочених ґудзиках люті змії, рикучі звірі зображено. Як повів канчуком по петельках — ураз заспівали пташки співучі пісеньки небесні, аж усі люди довкола здивувалися. Провів канчуком він по ґудзиках, почав ґудзиком об ґудзик подзвонювати. Закричали звірі рикучі, люті змії з ґудзика на ґудзик повзуть, зашипіли на всю голову 18 — всі жахнулися, додолу попадали, а дехто як упав, так і завмер. Тут озвався Володимир стольнокиївський:

— Молодий боярине, Дюку Степановичу! Вгомони ти звірів рикучих, насварись на зміїв лютих, залиши людей мені хоч на розплід. А тобі скажу, молодий Чуриле Полонковичу: переміг тебе боярин у закладі великім — немає в тебе таких значних мудрацій.

Як дістав боярин від Чурила тридцять тисяч, тут-таки пороздавав усі гроші на зелене вино поручителям своїм — голоті гулящій.

А Чурила образа взяла, він порвав на шматки свою шапку-мурманку, розсердився і сказав бояринові:

— Не визнаю я похвальби твоєї. Вдаримо з тобою інший заклад. Не на сотні, не на тисячі — буйними головами своїми закладемося: переїхати через Пучай-річку, а Пучай-річка на два поприща 19. Хто тут із нас двох краще виступить, той іншому нехай голову і відрубає.

Відповів боярин Дюк Степанович:

— Просто йти тобі зі мною на заклад, бо живеш ти у своєму Києві, добре глядять стайничі твого богатирського коня, а в мене жеребчик здорожений, у мене конячка притомлена.

І домовилися вони тут про великий заклад — на свої буйні голови, щоб на завтрашній день уже з’їжджатися.

Швидко пішов Дюк Степанович на стайню до коня свого богатирського, за ноги його обійняв і почав скаржитися йому слізно 20:

— Ой ти, мій бурку кошлатий! Ти не знаєш про мою недоленьку: б’ємося ми з Чурилом на великий заклад — на свої буйні голови. Як через Пучай-річку не перескочиш, то зрубає мені він буйну голову, бо ж Пучай-річка на два поприща.

Тут озвався богатирський кінь людською мовою:

— Ти не плач, добрий мій господарю. Можеш битися на цей заклад. У Чурила кінь — це мій менший брат, а в Іллі Муромця кінь — це мій більший брат 21: є в нього під шкірою троє крилець, у мене під шкірою — двоє крилець, а в Чурилового коня — тільки одне крильце є. Як настане для мене час, не поступлюсь я братові старшому, а меншому братові — і поготів.

Уранці сів Дюк Степанович на доброго коня і до славної Пучай-річки поїхав. Багато богатирів та всякого люду тут зібралося, щоб глянути на богатирське змагання.

А молодий Чурило Полонкович виводив із стайні тридцять жеребців, вибирав собі серед них найкращого, приїжджав до Пучай-річки й казав Дюкові Степановичу:

— Виїжджай наперед, Дюку Степановичу, а я вмить тебе наздожену.

— Краще ти наперед виїжджай, — мовив той. — Похвальба твоя і сьогодні наперед зайшла.

Від’їхав Чурило Полонкович скоренько у чисте поле, розігнався, щоб перескочити через Пучай-річку, та кінь його тільки піврічки досяг і у воду скочив. А Дюк Степанович коня свого не розганяв, приправляв його до крутого бережка, а через Пучай-річку перескакуючи, на половині річки до води припадав, за кучері

Чурила хапав і витягав із води разом із конем, на другий берег виносив до ніг Володимира-князя і казав князеві:

— Розсуди ж тепер, князю, хто з нас краще виступив і кому з нас голову зрубати?

Відповів Володимир стольнокиївський:

— Не рубай, Дюку Степановичу, Чурилові буйної голови за похвальбу його брехливу. Ти залиш нам Чурила хоча б для пам’яті 22.

Стали бояри слізно прохати за Чурила, ще й київські дівчата красні, жінки молоді, а з ними й баби старі. Ще й старий Ілля Муромець під’їхав:

— Не рубай, боярине, Чурилові буйної голови — немає в цьому молодецької хвали та честі. Не знаються з Чурилом могутні богатирі, знаються з ним тільки баби в Києві 23.

І сказав Чурилові Дюк Степанович:

— Ох ти ж, пустобреху боярський! Князем стольнокиївським випрошений, київськими бабами виплаканий. Не виїжджай більше з нами у чисте поле, живи краще поміж бабами в Києві, довіку там із ними живи.

Був тут і Олексій, попівський син. От і каже він Володимирові:

— Вибирай, князю, писарів-оцінювачів та посилай їх в Індію багату, у ту Галич прокляту, щоб усе Дюкове багатство описати, незліченний золотий скарб оцінити, і тоді взнаємо ми, чи по правді він своїм поселенням хвалиться, чи й справді так, як каже він, усе в його домі відбувається.

— Кого ж мені в Дюкове поселення послать?

— Ти пошли, князю, мене, Олексія Поповича.

Заперечив боярин Дюк Степанович:

— Не посилай Олексія, бо роду він попівського, а попівські очі завидющі, попівські руки загребущі — як побачить срібла-золота багато, золотом-сріблом

Олексій спокуситься і не повернеться більше у стольний Київ-град, там і накладе буйну голову. А пошли ти старого Іллю Муромця, а з ним молодого Добриню Микитича і Михайла Потика — трьох могутніх богатирів руських, нехай візьмуть із собою паперу і чорнила на три роки — не вік же їм там багатство оцінювати, невелике наше майно — сирітське.

Вирушали три могутні богатирі, через три місяці до Індії багатої добралися, піднялися на гору високу, славний Галич перед собою побачили, гомоніти між собою почали:

— Мабуть, молодий Дюк Степанович вістку рідній матінці послав, щоб запалила вона славний Галич і не можна було б нам майно сирітське оцінити, бо ж весь Галич вогнем горить.

Як ближче до Галича під’їхали, бачать: покрівлі на всіх домах позолочені, маківки на всіх церквах самоцвітні, а віддалік здається, ніби жаром горять. До високого терема вони наблизилися — не бачили ще на світі таких теремів. Зайшли до терема, а там приступки дрібні, грядки позолочені, у стіни коштовне каміння вкладено, і всі постаті в камінні цьому видно, мостини всі скляні, під підлогою вода тече студена і рибки різнобарвні у ній грають; плесне рибка хвостом — мостина і брязкне, аж ступати по ній боязко. Як пройшли в палати, у перший покій, стару жінку в одязі сріблистому побачили. Господу Богу помолилися, вклонилися на всі боки низенько:

— Здорова була, Дюкова матінко! Син твій через нас уклін тобі шле!

— Здорові будьте і ви, добрі молодці! Не Дюкова я матінка, а Дюкова рукомийниця, наливаю Дюкові воду в рукомийник.

Проходили молодці в другий покій, стару жінку в одязі золотистому побачили.

— Здорова була, Дюкова матінко!

— Я не Дюкова мати, я Дюкова посудомийниця.

Проходили далі добрі молодці, стару жінку в одязі, всипаному перлами, побачили. Б’ють чолом і уклоняються:

— Здорова була, Дюкова матінко!

— Я не Дюкова мати, я Дюкова калачниця.

Проходили в четвертий покій молодці, стару жінку в одязі із камінням самоцвітним побачили. До землі чолом б’ють, уклоняються:

— Здорова була, Дюкова матінко!

— Я не Дюкова матінка, я тут Дюкова стольниця. Ви свої спини марно не ламайте, даремно шиї не згинайте, бо багато таких, як я, жінок у нашому місті, усім, либонь, нам не накланятись. Дюкова матінка до обідні пішла, ви рушайте до церкви соборної 24, та дивіться, всякому не кланяйтесь. Як пройдуть спершу лопатники, а за лопатниками — мітельники, за мітельниками — постельники, тут і вийде з церкви Божої чесна вдова Мамельфа Тимофіївна.

Дісталися вони церкви соборної, стали біля церковних дверей. Тут пішов народ з обідні, хто в шовку йде, хто в сріблі, хто в золоті, хто в камінні самоцвітнім іде. Повиходили лопатники, розгрібали доріженьку. Виходили слідом мітельники, жовтим піском шлях засипали. За мітельниками йшли постельники, мосточки дубові на шляху ставлячи, суконцями одинцьовими їх устеляючи, срібні поручні вздовж прикріпляючи.

Тут з’явились тридцять дівчат, бабусю стару під руки ведучи. Над бабусею соняшник несуть, щоб красне сонечко не пекло її, щоб не крапали на неї вранішні роси. Сукня на бабусі барвиста, все підведене на ній, тіло небесне, як від сонця красного, від місяця світлого по всьому Галичу проміння тече, дрібні зірки розсипаються.

Підійшли молодці до неї, вклонилися низько:

— Здорова була, Дюкова матінко! Син твій через нас поклін тобі шле!

— Здорові були і ви, добрі молодці! Ходіть зі мною у високий терем хліба-солі скуштувати, білої лебідки поділити.

— Не на тебе приїхали ми дивитися, а твоє майно-багатство описувати, син твій багатством вихвалявся.

— Не якесь у нас багатство — сирітське, тож недовго вам майно описувати доведеться.

У високий терем богатирі за нею пішли, пригощає вона їх, ушановує. Як калач з’їдять вони — другого хочеться, другого з’їдять — третього душа прагне, третього з’їдять — четвертий уже на умі. А вип’ють чару — губи злипаються, вип’ють другу — третьої хочеться, третю вип’ють — четвертої душа просить.

Повела їх чесна вдова Мамельфа Тимофіївна на поселення своє подивитись. Як до стайні зайшли, не змогли перелічити жеребчиків, не змогли очима їх передивитися, не знали, яку ціну їм скласти, — в чубці, гриві, у хвості в кожного вплетено по каменю самоцвітному. У коморі сідельній не змогли усіх сідел перелічити, передивитись, а кожне сідло в п’ятсот карбованців було. В одежній коморі не змогли всього одягу перелічити, передивитись, усе тут зроблене було із шовку та оксамиту, прикрашене коштовним камінням.

У льохах усіх бочок не перерахувати, не передивитись, а були ті бочки золотом та сріблом наповнені.

Вивела вона їх на широкий двір, а там тече річка позолочена 25, і не змогли вони річки тієї оцінити. Замислились богатирі та й кажуть: «Взяли ми паперу і чорнила на три роки, а як станемо майно описувати, доведеться нам тут вік звікувати».

Сказала їм Мамельфа Тимофіївна:

— Гей, славні писарі-оцінювачі! Ви скажіть Володимирові: нехай увесь Київ-град за папір продасть, а Чернігів-град за чорнило, отоді нехай і приїжджає майно тут описувати.

Повернули богатирі до Києва і до Володимира прийшли. Питається він їх:

— Чи й справді було так, як хвалився Дюк Степанович? Чи великі у Дюка багатства сирітські?

— Великі у Дюка багатства сирітські, — кажуть богатирі. — Коли б узялися їх оцінювати, описувати, довелося б у тих краях і звікувати. Наказувала Дюкова матінка продати весь Київ-град за папір, а Чернігів-град — за чорнило. Тоді й приїхати майно описувати.

І сказав Володимир стольнокиївський:

— Молодий боярине Дюку Степановичу! За твою похвальбу велику вік торгуй у нашому граді Києві без усякого мита 26.

1 Вважають, що ім’я «Дюк» походить від латинського «dux» (князь), хоча кінцеві слова билини вказують на те, що Дюк таки купець. Твір є ніби продовженням «Про Чурила Полонковича» — стилістика обох пісень однакова, герої самі не є богатирями силою, а богатирями багатством. Зрештою в українській мові «богатир» означає і воїна-героя, і дуже багату людину.

2 Ще російський учений В. Стасов заявив, що на билини мав вплив індійський епос. Тут маємо цьому підтвердження: дія відбувається ніби в Індії, водночас і в Галичі, центрі Галицько-Волинського князівства. Незрозуміло тільки, чому Галич — «проклята земля», може, через назву, бо галич (гайвороння) — символ темної сили, однак цей мотив тут не розвинений. Взагалі темою билини є ніби символічне змагання між зрослим за значенням Галичем і занепалим тоді Києвом, отже, билина складена не раніше XIII століття.

3 Це ім’я дається не тільки матері Дюка, а й матері новгородського героя Василія Буслаєва.

4 Київ у часи свого розквіту був одним із найбагатших і найпишніших міст у Європі.

5 Застави були біля Києва богатирські (у билинах) і фортечні (в дійсності). Гори, які зіткнулися, запозичено з грецького епосу. Загалом мотив запозичено із піснеспіву про Іллю Муромця, бо той також, щоб потрапити до Києва, здолав спочатку Солов’я-розбійника, тільки образ Солов’я тут розклався на птахів дзюбатих та змій кусючих.

6 Мотив запозичено з билини про Іллю Муромця — той також вибирав коня, на вигляд непоказного.

7 За описом, приблизно так виглядав татарський кінь, що його називали «бахматий».

8 Портомийниця — прачка, пере штани з полотна (порти).

9 Тут маємо запозичення з епосу про Іллю Муромця.

10 Одинцьовий — темно-зелений.

11 Помела — мітелка для вимітання печі.

12 Паперу в ті часи, що їх описує билина, ще не було.

13 Чурило був також купецьким сином, тому так ревно сприймав вихваляння Дюка. Вони й змагаються між собою по-купецькому, а не як воїни.

14 Свідчення того, що Дюк у Києві своєю поведінкою авторитету не здобув.

15 Про чародійну якість роси оповідають і українські казки на билинні теми, які подано далі. Є там і мотив про коня, якого купають у росах і який від того чудесно змінюється.

16 Крилос — місце в церкві для хору перед вівтарем.

17 Шпеньки (шпеники) — стрижні, кінці чого-небудь.

18 Мотив запозичено із билини про Солов’я-розбійника. Там так кричить і шипить Соловей.

19 Поприще — місце для бою, поле.

20 Мотив казковий: подвиги здійснює не сам герой, а його чарівний кінь.

21 Тут свідчення того, що Ілля Муромець сильніший від героїв-купців.

22 Тобто для того, щоб знати: такий у світі є.

23 Див. попередню билину. Тут свідчення про те, що обидві билини поміж собою пов’язані.

24 Ясна річ, що в Індії соборної церкви не могло бути, а в Галичі могла.

25 Очевидно, мається на увазі індійська річка Ганг, яка вважається золотоносною.

26 Свідчення того, що Дюк Степанович був таки купець.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ЄРУСЛАН ЛАЗАРЕВИЧ 1

Далеко звідси, за океаном-морем, жив-був князь Кардаус 2. У нього було дванадцять богатирів. Старший з них звався Лазар Лазаревич 3. Богатирі охороняли державу.

У Лазаря Лазаревича народився син, і дали йому ім’я Єруслан. І ріс він не по днях, а по годинах. Коли йому виповнилося три роки, то був він такий сильний, що діти боялися з ним гратися, бо як за що вхопить, то так і вирве. Вхопить за руку — руку вирве, вхопить за голову — голову відірве.

Побачили це богатирі і пішли скаржитися до князя Кардауса:

— Або нас відправляй, або Лазаря, бо його син Єруслан калічить наших дітей.

Сказали це Лазарю. Він сів і задумався. А Єруслан побачив це й питає: «Чого ти так зажурився? Лазар каже:

«Синку, у людей діти з ранніх літ на утішеніє,

А на старість на прокормленіє, А ти мені велику скорботу приносиш».

— Чого?

— Бо ти ж калічиш чужих дітей. Государ сказав, щоб ти йому на очі не попадався, і я не знаю, як мені тепер бути.

А син йому говорить:

«Батьку, це не біда.

Я давно хотів світ повидать

І себе показать.

Біда в тім, що для мене

В тебе коня немає».

Лазар Лазаревич

— У нас стільки табунів. То невже не виберемо коня?

— Ні, не виберемо. Як я кладу на котрого руку, то він гнеться 4.

Тоді Лазар Лазаревич каже:

«Слухай, Єруслан,

Є в мене на сході табун,

Пасе його Івашка,

Біла рубашка,

Сорочинська шапка 5.

У тім табуні є кінь,

Я думаю, що він тобі підійде».

Збирається Єруслан у путь,

Бере з собою сідельце турецьке,

Вуздечку ремінну, нагайку тасьмову

І повстину пояркову.

Мати плаче, не пускає,

Цілує його і ридає.

Іде він день, їде ніч.

Котре небо мочило,

Те його й сушило.

Це ще не казка.

Це приказка.

Казка буде після обіду,

Коли поїмо м’якого хліба,

Та ще поїмо пирога,

Та потягнем бичка за рога 6.

Зайшов Єруслан у лісові пущі, перейшов їх і вийшов на велику дорогу. А дорога збита кінськими копитами. Став він і прислухається. Коли чує гул. Показався табун коней. І їде той самий пастух Івашка — на білому коні.

— Здрастуй, Єруслан Лазаревич! — каже Івашка. — Яким вітром тебе занесло?

«Не силою вітру мене занесло. І не з примусу, а по охоті, Щоб людей повидать І себе показать.

Але скажи: звідки ти мене знаєш?»

— А я три роки тому давав твоєму батькові звіт про табуни і бачив, як ти в колисці гойдався. От я тебе і впізнав.

— У мене великий клопіт: я не можу коня собі знайти. Батько говорив, що в тебе є такий кінь.

«Так, є в мене кінь —

Усім коням кінь.

Але як же ти його спіймаєш?

Чистого вітра в полі не спіймаєш,

Так і його не візьмеш у руки». Ідуть вони обидва за табуном, а табун поспішає на водопій. Підійшли до озера, а Єруслан Лазаревич

— Ось він, це справді всім коням кінь. Як форкне, листя з дерев падає. Але як його спіймати?

Кінь увійшов у воду по черево і п’є. А Єруслан підійшов ззаду І вдарив його під вухо. Кінь на коліна,

А Єруслан попону пояркову на нього, Турецьке сідельце зверху,

Вуздечку ремінну на морду — І сів на нього. Та й говорить: «Івашка, він уже мій. А тепер скажи, як його звать».

— Я звав його Кінь Вихор, а ти називай, як хочеш.

— Мені не подобається ім’я Вихор, я хочу звати його О лон Віщий.

Попрощався Єруслан Лазаревич з Івашкою і поїхав. А мета в нього була така: знайти найсильнішого в світі богатиря і перемогти його 7. І взять собі за жінку найкращу дівчину 8. Чув він, що десь далеко є Іван, руський богатир 9. А найбільша красуня —

дочка царя Вахрамея 10.

Дуже довго їхав Єруслан Лазаревич і побачив поле битви. Кругом лежать побиті люди й коні 11. З купи мерців піднявся один поранений.

— Чия це рать і хто її побив? — питає Єруслан.

— Це рать царя Вахрамея Змійовида, а побив її Іван, руський богатир, за те, що не хотів Вахрамей віддати за нього свою дочку, прекрасну Роксану, кращої за яку на світі нема.

— А де ж можна знайти того Івана, руського богатиря? — спитав Єруслан Лазаревич.

— А ти обійди ратне поле і побачиш його коня слід.

— Та тут же їх багато, тих слідів.

— А його коня слід не такий, як усі 12.

І справді. Обійшов Єруслан ратне поле і знайшов слід копит дуже великого коня. Поїхав по тому сліду. їхав чи день чи півтора та й попав знову на таку саму рать побиту.

— Є тут хтось живий?! — крикнув Єруслан.

І знову із купи мерців піднявся один поранений воїн.

— Чого тобі треба? — спитав поранений.

— Чиє це військо і хто його побив?

— Це військо царя Вахрамея Змійовида. А побив його Іван, руський богатир. І за те побив, що не хотів цар віддати за нього свою дочку Роксану, за яку прекраснішої на світі нема.

— А де мені можна знайти того Івана, руського богатиря?

— А ти обійди ратне поле і побачиш його коня слід.

— Та тут же їх багато, тих слідів.

— А його коня слід не такий, як усі.

Об’їхав Єруслан Лазаревич поле битви, напав на той кінський слід і поїхав по ньому. їхав він, їхав і бачить білий намет, а коло намету кінь їсть білояру пшеницю, висипану на біле як сніг полотно. Єруслан Лазаревич пустив і свого О лона Віщого їсти пшеницю. А той кінь налякався, відійшов набік і щипає травку-муравку. Заходить Єруслан Лазаревич до намету, а там богатир спить богатирським сном. Ліг Єруслан Лазаревич коло того богатиря і заснув.

Пробудився Іван, руський богатир, і бачить: спить коло нього озброєний молодий юнак. Вийшов, дивиться — його кінь щипає травку-муравку, а чужий їсть пшеницю. Розсердився Іван, руський богатир, і подумав: «Порубаю я його на дрібні шматочки». Але обдумався: «Яка мені честь буде — сонного зарубати 13. Бо ж сонний все одно що мертвий. Розбуджу його, розпитаю, а тоді голову зітну».

— Ей ти, зухвальцю, вставай! Як ти смів мого коня прогнать, а свого нагодувать?! І розлігся спати, як у себе вдома!

А Єруслан Лазаревич підвівся і каже:

— Слухай, Іван, руський богатир, я хочу пить. Дай мені води.

Скипів Іван, руський богатир:

— Я князь у князях 14 і богатир у богатирях і не збираюся служити ніякому бобилю або козаку безрідному 15.

— А я не бобиль і не козак безрідний. Я роду чесного й походження хорошого. Я — син

славного і могутнього богатиря Лазаря Лазаревича, а звуть мене Єрусланом. Якщо ти не даси пити, то рознесу по всіх царствах і державах погану славу про те, що ти забув святе правило гостинності: голодного нагодувати, спраглого напоїти, подорожнього в дім прийняти. А що ти князь у князях і богатир у богатирях, то ще бабка ворожила та надвоє положила.

Думає Іван, руський богатир: «Що це за зухвалець і звідки він узявся?» Однак бере свій золотий келих, набирає води і подає незваному гостю.

— Отепер я попив, — сказав Єруслан. — А як ти хочеш знать, хто з нас князь у князях і богатир у богатирях, то давай поміряємось силою.

— Давай!

— На чім будемо битися: на мечах чи на списах?

— Давай на мечах, — каже Іван, руський богатир.

То не гора з горою сходяться, То не сокіл з соколом злітаються. То два богатирі б’ються. Як з’їхалися вони, Як ударилися мечами, Єруслана Лазаревича меч тільки трошки погнувся, А Івана, руського богатиря, На три частки розлетівся.

— Ого, брат, ти здорово б’єшся. Давай ще на списах! — крикнув Іван, руський богатир.

Як роз’їхалися вони,

Як понеслися один на одного,

Як ударили.

В Єруслана Лазаревича

Тільки трошки спис загнувся.

А в Івана, руського богатиря,

На три частки розлетівся.

І впав Іван, руський богатир, на землю,

Як вівсяний сніп.

Олон Віщий скочив йому на груди І притиснув до сирої землі. Єруслан Лазаревич направив йому списа гострим кінцем у груди і каже:

— Ну, Іван, руський богатир, життя чи смерті хочеш?

— Давай, брат, мені життя. Будеш моїм старшим братом не по роках, а по силі.

Допоміг йому Єруслан встати. Зайшли вони разом у намет, поїли-попили, поговорили. Єруслан Лазаревич питає:

— Слухай, Іван, руський богатир, я їхав сюди і бачив два побоїща. Що то за війська побиті?

— То два війська царя Вахрамея. Я хотів узяти за жінку його дочку, красуню Роксану, й він не хоче віддать. Я побив його війська, а завтра поб’ю третє і його самого вб’ю, а дочку його візьму.

Єруслан Лазаревич і каже:

— Нащо так робить? Давай миром поведемо діло, почнемо переговори. А не захоче Вахрамей оддать дочку, то будемо воювать.

Погодився Іван, руський богатир.

Ідуть вони, дивляться — назустріч їм військо йде. Викинули вони прапор на перемир’я. Цар спинив військо, повели переговори. І погодився цар віддати дочку за Івана, руського

богатиря. Поїхали вони в царство Вахрамея, гуляли весілля тиждень чи два. І хоче Єруслан знати, де є ще сильніший богатир і ще, май, краща дівчина. Питає він прекрасну Роксану:

«Скажи, Роксано,

Чи є на світі краща за тебе?» —

«Хіба я гарна? У царя Будігора

Є три дочки: Теодора,

Леодора і Продора 16.

Сама, май, красива Продора.

Але й найстарша, май, красива за мене».

— Але чи не чула ти, хто з богатирів сильніший за Івана, руського богатиря?

— Чула я, що є богатир Івашка 17. Він такий сильний, що навіть птахи бояться перелітати через його володіння. Але хто з вас, май, сильний, не можу сказать, бо ви ще не билися.

І поїхав Єруслан. їде він і думає: «Куди ж перше їхати? Чи шукати сили непомірної, чи краси неописаної?»

А назустріч їде дідусь. Знімає шапку, вклоняється і спиняє його. Став Єруслан Лазаревич і питає:

— Що таке?

— Єруслан Лазаревич, біда, напали на нас татари, розбили князя Кардауса, а столицю взяли в облогу 18. Я шукаю тебе, щоб ти прийшов і допоміг розбити ворога.

Як почув це Єруслан, спалахнула в ньому кров богатирська. Забув і про богатиря сили непомірної, і про дівчину краси неописанної. Поспішив він до рідної землі.

Сумне видовище постало перед його очима: всюди трупи людські і кінські. Татари підвели під столицю стінобитні машини і хочуть брати її штурмом. Єруслан Лазаревич затрубив у ріжок і викликає ворога на битву.

Всі татари скочили на коней і напали на нього. Але за дві години всі нападники без голів були, а головного хана Ахмед-Булата Єруслан у полон узяв.

А в столиці вже дізналися, що якийсь юнак побив усіх татар і визволив столицю. Князь Кардаус і дванадцять богатирів виходять із хлібом-сіллю. Єруслан Лазаревич під’їхав, зійшов із коня, впав на коліна і сказав:

— Государ, прости великодушно, що я, вигнаний із твоєї держави, насмілився повернутися.

А князь каже:

— Не прощення ти заслуговуєш у мене. Казна моя для тебе відкрита, бери, скільки хочеш. Одне місце тобі коло мене, а друге — яке сам вибереш 19.

Вийшли батько й мати, цілують його, радіють, грає музика. Почали його батьки просити, щоб він уже нікуди не їхав, та Єруслан каже:

— Душа моя рветься в дорогу, хочу світ повидать і себе показать.

І поїхав він знову.

Чи довго, чи недовго їхав,

Скоро казка говориться,

Та нескоро діло робиться.

Котре небо його мочило,

Те його й сушило 20".

Іде він та й думає: «Куди мені перше їхати: чи до богатиря, чи до дівчат?» І вирішив їхати перше до тих красивих дівчат. Заїхав у ту державу 21, почав розпитувати, де дівчата, а йому сказали, що на такому-то горбі розкинуто три намети: в першому — старша, в другому — середня, а в третьому — найменша сестра. Під'їхав він туди, познайомився з ними всіма. Бачить, що найменша сама, май, красива. Але цікаво йому знати, чи нема ще, май, кращої. І питає він її:

— Скажи, Продоро, чи нема на світі кращої за тебе?

— Хіба я красива? — каже Продора. — У царя Далмата є дочка Настасія 22, то в неї й служниці кращі за мене.

— А чи не чула ти, щоб був богатир сильніший за мене?

— Знаю. У Перськім царстві Івашка такий сильний, що через те царство ні звір не проходить, ні птах не пролітає.

Через два-три дні збирається він у похід і каже:

— Я поїду воювати з Івашкою. їде від довго чи скоро. Скоро казка кажеться, а нескоро діло робиться. Іде він та й думає: «Знайду я красу неописанну, то, може, й женитися прийдеться, а благословення у батька й матері я не просив. Треба вернутись і взять благословення».

Задумав — зробив. Повернув свого Олона Віщого і через два дні був уже в рідному краї. Жахливе видовище постало перед ним. Через три чи штири місяці після його від'їзду татари напали знов, розбили військо князя Кардауса, його сім'ю і дванадцять богатирів узяли в полон, посадили в темницю і викололи їм очі 23.

Поїхав Єруслан до тюрми. Була якраз обідня перерва 24. Дав він вартовим грошей і попросив: «Дозвольте мені дати милостиню тим, що в тюрмі сидять». Варта пропустила його.

— Здрастуйте, князь Кардаус зі своїми богатирями. І ви, найдорожчі батьки!

А князь говорить:

— Голос твій чую, і він мені здається знайомий. Але по причині сліпоти не знаю, хто ти.

А мама й тато пізнали сина та й у плач.

— Якби ти був з нами, цього б не сталося. Ми ж тебе просили, щоб ти не йшов.

— Я зітну голову Ахмет-Булату за те, що він дав клятву і порушив її, — сказав Єруслан.

Батько каже:

— Що з того, що його покараєш? Але ж ми світу не видимо?

Питає Єруслан князя Кардауса. чи не чув він, де є жива вода.

— Чув я, що в індійського царя, який зветься Вогняний Щит — полум'яний Спис 25, є таке джерело. Але чи зумієш ти туди дійти? Це дуже нелегко.

— Будь вона на краю світу — я дійду туди і дістану.

Вийшов він і сів на коня. А тут уже дізналися, що хтось заходив. Татари — на коней — та й за ним. А він обернувся та й питає:

— За ким женетеся, молодці?

— За Єрусланом Лазаревичем.

— Я — Єруслан Лазаревич. Вам не догнати мене, як буйного вітру.

Та вдарив нагайкою Олона Віщого і зник. їхав він довго чи скоро. Скоро казка кажеться, Та нескоро діло робиться. Виїхав він на широке поле, А там велика рать побита. Бачить — серед поля Лежить щось таке велике, Як стіг сіна, і хропе. Кінь злякався і впав на коліна.

Єруслан взяв коня за повід, Підвів ближче, а той стіг питає: «Хто ти і чого тобі треба?» А то не стіг сіна був, А голова непомірно велика 26. Подивився Єруслан на ту голову і сказав:

— Я — син славного і могутнього богатиря Лазаря Лазаревича. Звати мене Єруслан Лазаревич. Я їду в Індійське царство шукати живої води, бо мої батьки не мають очей — злочинна рука їх виколола. А ти хто будеш?

— Мене звать Росланій 27. Друже, тобі не дістати тої води. Той цар дуже злий, він тобі води не дасть. Через нього я страждаю тут.

Бачиш, яка моя голова?

А нижче лежить моє тіло.

Нога три сажня, а рука — два.

У того царя був меч-кладенець 28.

І він мені відрубав тим мечем голову.

А його самого ніякий меч не бере,

Лиш той, яким відрубана моя голова.

Він лежить у мене під головою.

У одної матері неоднакові діти.

Я он який вигнався,

А брат мій малий, як нігтик, але сильний.

Коли той цар відрубав мені голову, Брат підскочив, вихопив меч з його рук, Кинув під мою голову і сказав: «Пропадає мій брат, то хай пропадає І меч, від якого він загинув». Я бачу, твоя рука достойна цього меча.

Візьми його.

А як дістанеш живої води,

Не забудь і мене, нещасного.

Але знай одне:

Як удариш цим мечем царя,

То другий раз не бий.

Бо він зцілиться.

Стане в десять разів сильніший

І вб’є тебе».

Узяв Єруслан меч, попрощався з Росланієм, сів на коня і поїхав, їхав він скоро чи довго. Скоро казка кажеться, Та нескоро діло робиться. Іде він день, їде ніч. Котре небо його мочило, Те його й сушило. Це ще не казка,

Це приказка.

Казка буде після обіду.

Коли поїмо м’якого хліба

Та ще поїмо пирога,

То потягнем бичка за рога 29.

Показалося й Індійське царство. Цар Вогняний Щит побачив його й палить, пече вогнем. Єруслан виставив білий прапор: «Я їду не воювать, а вести переговори». Перестав цар пекти, а лише трохи гріє. Під’їжджає він зі своїм військом до Єруслана. Єруслан

— Здрастуй государ, індійський цар. Я не воювать прийшов, а просить тебе, щоб ти мені дав живої води.

Цар вислухав та й каже:

— У мене є жива вода. Але в мене такий звичай, що перше треба воювати зі мною. Побідиш — усе візьмеш, а не побідиш — голову зніму і кінці в воду.

— Я б не хотів воювати, але як ти, царю, наполягаєш, то будемо воювати. На чім будемо воювати? — питає Єруслан.

— На мечах.

Роз’їхалися вони і почали зближатися. І як дав Єруслан з лівого плеча, То так і розрубав царя надвоє. А воїни індійського царя кричать: «Так йому й треба! Дай йому ще разок!» 30

А Єруслан каже:

«Я не такий богатир, щоб з мертвими воювати».

Стали вони з ним битися, а він їх, як курей, перебив.

Під’їжджає Єруслан до города, а весь город зляканий — убили царя. Спитав він, де джерело живої води. Йому показали. Набрав він води у золотий кубок, закрив його і поїхав.

Приїхав Єруслан до Росланія, притягнув тіло до голови, покропив живою водою — і все зрослося. Став Росланій на ноги. Погостювалися вони, і Росланій сказав:

— Ти мій старший брат. Не по росту, а по силі й хоробрості.

Сів Єруслан на коня і поїхав. Чи довго, чи скоро їхав, під’їжджає до тої тюрми. Дав грошей вартовому, зайшов усередину і каже:

— Здрастуйте, князь Кардаус з усіма богатирями і мої батьки. Я приніс вам живу воду.

Усі дуже зраділи, а він каже:

— Радійте, та не дуже. Ви іще в полоні.

Підійшов він до батька, до матері, покропив їх живою водою, і вони уздріли. Тоді підійшов до князя і богатирів і всіх покропив, і всі стали ви діти. А Єруслан каже: «Сидіть тут, а я піду з ворогом розправлюся».

Вийшов він, сів на коня, затрубив у свій золотий ріжок. Татарва схопилася, посідала на коней, кинулася в бій.

А він як махне мечем-кладенцем,

Направо — п’ять голів злітають.

Махне наліво — десять голів злітають.

Не минуло й півгодини, а вже вся татарва без голів була. Самого хана Ахмет-Булата в полон узяв і голову йому стяв. А тоді вивів батька, матір, князя і дванадцять богатирів надвір і відправилися вони додому.

Прийшли вони в свій город, пожив там Єруслан Лазаревич чи то місяць, чи то два — не сидиться йому. Каже:

— Отець і мати, як собі хочете, а душа моя рветься на простір. Хочу женитися. Прошу у вас благословення.

Благословили вони сина, сів він на коня і поїхав.

Їде Єруслан і думає: «Чи шукати силу непомірну, чи красу неописанну? Як я перше женюся, то мені ще треба буде йти шукати того Івашку. Може, він мене уб'є. То нащо моїй жінці лишатися вдовою? Поїду шукати Івашку». І поїхав він до Перського царства.

Під'їхав Єруслан Лазаревич до границі. Де ж Івашка? А-а-а, он він стоїть на горі, обперся об спис і дрімає. Єруслан під'їхав тихенько і вдарив його нагайкою по голові. Страшно розсердився Івашка.

— Чого тобі треба? Я богатир з богатирів, а ти хто?

— Хто богатир з богатирів, то ми ще побачимо. Хороші сторожі можуть і лежачи виспатися, а не так, як ти, стоячи дрімаєш.

Роз'їхалися вони,

І як ударив Єруслан списом,

То так Івашка й повалився на землю,

Як вівсяний сніп.

Кінь Олон Віщий наступив йому на груди,

А Єруслан приставив списа і сказав:

«Життя хочеш чи смерті?» —

«Даруй, брате, життя».

Єруслан спитав Івашку:

«А нема, май, сильнішого від тебе?» —

«Ні, не чув я такого, нема».

І розійшлися вони.

Відправився Єруслан у державу, де жила прекрасна Настасія. А в тому царстві виходив із моря Змій. Щодня виходив, брав у столичнім городі одного чоловіка і поїдав його 31. Цар оголосив: хто переможе Змія, тому дасть півцарства, як він буде жонатий; а як нежонатий, то віддасть за нього свою дочку Настасію.

Єруслан під'їхав і вчув це. І не йде вже до царя, а розпитав людей, де те місце, з якого виходить Змій, поїхав туди, сів і жде.

0 дванадцятій годині море заклекотіло і показалося морське чудовисько з трьома головами. І кожна голова така, як великий мідний котел. Чудовисько зразу кинулося на Єруслана, хап за ногу й потягнуло у воду. Бачить Єруслан, що ноги його вже у воді, та як махне мечем, то так дві голови й злетіли. Змій каже:

— Досить, не рубай більше, лиши мені цю голову. Я тобі дорого заплачу за неї. У мене на дні морському є самоцвітний камінь, якому ціни нема 32.

— Ну, йди. Тільки знай, що як обманеш, то порубаю тебе на дрібні шматочки.

— Ні, не обману.

1 пішов Змій. А через якийсь час море зачало шуміти, клекотіти і знову з’явився той Змій і подає самоцвітний камінь. Єруслан камінь узяв, а другою рукою Змію голову зрубав, бо міг Змій ще багато біди людям наробити.

А в городі швидко дізналися про це. Зібрався народ, цар із царицею і музикою полковою 33, щоб з хлібом-сіллю стрічати переможця. Єруслан став перед ними й каже:

— Мене звати Єруслан. Я син могутнього богатиря Лазаря Лазаревича з князівства Кардауса. Я почув, що тут Змій забирає людей, і вирішив визволити вас із біди.

Цар каже:

— Я видав наказ: хто побідить Змія, тому даю півцарства, якщо він жонатий, а як нежонатий, то даю за нього свою дочку, і стане він після мене царем.

І зробили велике весілля.

Прожили молоді після весілля три-чотири місяці, а Єруслану не сидиться. Надумав він поїхати до своїх батьків. Дав жінці самоцвітний камінь і сказав:

— Як народиш сина, то вклади цей камінь у медальйон і почепи йому на груди, а як дочку, то вклади у перстень і хай носить на пальці.

Та й поїхав Єруслан.

Іде він, їде і приїжджає до красивого парку 34. Бродить Єруслан по тому парку, а назустріч — красуня. Він за нею, і зайшли вони в дім. Йому здалося, що вона в сто раз краща за його жінку.

А то була русалка. І він залишився із тою русалкою жити. Одного разу заходить вона в хату та й каже:

— Якийсь волоцюга ходить по клумбах і всі квіти потолочив. Піди розправся з ним.

Прибіг Єруслан, вихопив меча, ударив хлопця тупим боком, і той упав. Єруслан приставив меч до його грудей, аж тут у очі впав самоцвітний камінь 35.

— Хто ти такий? — питає Єруслан.

— Єруслан.

— А батько твій хто?

— У мене немає батька. Мама сказала, що батька теж звали Єрусланом, але він десь поїхав.

Єруслан питає:

— А що мати робить?

— Сидить та плаче.

Узяв Єруслан хлопця, посадив на коня і поїхав.

Приїхали вони додому, Єруслан попросив у жінки вибачення і дав слово, що більше не поїде нікуди.

І настав такий час, що Єруслан послав сина до своїх батьків, а до його діда й бабки. Підібрав собі Єруслан Єрусланович коня, сів і поїхав. Іде він, стільки їде, аж тут звідки не візьмись маленький, худенький дідок 36. Як мощі. І з пражинкою 37 в руках. Молодий Єруслан їде, а той пражинкою помежи дуби перегороджує йому дорогу. Єруслан хотів об’їхати його, а той перебігає і знов перегороджує. Єруслан довго не думає, вихопив меч і того дідка мечем. Лиш ударив, і вийшла з нього самого вся сила. Впав з коня і став як мале дитя. Дідок підходить до нього й каже:

— Маєш щастя, що ти син славного богатиря Єруслана Лазаревича, а то б я тебе на дрібні шматочки порубав. Щоб ти більше на слабких і беззахисних не нападав, бо буває, що й вони сильно мстяться.

Підняв дідок Єруслана 1 каже.

— Сідай на коня і їдь.

Той подякував дідкові, сів і поїхав, їхав він, стільки їхав, допитався до того царства, допитався до Лазаря Лазаревича.

Сказав, що він онук, і подав листи від батьків 38. Дід і баба були дуже раді. Погостював він у них, узяв для батьків листи, подарунки.

Привіз він додому листи й подарунки й розказав про того діда. Єруслан Лазаревич каже:

— Дуже вдячний я тому дідові, що навчив тебе святого правила — на слабких і беззахисних не нападати.

І на цім казка скінчилася.

1 Єруслан Лазаревич — герой, який не входить у число билинних, а виступає в окремому епічному творі у формі сказання, російський варіант якого опублікував Микола Костомаров у «Памятниках старинной русской литературы». — В. II. — СПБ, 1860. З другого боку, сказання має багато спільного з епосом про Іллю Муромця, і ти, юний літературознавцю, порівнявши тексти, можеш у тому переконатися й побачити, як ці два епоси поміж себе з’єдналися. Саме сказання в російській традиції уже розклалося із віршового на прозаїчну казку, але ще значною мірою зберігає поетичну структуру, як і в нашому випадку, тільки в нас ритмічних місць уже зовсім не багато. В основі сказання лежить тюркська (татарська) переробка епізодів іранського епосу про Рустема та його пригоди. Про російське походження української казки свідчить те, що дід оповідача чув її від росіянина-старообрядця, є тут і русизми. На жаль, казку надруковано не в автентичному, тобто непереробленому записі, а в сучасній редакції, що, певна річ, попсувало її первісний вигляд. Для нас же цікавий тут не тільки тісний зв’язок сказання із епосом про Іллю Муромця (чи Мурина), а й факт, що деякі російські билини чи подібні до них твори могли засвоюватися в Україні і в такий спосіб: через захожих сюди росіян, а не тільки через збережену місцеву традицію. Саме ім’я героя Єруслан (Уруслан) означає — лев.

2 Цар Кардаус відповідає перському царю Кей-Каусу з епосу про Рустема.

3 Батьком Єруслана, за перським епосом, був Залазар, перетворений у Лазаря.

4 Вибір коня є складовою билинного епосу, зокрема про Іллю Муромця.

5 Сорочинська шапка — реалія билинної традиції, яка пояснювалася вище.

6 Маємо рефреновану (повторювальну) жартівливу вставку, подібну до тієї, яка зустрічалася в українському зведеному епосі про Іллю Мурина.

7 Свідчення, що богатирі не тільки служили царю (князю), а й не раз вирушали на самостійні промисли і в походи, живучи, як мандрівні герої. Таким, до речі, був і Олег (Вольх). Цей же мотив узято з епосу про Рустема, але він наявний і в оповідках про Іллю Муромця.

8 Мотив узято з епосу про Рустема, ввійшов він також в епос про Іллю Муромця, зокрема до зведеного українського.

9 Те, що Єруслан змагався з Іваном, руським богатирем, свідчить, що він не був із числа руських богатирів, отже походив з іншого краю, насправді перського, про що свідчать реалії того походу. Ймення ж Іван не раз прикладалося до богатирів, що відбито і в нашому виданні.

10 Цар Вахрамей далі розшифровується, як цар Змій. У сказанні про Єруслана, в пам’ятці

із XVII ст., — Вартоломей.

11 Мотив розроблено в епосі про Іллю Муромця, водночас змагання Єруслана із Вахрамеєм Змійовидом є відгомоном змієборчого епосу, який має з’єднання із епосом про Іллю Муромця.

12 Свідчення того, що Іван, руський богатир, був велетень, як і його кінь.

13 Мотив розроблено і в епосі про Іллю Муромця; відбиває кодекс рицарської честі.

14 Свідчення, що богатир діє не від імені якогось володаря, а самостійно.

15 Бобиль — неодружений чоловік. Цікаве порівняння богатиря з «козаком безрідним» — героєм українських дум. Коли це не вставка сучасного записувача, то свідчить: народний оповідач по-своєму зв’язував епос козацький із билинним.

16 Імена дочок Будігора — грецькі. Згадаймо Святогора. Можливо, тут маємо відгук іранського-візантійських змагань.

17 Богатир Івашка — форма імені російська, але за описом це богатир перський.

18 Свідчення, що йдеться про часи татарського завойовництва, отже, маємо тут відгук татарської переробки епосу про Рустема. Згадані далі стінобитні машини і справді були на озброєнні татар.

19 Відгук билинної традиції: князь садив улюбленого героя біля себе, але той вільний вибирати собі місце за столом сам, як незалежний воїн, що було в рицарському етикеті особливою милістю князя.

20 Знову віршовий рефрен, що свідчить: первісна основа тексту — поетична.

21 Натяк, що герой заїхав у Дівоче царство, але мотив не розроблено. Про Дівоче царство прямо говориться у сказанні про Єруслана у записі XVII століття.

22 Тут виступає билинна героїня Настасія, про яку говорилося раніше в цій книзі, але мотив не розроблено. Більше про Настасію оповідається у сказанні про Єруслана з варіанту XVII ст.

23 Мотив про осліплення батьків богатиря перейшов у епос про Іллю Муромця, зокрема у зведений варіант про «Іллю Мурина».

24 Обідня перерва — реалія нашого часу, вставлена чи оповідачем, чи записувачем.

25 Відгук про перських сонцепоклонників, але тут — індійських, через що цар подається в образі Сонця.

26 Непомірно велика голова, яка говорить, — мотив, який перейшов в епос про Іллю Муромця, зокрема в зведений варіант «Ілля Мурин».

27 Богатир зветься Росланій, тобто так само «лев», що рівняє поміж себе богатирів.

28 Меч-кладенець — реалія билинного епосу.

29 Ще одне свідчення, що розповідь розбивалася повтореними ритмовими рядами, що складало поетику епічної творчості, звідси вона й перейшла у казки.

30 Мотив увійшов в епос про Іллю Муромця, зокрема у зведений український варіант «Ілля Мурин».

31 Реалія змієборчого епосу, зокрема про Кирила Кожум’яку.

32 Ще одна реалія змієборчого епосу, яка проходить у казках про Змія та героя, що його долає.

33 Полкова музика — реалія російська з пізнього часу.

34 Реалія сучасна. Можливо, це відбиток «Дербія-града» зі сказання про Єруслана у

варіанті з XVII ст.

35 Напад Єруслана на сина є відгомоном епізоду епосу про Рустема, де подається бій Рустема із Сохрабом, його сином. Змагання із сином стало частиною епосу про Іллю Муромця.

36 Тут використано мотив казки про Оха, але по-своєму видозмінений.

37 Пражинка — жердина.

38 Реалія нового часу.

ЄРУСЛАН ЛАЗАРЕВИЧ Друкується за виданням: Чарівна квітка: Українські народні казки з-над Дністра. — Ужгород, 1986. — С. 111–122. Зап. 20.Х1 1979 р. М. Зінчук в с. Романівцях Сокирянського району Чернівецької області від Андрія Зайця. Казку він перейняв від свого батька Трохима, а той від росіянина-старообрядця з с. Грубної того ж району.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ЗОЛОТІ КИЇВСЬКІ ВОРОТА 1

Як лихоліття було, то прийшов чужоземець-татарин 2 і то вже на Вишгород б’є, а далі вже й під Київ підступає.

А тут Михайлик-лицар був 3, та як зайшов на башту, та пустив з лука стрілу, то стріла і впала у миску тому татарину. Той скоро сів біля лавки обідати, тільки що поблагословивсь їсти 4, аж та стріла так і встромилась у печеню.

— Е, — каже, — се ж тут є сильний лицар! Подайте мені, — каже до киян, — подайте мені того Михайлика, то я одступлю!

От кияне: «Шунту, шунту», — радяться:

— А що ж? Оддаймо. А Михайлик і каже:

— Як оддасте ви мене, то в останній раз будете бачить Золотії ворота.

Та, сівши на коня, обернувсь до них та й промовив:

— Ой кияне, кияне, панове громада! Погана ваша рада! Якби ви Михайлика не оддавали, Поки світ сонця вороги б Києва не достали!

Та взяв на ратище ворота, так-от як сніп святого жита візьмеш, та й поїхав у Цареград через татарське військо, а татари його й не бачать. От як одкрив ворота, то чужоземці ввалились у Київ та й пішли потоптом.

А лицар Михайлик і досі живе в Цареграді; перед ним стоїть скляниця води й проскура лежить — більш нічого не їсть 5. І Золотії ворота стоять у Цареграді, і буде, кажуть, колись такий час, що Михайлик вернеться в Київ і поставить ворота на своє місце.

І як, ідучи хто мимо, скаже:

— О Золотії, Золотії ворота! Стоять вам ізнов там, де й стояли! — то золото так і засяє. А як же не скаже так або подумає:

«Ні, вже не буть вам у Києві!» — то золото так і померкне 6.

1 Перед нами два різні оповідання про билинного Михайла, причому друге вбирає в себе перше, правда, незначною мірою. Обидва зберегли уривки колись поетичної структури. Це були билини української традиції, але вже розклались у казку. В даному випадку йдеться про билину, якої немає в російській традиції.

2 У билинах татари згадуються як загальна назва кочівників українського степу. Тут же йдеться справді про татар, про їхню облогу Києва в 1240 році.

3 Михайлик тут не подається як княжий син. Зрештою, тоді в Києві князя не було, а був тільки галицько-волинський намісник.

4 Татарин не міг благословитись їсти, бо він не був християнином. Маємо пізнішу вставку оповідача.

5 Тобто Михайлик відбуває покуту або ж став ченцем.

6 Із падінням Києва в 1240 році завершився й розпад Київської Русі із центром у Києві. Тут подано сподівання про її відновлення. Цікаво відзначити, що Золоті ворота були відбудовані в наш час і в цей-таки час український народ знову виборов свою державність, як і пророкувала ця легенда.

ЗОЛОТІ КИЇВСЬКІ ВОРОТА Друкується за виданням: Украинские народные предания. Собрал Кулиш П. — Кн. І — М., 1847. — С. 1. Зап. в Києві.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних

казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ЗЦІЛЕННЯ ІЛЛІ МУРОМЦЯ

У давню давнину, коли ще князь Володимир панував у славному місті Муромі, у великому селі Карачарові 1 жив селянин Іван Тимофійович. І мав той селянин сина Іллю Муромця, з усіх дітей найулюбленішого. Тридцять літ не чув Ілля ні рук, ані ніг, на печі він сидів, яму під собою протер, день і ніч Богу молився.

Раз пішов його батечко з усією родиною на роботу селянську — від пеньків та колод галявину очищати 2, вдома сам Ілля залишився. Бачить він: мимо йдуть старці незнайомі, вбога братія, каліки перехожі 3. Під віконцем вони зупинилися і такі слова Іллі сказали:

— Гей, Ілле Муромцю, селянський сину! Підведися на прудкі ноги, широкі ворота відчини, впусти калік до хати, напитися їм подай.

Відказує калікам Ілля Муромець:

— Радий би я вас до хати впустити, радий би напитися подати, та сиджу я сиднем ось уже тридцять літ, ані рук, ані ніг не чую.

Промовили тут каліки перехожі:

— Ану, Ілле, підведися сам!

Сів Ілля Муромець і силу свою почав пробувати: торкнув праву ногу — піднімається, торкнув ліву — і ця піднімається. Звівся на прудкі ноги, широкі ворота відчинив і до хати калік упустив. Тоді взяв жбан у півтора відра, спустився в підвали глибокі, пива міцного вточив і калік перехожих пригостив. Надпили каліки перехожі й подали жбан назад Іллі Муромцю:

— А тепер випий ти після нас. Випив Ілля пиво одним духом, і почало в нього серце розгорятися, а біле тіло зогріватися.

— А що тепер ти у собі чуєш? Уклонився калікам Ілля з виглядом молодецьким:

— Чую здоров’я у собі велике. Кажуть каліки перехожі:

— А подай-но ти нам іще напитися. Взяв Ілля іще більший жбан, у ще глибші підвали спустився, ще міцнішого пива набрав. Надпили каліки перехожі й подали жбан назад Іллі Муромцю:

— Випий іще раз після нас. Знову випив Ілля пиво одним духом.

— А що тепер ти у собі чуєш?

— Чую я силу у собі велику: якби був стовп від землі до неба, а в стовпі золоте кільце було — за кільце я взявся б і землю перекинув би.

Загомоніли каліки поміж себе:

— Багато сили дано Іллі, не триматиме його мати — сира земля. Треба цю силу йому поменшити 4. Кажуть вони Іллі Муромцю:

— А подай-но нам іще напитися. Взяв Ілля найбільший жбан, у найглибші підвали спустився, наймiцнішого пива набрав. Надпили каліки перехожі й подали жбан назад Іллі Муромцю:

— Ану ж, випий іще після нас. Випив Ілля жбан одним духом. А каліки питаються:

— Чи ж багато ще чуєш у собі сили?

— Ніби поменшало її наполовину.

— Ну, то буде з тебе і цієї сили. Станеш ти, Ілле, богатирем великим, у бою тобі смерть не вготована. Борони ж ти віру християнську, бийся-змагайся з силою невірною, з богатирями потужними. Не змагайся тільки з могутнім Святогором-богатирем 5: через

силу носить його земля; не поставай супроти Вольги Всеславича 6: як не силою, то хитрістю-мудрістю візьме. Дістань собі доброго коня богатирського і виходь на роздолля, в чисте поле; як почуєш, що заірже жеребчик, то плати за нього, скільки селянин не запросить, хоч і цілих п’ятсот карбованців. У зруб жеребчика постав, відбірною пшеницею годуй, джерельною водою напувай. А як три місяці мине, в саду його три ночі вигулюй, у трьох росах ранкових купай 7. Після того підведи до тину високого; як почне тут кінь витанцьовувати, головою покручувати, потрушувати, ніздрями попирхувати, через тин туди-сюди перескакувати — тоді ти його сідлай, об ладунок міцний накладай, у чисте поле на ньому виїжджай. Повезе він тебе по святій Русі, і богатирем сильним ти там прославишся.

Тут каліки пішли собі, загубилися.

А Ілля до батьків подався, за три гони від дому на займище, на роботу селянську — галявину від пеньків-колод очищати. Бачить: спить його рідня, потомившись. Узяв Ілля сокиру до рук і заходився займище чистити. Всі пеньки-колоди повирубував, у річку глибоку позакидував, розкорчував усе займище велике і сокиру по корінь у пеньок загнав — не начистила його рідня стільки за три дні, скільки він за три години.

Як пробудилися батьки від сну, здивувалися, полякалися: що за диво таке сталося, хто роботу всю поробив за них? Підійшов тут Ілля Муромець, розповів про калік перехожих: як пригощав він їх пивом міцним, як давали вони і йому напитися, і прийшло до нього здоров’я велике, сила потужна з’явилася.

Пішов Ілля в чисте поле і почув, як жеребчик заіржав. Бачить: веде селянин жеребчика кошлатого, шолудивого. Купив Ілля жеребчика не роздумуючи, поставив його у зруб, відбірною пшеницею годував, джерельною водою напував; а як три місяці минуло — три ночі у сад його водив, у трьох росах ранкових купав і підводив до тину високого. Почав жеребчик витанцьовувати, головою потрушувати, покручувати, ніздрями попирхувати, через тин туди-сюди перескакувати. Осідлав, загнуздав його Ілля і промовив до нього такі слова:

— Славний богатирський коню мій! Послужи мені вірою-правдою!

Вбрався Ілля в кольчугу та лати й заходився мечі булатні пробувати: як стисне в кулаці руків’я меча, воно й розсиплеться — жоден меч йому не підійшов. Узяв тоді три штаби булатні, а кожна штаба по три пуди, три стріли із тих штаб собі викував, у сирій землі загартував, у глибокий колчан усунув, у налучник поклав свій тугий лук, узяв із собою довгий спис, ще й палицю булатну.

То не вільготний дуб до землі нахиляється, не листочки по землі розстилаються

— це схилився син перед батечком, благословення просить:

— Благослови мене, батечку, в стольний Київ поїхати, Володимира-князя боронити, вірою-правдою йому служити, віру християнську захищати.

Відказав старий Іван Тимофійович:

— На добре діло благословляю, на погане ж — благословення тобі нема. Як поїдеш шляхами-дорогами, не помисли злом на татарина 8, не вбий у чистому полі християнина.

Уклонився Ілля батькові до землі й подався за Оку-річку до Миколи Заручевського 9. Відслужив там обідню запрестольну, поставив свічку в двадцять п’ять карбованців 10, на майбутнє п’ятдесят карбованців пообіцяв, сам давав заповіти великі: в Київ-град за півтори години доїхати, між ранньою і ранковою обіднею, щоб устигнути до столу княжого, до обіду недільного; їхати дорогою найпрямішою, тугого лука не натягувати, стріли гартованої не накладати, довгого списа та булатної палиці не кривавити.

На прощання взяв у ладанку 11 рідної землі малу пригорщу, пустив по Оці-річці житнього хліба скоринку, промовляючи до річки:

— Спасибі тобі, матінко Ока-річко, що напувала, годувала Іллю Муромця.

Сів Ілля на коня, і тільки його й бачили.

1 У зведеному українському варіанті билини «Ілля Мурин» цих назв немає, тобто згадки про Муром і Карачаїв. Але є вони в билинах, записаних у 50-х роках XX століття в Нью-Йорку. Цей же варіант згадує річку Оку і приписує Іллю до Мурома на Оці. Це виразна ознака обробки тексту співцем із Московщини.

2 Тут відбито стародавній спосіб обробітку землі у лісовій місцевості, коли земля відвойовувалася від лісу. В українському варіанті билини Ілля не вирубує, а вириває дерева.

3 Каліки перехожі — власне жебраки-каліки, які переходять із місця на місце. У російській традиції вони також богатирі, притому зовсім не бідні: шуба в них соболина, личаки семи шовків, шиті сріблом і золотом, сума ритого оксамиту, гуня (верхня одежа) — тридцять пудів, шапка — дев'ять пудів, палиця — сорок пудів, під ногами в них земля прогинається, від їхнього голосу здригається і листя з дерев падає, вікна розсипаються і ломляться дахи, богатирі з коней падають, тобто це богатирі страшні. Але вони й жебраки, бо просять милостині, «золотої гривні». Цікаво, що в українській традиції калік перехожих немає. Мабуть, вони з'явилися виключно в російській епічній творчості. Каліками перехожими називалися також мандрівні носії духовних пісень, які мандрували по святих місцях і виконували поетичні розповіді про давнину. Очевидно, вони самі себе в билинах і героїзували. Каліки перехожі вважалися сильними, але сміливістю не відзначалися.

4 Силу Іллі применшують, підкреслюючи тим самим його приналежність до молодших богатирів.

5 Святогор належить до старших богатирів — це велетень надзвичайної сили. Образ його в билинах дещо розмитий. До речі, його згадує повість візантійського походження «Про Аніку-воїна» — саме Святогор може, вхопившись за кільце в стовпі, перевернути землю, а коли це саме похваляється зробити й Ілля Муромець — то це ніби передбачення того, що саме Святогор передасть частину своєї сили Іллі. Не ясно, які Святі гори символізує Святогор. Деякі вчені вважають, що йдеться про Карпати, хоча Карпати Святими горами ніде не звуться. Можливо, Святогор — образ забутого Троянового епосу. Можна було б думати, що Святі гори — це київські гори, бо на них, за легендою, апостол Андрій поставив хреста й провістив Києву велике майбутнє, але в билинах зв'язку з Києвом Святогор не має. Билина про Іллю Муромця та Святогора української традиції (див. далі) відводить нас до остґотів. Зв'язок Святогора з візантійською традицією не повинен нас дивувати, бо билини, як уже розповідалося, вбирають у себе багато інтернаціональних мотивів. І все-таки, можливо, в якийсь спосіб Святогор персоніфікував Київську землю, через що Іллі Муромцю й заборонено було з ним змагатися.

6 Проти Вольги Всеславича Ілля Муромець не має права виступати через те, що Олег був київським князем. Цю позицію можна було б перекласти на простішу мову так: «Не бийся, Ілле Муромцю, ні з давніми героями землі Київської, ні з князями новітньої династії (Рюриковичами)» — це й справді могло бути передумовою діяльності чільного київського богатиря.

7 Роса за народними уявленнями символізує силу відродження, очищення, число три вважалося магічним, святим.

8 Татари часто згадуються у билинах — це накладка пізніших часів, бо за Володимира татар не було. Загалом слово «татарин», як і «сарацин», вживалося у билинах як загальна назва степового кочівника, поганина чи мусульманина.

9 Ім'я Миколи Заручевського носила церква у Муромі; ясна річ, що за Володимира церкви в Муромі не було, — це вставка пізнішого часу, коли билину місцеві жителі пристосували до Мурома. Чи ж була церква в Муровську на Чернігівщині, невідомо.

10 Грошові одиниці не історичні,а з часу оповідача билин.

11 Ладанка — шкіряний мішок.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних

казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ІВАН — МУЖИЧИЙ СИН 1

Жив осудар з осударинею, у них замолоду не було дітей, а при старості родився один син. Вони дуже возрадувались. Був той син дуже красивий; ну, вони його на білий світ не показували, щоб ніхто з його краси не міг списать 2. Сидів він там до вісімнадцяти літ, почав він переказувать батькові, щоб випустив його на білий світ подивиться. Випустили його, батько побачив, що син змисленний 3, стали його жениться припрошувати, а він йому й говорить:

— Ех, татку, дарма що я в темниці сидів, а проте я не оженюся, поки не дістанеш мені такого коня, що жар їсть, полум'я п'є, на дванадцять верстов земля гуде, як біжить, — листя на дубах осипається. Як достанете, то я на ньому до вінця поїду; а як не достанете, то я довіку женитися не буду.

Осудар зізвав своїх богатирів 4, почав розпитувать:

— Може, братці, хто знає або чув, де такий кінь, що жар їсть, полум'я п'є, а як біжить, то на дванадцять верстов земля гуде і листя на дубах осипається?

Усі кажуть, що ніхто й не видав, і не чував нічого такого, а дістать не можуть.

Осудар розіслав по всій землі газети 5:

— Може, хто чув або сам достане, то нехай до мене приходить.

Попав один газет у якусь волость 6, прочитали. Мужик приходить додому й хвалиться жінці: от який у нашу волость газет прийшов! Якби такий молодець найшовся, то велено йому до осударя приїжджать. А хлопець у нього сидить на печі, та такий сопливий та поганий, та говорить:

— А я знаю, де такий кінь є. А батько каже:

— Сиди там, коли сидиш. Ти вийдеш за ворота, та й то тебе діти б'ють, а то ще про такого коня балакаєш.

Хлопець убрався та й говорить:

— Ходім, тату, надвір. Вийшли. Він одного дуба рукою як схватить — нагнув аж до землі, потім пустив 7. А батько стоїть, очі витріщив — дивиться на нього, аж злякався сам.

— Ну, тепер, — говорить, — синку, повірю.

Пішли у волость, хлопця зоставив на дворі, а сам пішов у хату і каже:

— Дозвольте, панове товариство, мені зі своїм словом утовпиться.

— Можеш, говори.

— Є в мене син, що може дістать того коня.

А дурні й закричали:

— У холодну взять сякого-такого з його хлопцем! Куди його хлопець годен! Як він вийде за ворота, то б'ють усі!

Сиділи, сиділи вони, ну, товариство й говорить:,

— Здається, що нам нічого не буде, коли він збреше.

Випустили, а самі до осударя вдарили телеграму. Осудар прочитав телеграму, дуже тому зрадів, сказав послать слуг своїх і карету за тим хлопчиком.

Узяли отця-матір і того хлопця до осударя. Як приїхали, осудар підзива хлопчика до себе:

— Можеш достать того коня?

— Можу, ваша імператорська величносте.

— Що ж тобі, хлопче, треба?

— Треба мені коня хорошого та палку добру 8.

Написав записку до свого табунника.

— Ступай, у полі є табунник Сорочинськая

Шапка 9, даси йому записку, а він тобі дасть коня.

Той пішов, показав табуннику записку. Той прочитав.

— Підожди, — каже, — пожену напувать коней, а як ітимуть, то якого схочеш, то такого й вибереш.

Став той вибирать. За якого не візьметься за хвіст, то хвіст у руках останеться; візьметься за гриву — гриви не стане! Зняв дванадцять шкур, а коня не добрав собі. Йде додому, дивиться — хата обідрана, там бідна старенька жила. Накрив він шкурами її хату, щоб вода не протікала 10. Вона йому подякувала, а він і пішов собі.

Виходить осудар і дивується, що той коня собі не добрав.

— Іди, Іване — мужичий сину, на конюшні, вибирай собі коня, може, там є тобі кінь.

Той пішов: на которого руку положить, так кінь з усіх чотирьох ніг і впаде.

— Лягай спать, — каже осудар, — може, Господь уві сні якого коня нам навістить.

Поснули, а хлопець як вийшов уночі, як свиснув своїм богатирським посвистом 11.

Прибіга кінь.

— Чого, хазяїне мій милий-любий, так живо хочеш?

— Не я тебе хочу, то моя служба тебе хоче.

— Ех, пане, це не служба, а службочка — служба попереду.

Став той заводить коня у царські конюшні, поламав усі двері й конюшні порозвалював. Прив’язав, дав білоярої пшениці, а сам пішов спать.

Осудар устав рано й посилає його збудить: чи не бачив уві сні якого коня.

Той говорить:

— Є в мене, вже єсть кінь — на конюшні стоїть.

Вийшли, подивились, а осудар аж злякався, який великий кінь.

— Ну, тепер зробіть мені палку, привезіть з лісу на двох парах волів і окрасіть.

Привезли. Він підкинув угору — сам ліг на півтора діб спать. Прокинувся — палка летить. Він підставив мізинний палець — вона в друзки розсипалась.

— Привезіть, — каже, — мені на чотирьох парах волів, бо ця негожа.

Вони зрубали дуба такого, як залізний, привезли на чотирьох парах волів. Він підкинув угору, сам ліг на троє діб спать 12. Прокинувся, чує — палка гуде його. Він підставив середній палець — палка вдарилась і на півтора аршина в землю вбилась.

— Ну, це, — каже, — добра буде. Одівся, взяв хліба і грошей. Осудар і, каже:

— їдь, як дістанеш, то я тебе не омину нагородою, чого ти побажаєш, а як не дістанеш, то голову тобі одрубаю.

Той поїхав, а осудар і дума: «Скільки в мене богатирів є 13, а я його одного послав, треба чоловіка два йому в поміч дать». Вибрав двох богатирів, дали їм по такій же палці, як і в того.

— Наганяйте, — каже.

Іван — мужичий син чує — земля двигтить.

— Це або Змій летить, або якісь богатирі їдуть.

Доїжджають, поздоровкались, а він і пита:

— Хто ви такі?

— Це нас послав осудар тобі в поміч.

— Як же нам бути? Треба комусь із нас бути старшому 14, бо так ніякого порядку не буде, а треба, щоб один одному підлягав.

— Ну, то ми будем братами 15. А один і говорить:

— Як же ми взнаєм, котрий буде з нас за старшого?

Іван — мужичий син і каже:

— Давайте по дорозі палки кидать — чия далі впаде, той і старший.

Кинув один палку по путі уперед.

Їдуть день. їдуть другий — палки нема. На третій день бачать — палка.

Кинув другий. Ідуть день, їдуть три — палки нема. Найшли аж через тиждень.

Кинув Іван — мужичий син. Ідуть один тиждень — нема палки, другий, третій — нема палки.

— Це десь вашу палку мимо проминули.

— Не може бути, мабуть, моя палка десь у гостях.

Пройшли ще тиждень, бачать — стоїть триповерховий дім 16, мідна огорожа, мідний міст. Дивляться: його палка через паркан перевалилася і ріг дому відбила.

Там, наверху, жили кацапи 17, вони думали, що землетрус, і порозбігалися. А внизу жили змії, тільки їх удома не було — воювалися на своїх островах.

Говорить Іван — мужичий син до одного:

— Як ти менший брат, то підеш на міст, а ти, середульший, ляжеш коло коней, а я, як старший, ляжу в кімнатах.

І наказав найменшому:

— Гляди ж, брате, не спи, а стережи!

Той брат ходив-ходив, а як був з дороги — ліг і заснув на мосту. А Іван — мужичий син прокинувся, бачить — дванадцять годин 18, пора йти. Вбрався і пішов на міст, бачить — той спить, слухає — земля двигтить. Змій летить і говорить комусь:

— Стій, не чмихай! Проти нашої сили нема. Єсть тільки Іван — мужичий син, тільки сюди його і ворон костей не занесе, бо він іще малий 19.

— Ворон костей не занесе, а добрий молодець сам зайде, — каже Іван — мужичий син.

— Чи биться, чи мириться прийшов?

— Не мириться, а биться я прийшов.

— Ну, — говорить Змій, — дуй!

— Ні, — говорить, — дуй ти, ти на всьому царстві старший.

Змій як подув, то той тільки ледь з місця здвигнувся. А той як запалив, то заразом шість голів зніс.

Посік його, спалив кості і на вітер попіл пустив та й пішов додому. На ранок і пита меншого брата:

— А що, стеріг вірно?

— Так стеріг, що мимо й птиця не пролітала, — говорить.

А на другий день уночі послав середульшого стерегти, а меншого — на конюшню.

І той заснув. Подивився Іван — мужичий син на годинника — час іти. Пішов і став під мостом. Чує — земля гуде!

— Стій, — говорить Змій до коня, — псине м’ясо, проти нашої сили нема другої у цілому царстві. Єсть тільки Іван — мужичий син, ну, він сюди не зайде, і ворон костей не занесе.

— Брешеш, нечиста сило, добрий молодець і сам зайде.

— За чим зайшов — биться чи мириться?

— Не за тим добрий молодець зайшов, щоб мириться, а все, щоб битися.

— Ну, бий ти!

— Ні, бий ти, нечиста сило, ти на всім світі старший!

Той Змій дев’ятиголовий як подув — так по кісточки того й увігнав. Той того Змія як ударив, заразом сім голів одрубав. Другий раз замахнув — і послідні дві зрубав. Посік його тіло, спалив кістки і попіл за вітром пустив. Пішов Іван — мужичий син у свій дім. На ранок спитав у того:

— А що, брате, стеріг?

— Так стеріг, що й миша мимо не пролізла.

На третю ніч зібрав братів, повісив пальчатку 20 на стіні і сказав:

— Піду я сам, братці, а ви глядіть на мою пальчатку: як буде піт, то гуляйте; а як буде кров капать, так пускайте коня.

Став під мостом, нема й дванадцяти годин, чує — земля на дванадцять верстов гуде, листя на дубах опадає. Змій летить і говорить:

— Стій, псине м’ясо, не спотикайся, проти нашої сили нема на всім світі. Є десь Іван — мужичий син, ну, він ще малий, йому ще тільки з дівчатами погулять 21, сюди він не зайде і ворон кості не занесе.

А той:

— І ворон кості не занесе, а добрий молодець сам прийде.

— Що, будем биться чи мириться?

— Не за тим добрий молодець зайшов, щоб мириться, а за тим, щоб биться.

— Дуй! — говорить.

— Ні, ти дуй — ти на всьому світі дужчий.

Як подув Змій, то Іван — мужичий син аж зблiднів. Бились-билися. У Змія з дванадцяти зосталося вже три голови. А Іван — мужичий син уже по самий пояс у землю загнаний, незручно биться.

— Ну, що, — говорить, — у тебе батько був?

— Був.

— Воли в нього були?

— Були.

— Орав він?

— Орав.

— А давав спочивать?

— Давав.

— Ну, давай і ми спочинем.

Іван — мужичий син як став спочивать та й кинув свою палку на ріг і розбив конюшню. Кінь вирвавсь, прибіг до нього, став землю одривать.

Брати прокинулися, бачать — пальчатка кров'ю попідпливала!

Оббив кінь землю, тоді й говорить Іван — мужичий син до Змія:

— Аж тепер я тебе вб'ю. Змій і говорить:

— Постій, я тобі дещо розкажу: хоч і візьмеш того коня, то не доведеш його додому: є у мене три сестри і мати — всі змії, і батько — цар Ірод 22. Будете ви їхать додому, захочете так пить, що один до одного не зможете слова промовить, — буде вам по праву руку криничка, вода як скельце чиста, вдар її навхрест палкою. Не пийте, побачиш, що з неї вийде. Під'їдете далі, захочете їсти, стоятиме явір, під явором — стіл, там лежатимуть паляниці, яблука й усякі напитки й наїдки. Не їжте — вдар навхрест, побачиш, що вийде з нього. Приїдете далі, захочете спать, під явором стоятимуть дивани й койки — не лягайте, вдар — що буде. Це мої сестри 23.

Тоді Іван — мужичий син зрубав і ті три голови, м'ясо посік, кістки спалив і за вітром пустив.

Узяв Іван — мужичий син того коня, забрав братів, поїхав додому. Захотілося їм пить, аж і справді — над шляхом криничка праворуч. Менші брати хотіли напиться.

— Ні, пождіть, — говорить, — подивлюся.

Та як рубонув шаблею навхрест — а кров так і потекла. Поїхали далі — зарубав і тих трьох сестер 24. Далі оглянулись — хмара наступа попід небесами! Коли вони придивляються — аж то Змія женеться. То їхня мати — одна губа в неї під небесами, а друга — попід землею 25.

Старший брат і говорить:

— Ех, як ти менший брат — оставайсь іззаду, то хоч не всі пропадем! 26

Вона того проковтнула, вернулась до моря води пить, наганя їх другий раз.

— Ех, брате середульший, оставайся й ти позаду, не мається враз пропадать, то ще я втечу, може…

Остався і той. Вона і того проковтнула, вернулась знов до моря води пить. Наганя в третій раз.

— Ех, — говорить, — коню мій милий-дорогий, зоставайся, — говорить, — і ти.

Остався кінь, вона й коня проковтнула. Вернулась у третій раз до моря води пить. Наганя четвертий раз. Він добіга до кузні й говорить:

— Кузьмо і Дем'яне, Божі ковалі 27, одчиняйте кузню — улечу.

Вони одчинили дванадцятеро дверей залізних, він улетів, вони й зачинилися. Змія сіла коло кузні й говорить:

— Кузьмо й Дем’яне, Божі ковалі, одчиніть, — говорить, — кузню, я його розтерзаю, бо він, — говорить, — побідив трьох моїх синів і трьох дочок.

А вони й говорять:

— Лижи двері, як пролижеш, то візьмеш його.

А самі стали плуг робить 28 і говорять:

— Берись, Іване — мужичий сине, роби плуга, щоб готовий був, поки вона двері пролиже. А що? Як надієшся: удержиш її щипцями за губи, як устромиться тебе брать?

Він уже з ляку 29 каже:

— Удержу!

А та кожним разом: лизне — і двері пролиже. Пролизала двері, встромила голову, він устромив щипці і здавив за губи.

Накинули на неї плуга, вибігли на двір і давай орать. Добрались до моря, вона дуже захотіла пить 30 та почала пить і лопнула!

Тут Іван усіх братів своїх повирятовував, тільки на його коню шерсть трохи підопріла.

1 Казка вбирає в себе численні билинні мотиви і є варіантом змієборчого епосу з усіма його компонентами, за винятком одного: звільнення з полону князівни чи трьох князівен. Іван — мужичий син — це може бути й Ілля Муромець, який також був мужичим сином, водночас він хлопець-богатир, як і Михайло.

2 Тобто щоб ніхто не міг наврочити й тим забрати від них сина.

3 Змисленний — який дійшов до розуму.

4 Билинний мотив, бо і в билинах князь збирає богатирів для поради.

5 У казці проходять реалії XIX — початку XX століття, коли казка була записана: газети, телеграма тощо.

6 Волость — сільська управа в дореволюційній Росії.

7 Билинний мотив, який проходить по всіх казках та билинах про богатирів.

8 Билинний мотив. Можна порівняти вибір коня і зброї Іллею Муромцем.

9 Одна із билинних ремінісценцій, тільки в билинах є і гора сорочинська, і шапка сорочинська — сарацинська, арабська.

10 Доброчинна дія, якою герой доводить, що він богатир справедливий, добрий.

11 Билинний мотив; щоправда, богатирі застосовували свист для остраху ворогів.

12 Билинний мотив: богатирі, як правило, сплять три доби.

13 Билинний мотив: князь має в себе багато богатирів, число їхнє називається різне: дванадцять, тридцять, сто сімдесят, п’ятсот тощо.

14 Також билинний мотив: вибір старшого. Старшим був, як правило, Ілля Муромець.

15 Билинний мотив: богатирі, діючи разом, неодмінно ставали побратимами.

16 В українській билині про Іллю Мурина триповерховий дім має Соловей-розбійник.

17 Трохи несподівана деталь: кацапи — росіяни. Більше про них згадки нема, тож невідомо, чого вони тут опинилися. Мотив не розроблено.

18 Реалія нового часу. Далі говориться, що богатир мав навіть годинника.

19 В дитинстві богатирями були Михайло, Котигорошко, в юності — Добриня, Олексій Попович.

20 Пальчатка — рукавиця.

21 Тобто богатир іще парубок.

22 Тут Ірод не загальна назва Змія, а Змієвий батько.

23 Навіщо Змій застерігає перед смертю Івана — мужичого сина — не ясно, може, хоче тим зберегти собі життя. Мотив у казці не розвинений.

24 Оповідач виразно скорочує оповідь, зокрема епічні повтори, властиві пісні; мабуть, ця казка теж була колись піснею.

25 Мабуть, треба: над землею, щоб захопити до рота все, що є під небом і на землі.

26 Цікаво те, що саме у Змії більша сила, ніж у Івана — мужичого сина. Тут подається також образний опис відступу війська, коли залишаються застави, аби приповільнити наступ ворога й дати змогу основному війську втекти.

27 У казку вміщено легенду про Змієві вали біля Києва. Кузьма та Дем’ян — святі, патрони ковальства у християн. Тут їх названо Божими ковалями — у християнську міфологію вони потрапили із язичницької.

28 Ідеться про священний плуг слов’ян, яким був і плуг Микули Селяниновича.

29 Те, що Іван — мужичий син злякався Змії, свідчить про виняткову її силу.

30 Захотіла пить, бо наорала Змієві вали, про які оповідач тут не розповідає, а вони простяглися на сотні кілометрів.

ІВАН — МУЖИЧИЙ СИН Друкується за виданням: Народні оповідання й кажи, зібрані В. Кравченком. — Т. ІІ. Житомир, б/р. — С. 195–203. Зап. в с. Худяки Черкаського пов.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ІВАН БІЛОКРИС 1

Був собі такий Дід та Баба, і не було в них дітей до семидесяти літ. Баба Дідові каже:

— Ти б, старий, пішов у кузню, та зробив сокиру, та пішов би в ліс, та зрубав дуба, та одрубав би такий оцупалок, та зробив би дитя — ми б ним утішались усе одно як хрещеним 2.

Дід зрубав того дуба, одрубав оцупалок і зробив дитя. Поклали його в колиску й утішаються ним, як хрещеним. Дід колисає дитину, а Баба Богу молиться, або Баба колисає, а Дід Богу молиться.

А вона, та дитина, й обізвалась:

— Годі вам Богу молиться — пора мене хрестить.

А вони стоять, аж покам’яніли, і думають собі: «Як це можна, щоб деревина та й обізвалася?» І давай вони думи думать. «Що це його робить: чи посилать нам листи куди та ззивать хрестить, чи його в печі спалить?»

Узяли його та й охрестили, дали йому ймення Іван Білокрис. А він, той Іван, росте не по годинах — по секундах 3. Ріс той Іван не більше шість неділь і став казать своєму батькові:

— Мабуть, будемо, тату, хату зводить, а то в нас хата погана.

Батько й сказав:

— Давай будем зводить, мабуть.

— Ідіть же ви, тату, у кузню і замовте ланцюга пудів з двадцять, щоб з одного краю було кільце, а з другого — ключка; і сокиру одну замовте, та підем у ліс, будем деревню? рубать на хату.

Прийшли вони в ліс, почав Дід тою сокирою дуба одного рубать, а Іван мусує 4 своєю головою: «Коли ж воно буде, він поки цього одного дуба зрубає, то й дня не стане?» Та взяв тим ланцюгом обвів собі дубків, мабуть, буде із десять чи й більше, та й накинув тоді ключку на кільце і рвонув, та й вирвав усі дуби з корінням! 5 Узяв на плечі та й поніс додому. Приніс додому, як свисне, як крикне! Як свисне мужицьким посвистом, жіноцьким повиском! 6 Де ті майстри й набиралися! І зробили ту хату, і покрили, і посріблили, і позолотили, і краєчка назад заворотили.

А Іван тоді вийшов, як глянув — і вся хата готова. І пішов тоді у ліс до батька і каже йому:

— Годі тобі, старий, тут клювать оцього дуба, наче ятель 7 носом, іди додому, я вже хату зробив, подивись яка!

Старий прийшов, дивиться та й дума собі: «Оце, мабуть, то син!»

А Йван Білокрис дивиться на нього та й каже:

— Чого се ви, тату, так журитеся? Не журіться — веселіться, ідіть та лягайте спать у старій хаті, а я ляжу у новій, який кому сон присниться, то тоді вже завтра будем думать.

Повставали вранці і зійшлися тоді вже всі у ту нову хату, і почав Іван говорить:

— Ось, отче мій, який мені сон приснився: «Продай батька й матір своїх 8 та купи собі коня богатирського, тесменную уздечку і черкеське сідло 9 і тоді виїжджай на охоту».

Вони порадилися так, батько й мати кажуть:

— Ти, сину, продай нас та справ, що тобі треба, а потім ти нас викупиш 10.

Пішов тоді Йван Білокрис до одного пана й каже тому пану:

— Купи в мене батька й матір. Той пан і говорить:

— Що тобі дать за них?

— Що дасте, то й буде, я за батька та за матір торгуваться не буду 11, дай, — каже, — сто рублів.

Пан витяг та й дав. Узяв він ті гроші, прийшов додому й каже:

— Йдіть, тату, й ви, мамо, я вже вас продав.

Вони, ті старі, думають собі: «Не хочеться, та треба йти, бо не поможеться».

Дід та Баба пішли до пана, а Йван узяв гроші і пішов у путь свою. Іван і зайшов у ліс, там, у тім лісі, нема нічого, тільки стоїть одна хата на курячій ніжці 12 — відкіль вітер повіє, то й вона туди окрутнеться. Іван Білокрис зайшов у ту хату, там живе одна Баба 13 — і стала його питать:

— Відкіля вас Бог приніс сюди, до нас?

— Та я так, ішов скрізь лісом та оце заблудив сюди, до вас, і хочеться вас спитать: не знаєте, де б мені купить тут коня, вуздечку тесьменну й черкеське сідло?

— Так, — каже, — знаю. Ти, — каже, — знаєш, хто тебе хрестив?

— Авжеж, — каже, — знаю.

— То там же й купиш у того попа, тільки того коня не купуй, котрий стоїть на стайні; а котрий ходить по дворі, то того купуй: що запросить, то те й давай, то ото буде твій кінь 14.

Він і пішов до того попа, а той піп і каже:

— Здоров будь, Іване, що ти вже, — каже, — й ходиш?

— Ідіть же, — каже, — подивіться, яку я вдома хату поставив.

— Мабуть же, ти, — каже, — молодець!

— Мабуть, що молодець… Продавайте коня мені.

— Якого ж тобі коня продать?

— Та оцього, — каже, — що ходить по подвір’ю, що сороки та ґави уже й боки попрокльовували.

— То купи, — каже. — Скільки ж ти даси за нього?

— А скільки ви, — каже, — хочете?

— Та оддай, — каже, — скільки в тебе єсть — усі, то я тобі оддам геть із вуздечкою і з сідлом, з усім.

Він узяв та й оддав йому все, що в нього було. Сів на того коня та й поїхав. Іде та й каже:

— Оце кінь, то — мій! А кінь і одказує:

— Ще, мабуть, і не твій, а викопай яму — три сажні глибини і три ширини — і напали повно жару.

Іван викопав ту яму, напалив повно жару. Той кінь тоді як ускочив у той жар і вискочив як бубон голий. Тоді й другий раз туди вскочив і вискочив уже такий, що кращого його і немає. Потім і третій раз ускочив туди, у ту ж яму, і вискочив, і витягнув тоді вже збрую на себе і на Йвана 15.

— Отепер уже, мабуть, сідай на мене, тепер буду твій, та поміцніше держися.

Іван тоді так і понісся попід небесами, і приїхав уже до тієї Баби, знову у той ліс. Пішов у

ту хату.

— Дай, — каже, — Бабо, мені води напиться.

А вона йому й каже:

— У нас уже сім літ як води нема: узлилася зла личина, ізібрала воду з усієї округи і в один колодязь позливала, і хто йде по воду, той або дитину несе, або його самого з’їдять.

А Йван тоді й каже:

— Дайте мені, Бабо, відра, я піду — сам нап’юсь і вам принесу.

Вона й дала йому відра. Тільки що вийшов Іван надвір — як тільки махнув тими відрами, то тільки клепки вгору полетіли, як горобці, а дужки в руках зостались.

Він пішов тоді, й найшов череду волів, і взяв одного вола за хвіст — як махне! 16 Махан полетів, а шкура в руках зосталася. Тоді знову і другого так само ж… «Оце, мабуть, будуть відра — позшиваю». Позшивав і відра поробив. Тоді взяв дуба одного, вирвав, кривого такого, як коромисло, і пішов тоді до того колодязя, і витяг шкуру одну води — випив, потім і другу витяг, і третю. Третьої половину тільки витяг, а це летить йому Змій і каже:

— Що ж ти, Іване, — каже, — порядкуєш тут так?

— Я з тобою не хочу говорить, не лише глядіть.

Як махне тим коромислом! Узяв і збив йому всі три голови. Узяв і вбив його, а води набрав у тії відра і пішов до тієї Баби. Приніс, а вона й каже:

— Оце, спасибі вам, і я нап’юся. Та як же ви, — каже, — набрали: чи ви, — каже, — його побілили, чи ні?

— А мабуть, — побідив, бо води набрав.

А вона тоді й каже:

— Та ви пішли б до нашого царя, у нашого царя сидить дівчина коло колодязя — на пожирання другому Змієві, то побідили б і того ще 17.

Приїжджає туди — там сидить дівка, коло того колодязя вже, і каже йому:

— Чого ж ти, молодий витязю, сюди приїхав? Хай уже я тут — мені смерть така!

— Не журись, — каже, — останемось обоє живі. На тобі, — каже, — оцей молоточок, а я спать ляжу. Як зашумить у морі — будеш будить мене, будеш бить у кінець правого мізинного пальця; як не збудиш, тоді бий у ніс, у край — тільки бий, не жалій, бо тоді й ти, й я пропадемо, як не розбудиш.

Тут вода в морі як зашуміла! 18 Вона як зачала його будить — не розбудила… Тоді схилилась на нього та як заплаче! І капнула йому сльоза на щоку. Він тоді як схватиться — і говорить:

— Як же ти мене впекла, прекрасная осударівно!

А вона йому й одказала:

— Не я тебе впекла, то сльоза моя впекла.

— Ну нічого, я цим порчений не буду!

Тут і Змій з’явився зараз же. І почали тоді биться. Змій каже:

— Бий, Іване Білокрисе!

— Ні Іван Білокрис, — бий ти, зла личино, я у тебе в гостях.

То Змій Івана тоді як ударить, то тільки підошви прилипли до тічка. Тоді Іван Змія як

ударив — загнав його в землю по коліна, язики повиймав, кості попалив і попіл за вітром пустив. Тоді взяв ту осударівну і їдуть шляхом. А осудар вислав робочих той труп прибирать, що після осударівни зостався, що вона з'їдена 19. І зустріли їх на дорозі. От вони їдуть додому вже. Робочі тоді повернулися назад і кажуть, що наша царівна жива, із якимсь таким молодим витязем.

А цар зрадів. Уїхали вони в двір. Цар як угледів, то хто його зна який зробився, що дочку свою живу побачив!

І почали весілля грать, і я там був, мед-горілку пив, по бороді текло, а в роті не було.

1 Ця казка має ряд архаїчних елементів людського побуту. Вона відтворює билинну поетику, зокрема епосу про Іллю Муромця. Складена із ряду казкових мотивів. Слово «Білокрис» не зовсім ясне, ймовірно, означає «білявий і широкий у плечах».

2 Тут мотив казки, відомої в італійському переказі як «Піноккіо», а в російському як «Буратіно», але там герой — маленький чоловічок, а в нашому варіанті — богатир. Не дивно, що його зроблено з дуба: дуб — символ могутності. Дуб був, зрештою, священним деревом у слов'ян.

3 Швидке зростання богатиря проходить і в билинах — це мандрівний казковий мотив.

4 Мусує — міркує, мислить.

5 Майже всі богатирі в билинах та казках випробовують свою силу на дубах.

6 Маємо пряме запозичення з билини про Іллю Муромця та Солов'я-розбійника.

7 Ятель — дятел.

8 Тема продажу батьків сином відводить нас іще в первісне суспільство до патріархату й матріархату.

9 Знову пряме запозичення з билин.

10 Цей мотив у казці провисає: герой забуває викупити батьків, очевидно, з вини оповідача, який розповів казку не повністю. Тут проходить змішування «ви» і «ти», що було типовим у XII–XIII ст. Це можна відзначити і в інших казках, тут уміщених.

11 Це одне із місць, про яке ми казали: поняття моралі в давні часи було не таке, як у нас: син вважає моральним продавати батька й матір, але не хоче торгуватися, бо це вже, за його уявленням, неморально.

12 Хата на курячій ніжці — улюблений казковий мотив. Але він має реальну підставу. Слов'яни, котрі мешкали в лісах, ховали своїх небіжчиків у хатинах, поставлених на одному чи двох високих пеньках від зрубаних дерев, що були ніби курячі ноги.

13 Оскільки хатина була царством мертвих, людська фантазія вміщала в них міфічні подоби, зокрема Бабу Ягу — темну, лихоносну істоту. В даній казці Баба Яга не є носієм зла, що теж цікаво.

14 Вибір богатирем коня, як і те, що кінь спершу миршавий, — билинний мотив, зокрема так вибирав собі коня Ілля Муромець.

15 Вогонь, за уявленням стародавніх слов'ян, мав очисну й перетворювальну силу. Це один із популярних казкових мотивів, зокрема є він у казці про Оха: за допомогою вогню Ох робить своїх учнів розумними та вченими людьми.

16 Випробування сили за допомогою вола чи коня — билинний мотив. Є він і в літописнім оповіданні про Усмошевця та печеніжина: так Усмошвець випробовує свою силу перед боєм.

17 У казці мотив змієборства подвійний. Цей узятий із казки про Кирила Кожум'яку, є він і в билинах на змієборчі теми.

18 Тут Змій живе біля моря. Загалом і в інших казках Змій пов’язаний із водою.

19 Це безсумнівна вставка оповідача XIX століття. Вона нелогічна: коли Змій зжер жертву, то де вже той труп? Так само князь тут замінений осударем (государем) — так називали російського царя.

ІВАН БІЛОКРИС Друкується за виданням: Народні оповідання й кажи, зібрані В. Кравченком. — Т. II. Житомир, б/р. — С. 190–195. Зап. в с. Адамівка на Чигиринщині.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ІВАН ВЕЧІРНІЙ, ІВАН ПІВНІЧНИЙ ТА ІВАН ЗОРЬОВИЙ 1

Жили собі чоловік та жінка. Помер чоловік, а жінка зосталась; а солдати, як їх по кватирям розвели, то й у тієї жінки поставили одного москаля, а він із нею зазнався до того, що вже непереливки, — скоро розсиплеться. Треба тікать, а вона йому й говорить:

— Куди тікаєш? Дай хоч три рублі на хрестини.

— А де ж я тобі візьму? Нема в мене.

Забрав усе, що там було його, і пішов од неї 2. А вона через три дні привела три сини, і як вона їх вела, то сама давала й ім’я: первий — Іван Вечірній, другий — Іван Північний, а третій — Іван Зорьовий.

Як вивела вона їх, то взяла й повикидала у вікно, щоб ніхто не бачив, не знав, що вона породила 3. Прокинулась вона рано, вийшла надвір, бачить — вони стоять усі три. Вона як угляділа їх! Тоді стала… й окам’яніла.

— А що, — говорить один, — мамо, думала, що ми пропали? Ми не пропали, пускай нас у хату…

— Давай, — говорять, — мамо, їсти.

І дала вона їм те, що для себе наварила. Вони те поїли і ще кричать:

— Мамо, мамо! Давай їсти! 4 Бачить вона, що вони богатирі, та й каже:

— Пождіть, дітки, я зараз дам.

Зараз же заходилась — спекла печиво хліба, наварила їсти і тоді вже нагодувала. Далі знову на вечір заходжується пекти і варить. Погодувала вона так їх цілі три дні, а на четвертий день рано й стала казать:

— Що ж, дітки, я не маю чим вас вигодувать.

А вони й відповідають:

— Ні, мамо, погодуйте нас ще й п’ятий день.

На п’ятий день вони собі пообідали і тоді пішли у Божу путь.

Ішли вони три дні та й зустріли Старого Богатиря 5.

— Куди ви, — каже Богатир, — ідете?

— Туди, — говорять, — куди й ти їдеш.

— Давайте, — каже, — товаришувать умісті — вас три, а я четвертий.

Завернув свого коня й поїхав з ними разом.

І думає той Старий Богатир: «Як би мені бути між ними за старшого?»

А далі й говорить:

— Вас три, а я — четвертий, давайте, — говорить, — виберем, аби котрий з нас за старшого був, щоб йому підчиняться 6.

Іван Зорьовий і говорить:

— Давай.

— Як же ми будем вибирать його? — питає Старий.

— Устань, — Іван Зорьовий, — з коня, візьми його за хвіст і кинь через голову. Хто перекине через голову, щоб шкура в руках осталась, а кістки з м’ясом полетіли геть, той і старший між нами буде.

— Давай, — говорить, — і так.

— Ти, — кажуть, — старіший, — бери уперед попробуй.

Той перекинув коня через голову, тільки кінь став на ноги і навіть не вбився.

Тоді старший бере — перекида по старшині.

Кінь став на ноги. Так само кінь зістався і в Івана Північного в руках, хіба те, що вбив його. Іван Зорьовий тоді і каже:

— Тепер я, давайте, попробую… Коли й я не перекину, тоді не буде між нами старшого.

Іван Зорьовий як кинув, як пошпурив! Не вспів оглядіться, як м’ясо з кістками так полетіло, що й не видно!

Тоді вони полякалися й кажуть:

— Ну, то ти будеш між нами [старший] 7.

Пішли собі пішки. Ідуть вони троє діб — стоїть Могила над дорогою 8. Зійшли туди, а там — яма. (Може, то хто колодязь копав) 9.

Ну й кажуть:

— Лізьмо хто-небудь.

Ніхто не хоче лізти, бо не видно, чи глибока та яма і що там у ній є. Ну, так Іван Зорьовий і поліз сам, а як ліз, то приказав братам:

— Глядіть, скільки б я там не сидів, то ви будьте тут — стережіть. Як вірьовка сколотнеться, так тоді будете тягти угору.

Став він спускаться — пройшов крізь усю землю і на той світ зайшов 10. Став там на землю, на тім світі, оставив ту вірьовку, що нею спускався, і пішов собі стежечкою. Пройшов дві верстви, знайшов хатку, зайшов туди й углядів там молодую дівицю.

— Здорова! — говорить він. Вона йому відказує:

— А, здоров, здоров, — говорить. — Як я давно з руським чоловіком 11 не бачилась.

— Дай, — говорить він, — води напиться.

— Я б тобі й дала води напиться, та в мене муж такий, що коли тільки тебе застане, то з’їсть.

А він відповідає:

— Еге, хоч з’їсть, хоч подавиться… А проте, як їстиме, то спитаєш: хто у нас на світі найсильніший?

А вона його питає:

— Хто ти такий єсть?

— Я Іван Зорьовий, — говорить. Побачила вона, що Змій летить, ну, й сховала того за двері. Змій прилетів, став обідать, а жінка й питає:

— Хто на білому світі найсильніший?

— Є, — каже, — три брати — Іван Вечірній, Іван Північний і Іван Зорьовий. Я двох первих не боюсь, а Зорьового боюсь. Ну, проте, його й ворон костей не занесе.

— Брешеш, — каже той із-за дверей. — Нечиста сила — Ворон — не занесе, а проте добрий молодець сам зайшов, та ще й пішки.

Змій подивився, а далі — одійшов.

Почали биться. Ударив Змій Івана Зорьового — той тільки погойднувся. Ударив Іван Зорьовий Змія, так п’ять голов і одрубав. А ще два рази як ударив — то й інші десять голов одрубав.

Жінка була рада — то з нечистою силою жила, а тепер за руського думає вийти.

Почали вони розпитуваться, а вона каже, що государська дочка, та й що тут їх не одна, а три 12.

— В мене, — каже, — Мідний дворець, у другої — Срібний, а в третьої — Золотий.

Переночував Іван Зорьовий і пішов до Срібного, убив теж Змія — тільки там двадцятиголовий.

Питається та середульша сестра у Івана Зорьового:

— А скільки ти в нас ночував?

— Одну ніч, — каже.

— Ні, — каже вона, — цілий рік, бо в нас на цім світі як одна ніч, то цілий рік показує.

Пішов до третьої у Золотий домок і питає у самої найменшої:

— Скільки голів у цього?

— Двадцять п’ять, — каже вона, — не подужаєш, то я тобі дам дві пляшечки з водою.

— Не треба мені, — говорить, — я й так подолію.

— Ні, на тобі їх. У якій вода гаряча, давай йому пить, то вода не сильна, а в якій холодна — сам пий, то сильна.

Прилетів Змій, давай вони биться. Позрубував Іван Зорьовий за п’ять раз усі голови тому Змію 13.

— Тепер, — каже вона, — буде од старого батька велика дяка. Ступай ти тепер до їхнього батька, попасеш його скотину три дні. Випасеш скотину, а батько хоч і сліпий, та зате здоровий; ну, ти за дяку нічого не бери од нього, а скажи:

«Дай мені оті три клубочки, що в тебе є в торбинці у льоху».

Попас той три дні, і слуги хваляться, що той гарно напас скотину — не голодна.

Дав йому три клубочки, бо тоді старий Змій здогадався, що вже синів нема на світі, ну й злякався, бо сам він уже сліпий — нічого не вдіє!

Прийшов той Іван Зорьовий до Срібного домочка й каже:

— Срібний домочок, скотися в клубочок!

Так усі й поскочувались.

Забрав Іван Зорьовий і повів царівен до тієї ями. Став він їх виправлять наверх. Каже Зорьовий до меншої:

— Послухаєш: чи вони мені добро мислять?

Богатирі не хотіли його витягать, а особливо Старий, бо, каже, «не дасть він мені жінки». А та, менша, написала записочку, прищепнула складаним ножем і опустила в цебер… 14

Пішов до того старого Змія.

— Прирай, як вийти на той світ, бо вб’ю.

— Приготов вола, бочку води та будеш мною правувать, а я тебе й винесу.

Як Зорьовий побачив, що там уже нема богатирів на Могилі, коли вилетіли, то взяв і вбив

того Змія 15, а сам допитався до царя. Став у городі у старого коваля, щоб той найняв його.

— Та мені, — каже старий, — нема чого й самому їсти.

— Найми, а то ти будеш нещасний. Почали розпитуваться — яка в царя новість?..

Той і розказав, що от-то були пропали у царя три дочки, а тепер богатирі поодвойовували, хочуть жениться, та нема таких вінців, бо там позоставались.

Іван Зорьовий і посилає діда, щоб той ішов, брав у царя золото 16 та сказав, що зробить.

Прийшов дід — кував, кував, а той і каже

— Лягай спать!

Дід ліг, а Зорьовий вийшов у поле та до мідного клубочка:

— Мідний клубочок, розвернись у домочок! 17

Той розвернувся. Він увійшов, узяв вінці, знов домочок звернув у клубочок, ліг спать, а на другий ранок дід одніс.

І так він усім трьом вінці подоставав. Сама найменша й догадалась, що це він є, і сказала діду, щоб його наймит прийшов. Іван Зорьовий умився такою травою, що став дуже старий, та й пішов, а вона побачила й каже:

— Годі, Іване Зорьовий, жартувать.

Пішла до батька і розказала про все, що воно їм було.

Зарубав Іван Зорьовий Старого Богатиря, а самі поженились та й досі собі живуть.

1 Тут варіант змієборчої теми, яку так докладно розробляють билини, але зі своїми особливостями. Богатирі — брати-близнюки, один із них народивсь увечері, другий — опівночі, а третій — на світанку. Бій із Змієм відбувається не біля води (річки, моря), а під землею, тобто в Підземному царстві. Бій богатиря, сина Світанку (Зорьового), із Підземним царством — це символічне змагання світла й темряви, добра і зла.

2 Цей початок може бути пізнішого походження, принаймні з того часу, коли Тарас Шевченко писав про солдатських покриток. Постої російської армії в Україні сприяли деморалізації села, однак казка не осуджує солдата за те, що він покинув дівчину напризволяще.

3 Народне звичаєве право суворо карало жінок, які викидали своїх дітей. Водночас Т. Шевченко поставився до покриток із глибоким співчуттям. Немає осуду покритки і в казці, більше того, її вчинок героїзується, бо жінка народила богатирів. Мотив, що мати викинула сина, зустрічається і в українській билині «Сто сімдесят і один богатир» (див. далі).

4 Билини й казки часто подають, як багато їли богатирі, бо, за народним уявленням, вважалося: хто багато їсть, той має багато сили.

5 Старим Богатирем у билинах зветься Ілля Муромець, але цей герой не має з ним нічого спільного, хіба те, що хоче бути старшим над іншими богатирями. Загалом цей мотив у казці не розроблений, тобто маємо тільки далекий відгук билинної теми про старого богатиря.

6 Ще один відгук билинної теми, цього разу про богатирську заставу.

7 Слово оповідачем опущено.

8 Тут вказівка на те, що дія відбувалася в українських степах.

9 У дужках подано пояснення оповідача.

10 Казка повною мірою відбиває апокрифічну, тобто не визнану церквою за правдиву, тему сходження Ісуса Христа у пекло. Розробка відома з XIII — початку XIV століть. Це «Слово о Лазаревім воскресінні». Згодом в українській традиції казка оформилася у «Слово про збурення пекла». Народна фантазія на цьому матеріалі створила ще й образ Марка, який товкся по пеклу. Ця казка виникла вже в християнські часи, очевидно, не раніше XIII століття; з одного боку, вона є варіантом оповіді про Ісуса Христа, а з другого — відбиває билинну змієборчу традицію, зокрема таке є в казці про Котигорошка.

11 Руський чоловік — тобто людина з Русі-України, українець.

12 Число три в казках традиційне: три богатирі, три царівни, три брати; цю поетику засвоїли й билини.

13 Тут відчутно пропуск: має бути розповідь про бій із третім Змієм і про те, як Іван Зорьовий користувався пляшечками з водою.

14 Оповідач поплутав розповідь. Із тексту не ясно, що було в записці, а там мало бути попередження від меншої сестри про те, що брати й Старий Богатир мислять супроти Зорьового зло. Не витримано послідовність оповіді і про те, як згорнулися всі три палаци.

15 Вчинок Івана Зорьового не назвеш добрим, бо старий Змій допоміг йому вибратися з Підземного царства, а герой відплатив йому невдячністю. Однак тут діяла інша мораль: темну силу треба нищити, щоб вона не чинила зла й надалі.

16 Розповідь і тут поплутана: дід має сам скувати вінці, а не Іван Зорьовий їх має діставати. Це мало б робитися десь так, як у казці «Іван Білокрис»: Іван будував собі хату, дав змогу батькові діяти реально, а сам вчинив у казковий спосіб, тобто казкарем ужито порівняння буденної і казкової дії.

17 Має бути: не тільки в Мідному домочку герой бере вінець, а в усіх трьох.

ІВАН ВЕЧІРНІЙ, ІВАН ПІВНІЧНИЙ ТА ІВАН ЗОРЬОВИЙ Друкується за виданням: Народні оповідання й кажи, зібрані В. Кравченком. — Т. II. Житомир, б/р. — С. 156–161. Зап. в с. Хрищатик Черкаського повіту.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ІЛЛЯ МУРИН 1

Казка про те, що чоловік мав одного сина і він не ходив на ногах сорок п’ять літ, потім був богатирем

Був чоловік і не мав дітей, лиш одного сина, і той син не ходив на ногах через сорок п’ять літ. Але старі одного часу пішли в поле, а до нього приходить Господь і святі Петро і Павло 2. Господь каже:

— Встань, Ілля Мурине, і дай нам чого напитися з комори!

— Коли ж не можу встати! Мені вже сорок п’ять літ, та я не ходжу на своїх ногах.

Господь дав йому паличку і каже:

— На! На тій паличці важся, то встанеш. Він взяв, на тій паличці став, Приніс з комори шанок 3 напитку. Господь каже: «Ану-но, Ілія Мурин, Сам той напій випий!» А він як потягнув — і все за раз випив.

Господь каже: «Ходи тепер зо мною надвір».

Вийшли надвір, дивляться:

Така скала, що трудно оком зглянути.

А Господь каже: «Ану-но попробуйся з тою скалою!»

Він як взяв тую скалу, Три рази перекинув! Господь повідає:

«Що ти тепер, Ілля Мурин, думаєш?» — «От теє думаю,

Що якби мені був слуп 4 залізний, То би-м три рази світ обернув». Господь: «Ану, ще піди, Принеси нам того напою з комори!» Він пішов і знов приніс один шанок. Господь каже: «Ану ще другий випий!» Так він випив той весь. Господь повідає:

«Ходи, знов ся попробуєм з тою скалою!»

Він як вхопив другий раз, То іно два рази перекинув, А третього разу не годен, Бо йому Господь сили виймив. «Ну тепер ти, Ілія Мурин, Будеш богатир над всіма богатирями». І взяв Господь і пішов від нього. А він посидів в хаті трохи і думає собі:

— Понесу я своєму татові трохи трунку.

І взяв тую барилку, що в ній, може, сорок відерок, під пахву й несе. А стара дивиться:

— То не може бути, щоби кривий ніс! Але дивиться: правда! Приходить Ілля Мурин до них і каже:

— Що ви? Полуднуєте?

— Таже полуднуєм.

— Чи ж багато накорчували? 5

— Не, небагато.

— Нате напийтеся трунку, а я вам трохи викорчую.

Як взявся корчувати, то за раз дуба виривав. І як взявся корчувати, то за годину, заким батько пополуднував, то зробив на п’ять день орання. А батько каже:

— Буде з мене.

— Ну, як буде, то й буде! Ходіть додому.

Приходять додому, він каже:

«Ідіть-но тату, до пана

І купіть мені доброго коня!»

Пішов батько до пана,

Купив такого коня,

Щоб ся на нім муха розпихнулася 6.

Він положив на нього руку,

А той кінь впав до землі.

Він каже: «То ся не здасть.

Заведіть назад його».

Взяв, пішов він до другого стада,

Але іде стадник, повідає:

«Ходи скоро, Ілія Мурин,

Я вже тобі два роки коня плекаю». —

«Де ж він?» — «А онде, пасеться» 7.

Таке лоша невдале, іно плюнь та покинь.

«Ану-но його злапай!» Він злапав.

Ілія Мурин сів на нього — Він стоїть. І заплатив йому. «Спасибіг тобі, жи-сь мені 8 виплекав за два роки коня».

Приводить додому. Батько каже: «Нащо ти таке лоша купив?» — «Не, то луччий, як тамтой був!» Він як почав водити того коня, То ще ся більший зробив кінь, як тамтой. «Ідіть-но мені, тату, до коваля, Щоб мені зробили меч і копію». Йому коваль зробив, але ніхто не може його піднести, бо дуже тяжко. Він заплатив тому ковалеві, а сам взяв теє копіє і меч і пішов. Копіє важило п’ятдесят пудів, а меч сорок 9. Приходить додому, постелив на того коня мішок, але ще не має ані шапки богатирської, ані сідла. Але сідає на коня і їде без шапки 10. Взяв свої меч і копіє і їде. Приїжджає в ліс — іде чоловік навпроти нього 11: «Ей, Ілія Мурин! Там єсть богатир, Називається Соловей. Він свистом народ побиває, Він як свисне, то дуби з корінням вириває.

Не їдь, бо тебе вб’є іще!» — «А він мене не заб’є — поїду». Під’їздить під палац, А той богатир Соловей сидить на третім версі.

Як свисне раз — аж дуби вириваються з землі.

А той-таки їде!

Але як свиснув знов,

Аж під ним ся кінь спіткнув.

Він до коня повідає:

«Ну, вражий сину, не спотикайся!»

Соловей дивиться, що він-таки й їде,

І впав із третього верху.

Як впав, але не вбився, тільки тікає.

Той як здогонив Соловея,

Як вдарив у плечі копійом — а він впав.

Приходить до тих дверей, а їх дванадцять і всі — чавунові Він одинадцять розбив, а вона (Соловейова стара) 12 взяла поставила спринжину 13 у дванадцятьох дверях, щоб його забити і коня. Кінь ото став на тую спринжину, а спринжина хотіла йому впасти на голову, а він відірвав і кинув. Приходить до покою. Стара сидить, а її дві дочки на третім версі. І просяться, щоби він їх не бив, то: «Котру хочеш, то піде за тебе» Він каже: «Я поїду в світ, і як не знайду кращої, то тебе котрусь візьму».

І взяв і поїхав з тим Соловеєм,

Що коло коня прив’язав.

Приїжджає в город

І заїжджає до великого купця 14.

Купець злякався, він сподівався з другої дороги богатиря, що має його побіджати, а той тією приїхав.

Він ся його питає:

«Як ти приїхав, коли тут Соловей

Людей голосом побиває?»

А він каже:

«Ото він є коло коня!»

І купець просить його до хати 15,

Він же каже:

«Нема такої хати, щоб під і мною витримала!»

«Ні, єсть!»

Приходить, а там підлога залізна. Він стане — під ногами ломиться, Сяде — крісла дом’яться, Ліг на ліжку — і ліжко поламалося під ним.

Він погостився там — і виїжджає. їде дорогою, дивиться:

Іде другий богатир 16.

(А він того кинув по дорозі) 17.

І каже один до другого:

«Роз’їжджайся!»

І з’їжджаються докупи,

І вдарилися копією один об другого —

Ані жоден не вилетить із сідла! 18

А другий раз вдарилися,

Ані жоден не вилетів.

Вдарилися третій раз —

І той, що їхав, вилетів з коня.

Мурин його зверху приступив,

А той ся в нього просить:

«Даруй життям! Будеш рідним братом!»

Він йому подарував. І сідають на коні і їдуть. Надибують на дорозі трумно — І каже той другий богатир: «Ану я, Ілія Мурин, ляжу в нього!» Ліг він у тоє трумно. Мурин стукнув копією тридцять разів у трумно — Тридцять обручів наскочило 19. І взяв його коня і зброю, а його покинув.

В’їжджає Мурин в долину, дивиться: незміренного трупу лежить побитого, і нема нікого коло нього. Він переїхав через тую долину. Дивиться: стоїть у другій долині палатка, і там стоїть кінь богатирський. Він приїхав до тої палатки. Дивиться він: той, чия палатка, спить 20. Узяв Мурин коло неї поставив свої коні і дав їм ярої пшениці, а там-того коня відігнав. Входить під палатку і хоче його бити, того богатиря, а подумав собі:

— Що б то я був за богатир, щоб я сплячого бив! Взяв постелив і лягає коло нього. Іно тільки ліг,

Але як засне, то дванадцять суток спить.

Іно тільки зачав дрімати, А той стає.

«Е, — каже, — мого коня відігнав, А свого поставив! Я тобі смерть зроблю!» Але подумав собі: «Що б я за богатир був, Щоб я сплячого бив? Хай-но він ся виспить». А той встає і каже: [«Будемо битися!»] 21 Стають обидва і Сідають на коні І б’ються, але оба собі рівні. І другий раз нічого не зробили один одному.

На третій раз як вдарить Мурин в голову мечем —

Надвоє розітяв. Взяв його коня, бере і їде. Приїжджає в долину, Дивиться: спить панна 22. Бере і жартує з нею. Пожартував з нею і каже: «Чи є де сильніший від мене, А ладніший від тебе?» Вона

«Не можу сказати, чи єсть сильніший від тебе,

А від мене ладнішая є». — «Де?» — «В тії і в тії землі, Но що коло неї богатир на часах». Він приїздить там, а той богатир спить.

Він махнув мечем,

Стяв голову, а тулуб стоїть.

Він поставив коні — і до тої панни.

Єсть дванадцять залізних дверей.

Він розбив,

Прийшов до тої панни і жартує з нею.

Вона каже: «Як ти мені того Змія заб’єш 23,

Що тридцять голів має,

Заб’єш, то піду за тебе». — «Дай же мені десять бочок смоли І прядива тридцять кіп ручайок!» 24 Вона йому дала. І він ся смолою обвинув — В прядиво і смолу, — Пішов забрав коні. Іде до нього і каже коням: «Як буде мене побіджати Змій, Не дайте мене». І їде до нього. Дивиться — вилетів Змій. Як злапає його Змій — і душити! А він мечем відрубав йому двадцять голов.

А десять осталося.

І сам впав на землю,

А Змій на нього.

Мурин як крикнув на коні:

«Не дайте мене!»

Коні як вдарять копитами,

Іно Змій голови повивалював.

І кричить: «Даруй мені життям!

Дам тобі дорогоцінного каміння».

І каже Ілія Мурин:

«Смотри! Як ти мене здуриш,

То я тобі дам!»

Він [Змій] взяв його на себе

І пішов з ним у воду 25,

Припав на дно,

Він взяв той камінь

І виніс його наверх.

«Ну тепер я тебе пускаю

З десятьма головами,

І не будеш ти в мене,

А я в тебе!»

Приїздить додому — і бере жениться з тою панною.

І зробив з того каміння сигнат собі і жінці, а ще лишилося кавалок. Він ще зробив для хлопця один, а сам взяв і виїхав з дому 26.

І заїхав в другу землю,

І заїхав під богатирський двір,

І там дванадцять дверей.

Він взяв тії двері порозбивав

І приходить до покою.

А там дванадцять богатирів 27,

І одинадцять йому ніц не кажуть.

От один йому каже:

«А ти що за один?»

Він його як злапав за вус

І тріпнув ним до землі,

Аж вус вирвав.

Приходить до третього покою:

Ще ладніша панна стоїть за склом,

Ще ладніша, як тамта 28.

Він збив скло

І дібрався до тої панни,

А за жінку забув: живе з нею.

Його, Муринова, жінка мала хлопця, а він не знає 29.

Той хлопець росте по минутах — не по годинах, і тому хлопцеві два роки — то ще крепший, як його батько 30.

Каже: «Мамо!

Може, ще де є по мому дідуньові меч?»

Вона каже: «Є!»

Він як взяв тую копію і меч,

І витягнув з землі, і каже:

«А в нас немає сідла?» —

«Ні, нема!»

Але він сів на коня,

Що ще зістався по його дідові,

І їде.

А мама плаче і каже: «Де ж ти їдеш?» — «Іду за татом». І поїхав.

Під’їхав під той самий город,

Де його батько.

А коні як заржали,

Аж мури потріскали.

Мурин виходить: «Чого ви?» —

«Ой їде на нас неприятель!»

Він сів на коні і їде.

Дивиться: їде так, як копиця сіна.

І каже один на другого:

«Биймося!» Б’ються.

І Мурин як витяв у груди —

І зміг сина свойого.

Притиснув його копією

Та й дивиться:

Є дорогоцінний сигнат на пальці.

Каже: «Як се твій батько називається?» —

«Мурин». — «Ну, то ти мій син».

І їдуть, де мати, і живуть вже.

І йому приснилося, що його бабі, а татовому батькові і мамі повибирав богатир очі і в тюрму всадив 31. І сіли на коні і їдуть в той край. Приїздять там, але виїздить напроти

нього богатир.

А син каже: «Тату, я поїду сам до нього!»

І як ся роз’їхав, як вдарив його,

І той богатир вилетів з коня.

І той його забив. І приїхали до тої тюрми, і питається Мурин: «Хто вам, тату, очі повибирав?» Той розказав і каже:

— Якби ти мені так зробив, щоби я бачив, а то я не знаю, чи ти мій син! І батько каже Муринові: «В тії і в тії землі Є богатир,

І має під собою дванадцять богатирів.

Як би-сь його дістав

І помастив очі, то я би побачив».

Він бере — їде.

Дивиться: лежить богатир,

Йому голова відбита

І лежить на дорозі.

А голова каже:

«Не їдь до нього, бо ще і тебе вб’є!» Той каже: «Піду!» А вона каже:

«Витягни ж з-під мої голови меч! То я не знаю, чи ти сильний, чи не: Всіх витягало дванадцять, Та не витягли».

Той взяв та одною рукою витягнув.

«Ну, добрий ти хлопець! —

Так голова каже. —

Бери ж, та їдь до нього.

І дивися: їх буде дванадцять,

То один, той, що сидить, скаже:

«Чого ти приїхав, Мурин?

Чи ся воювати, чи ся мирити?»

То ти скажеш:

«Нє, миритися».

І будеш з ним стояти,

Як вдариш його моїм мечем —

То його розітнеш.

Іно тільки не бий його мечем другий раз,

Бо він ожиє,

Бо то несправедливий богатир, Але він з чортом воює» 32.

І той Мурин приїхав до нього.

Дивиться: стоїть їх одинадцять,

А він сидить і питається його:

«Чого ти приїхав, Мурин?

Чи ся бити, чи ся мирити?»

Той каже, що миритися.

Іно тільки зрівнявся з ним,

Як вдарить його тим мечем —

Аж надвоє розітяв 33.

А тії його слуги кричать:

«Бий ще раз! Поправ!

Бо то шельма недобрий!»

А вони так хтіли, щоби ще раз вдарив — то він оживе. Але він, Ілля Мурин, не такий був: не поправляв другий раз, тільки витяв з нього серце і поїхав. Іде. Нагадав собі, що то лежить на другій дорозі забитий богатир. І він приїхав до нього, взяв, вложив голову до тулуба і помастив тим серцем. І він ожив і подякував йому за теє, що його від смерті відкупив. І приїхав до тої тюрми, помастив батькові й мамині очі. То зараз вони забачили і подякували своєму синові за теє, що батько побачив від нього і що син визволив з тюрми. Та й тоді взяв той Мурин свого батька і маму до себе, і вже жили.

Правда, що він тепер такий великий богатир, що навіть і в світі такого нема. І як він усім справляв баль, то я був, їв-пив, по бороді текло, а в горлі сухо було. І як вийшли на іграцію 34, що там стріляли кулями-порохом, а потім гноєм, але я, знаєте, напився та й вліз у гній 35. Але як не стало їм гною, то вони мною як встрілили, то я аж тут залетів і ото вам тамтую прахтику справедливу збрехав.

1 Билина дійшла до нас у формі прозової казки. Це унікальна пам’ятка, бо об’єднує в один твір усі билини про Іллю Муромця, тобто робить ніби зведену редакцію циклу про Іллю Муромця української традиції, чого нема в традиції російській.

2 Тут початок тексту поєднався з народним оповіданням-апокрифом про мандри Ісуса Христа та його апостолів Петра й Павла. В билині російської традиції місію зцілителів виконують каліки перехожі — персонажі, яких українська традиція не знає.

3 Шанок — барильце.

4 Слуп — палиця, підойма, лом.

5 Тут розповідається про стародавній спосіб обробітку землі в лісовій смузі: спершу різали дерева, корчували пеньки, а тоді розорювали.

6 Кінь був з такими гладкими боками, що й муха могла б посковзнутися.

7 Стайничий увіч насміхається з Іллі і нав’язує йому непоказного коня, не знаючи про його справжню силу.

8 Жи-сь мені — що ти мені.

9 П’ятдесят пудів — 800 кг, сорок — 640 кг.

10 Цікаво, що в російській традиції він має на голові шапку-ковпак, очевидно, шолом.

11 Тут опущено пригоди Іллі Муромця під Черніговом, зовсім інакше подано розповідь і про бій із Солов’єм-розбійником.

12 Тут подано пояснення оповідача.

13 Спринжина — так зветься деталь ручного млина, що штовхає вухо коритця і витрушує з нього зерно. Можливо, також, що оповідач мав на увазі метальний прилад чи пражину — жердину.

14 Замість князя Володимира тут великий купець. Див. прим. 2 до билини «Сто сімдесят і один богатир».

15 У билинах російської традиції подальшого епізоду нема.

16 З цього місця оповідається билина «Ілля Муромець і Святогор», тільки богатир тут Святогором не називається. Цікаво й те, що билина ця йде після відвідання Іллею Києва, а не до того.

17 Тут пояснення оповідача. Виходить, що Ілля не вбив Солов'я, а покинув десь по дорозі. Оповідач, мабуть, про цей епізод забув, а потім схаменувся, що не розповів, як же закінчилася історія із Солов'єм.

18 Тут маємо досить правильний опис рицарського поєдинку.

19 Переказ билини про Святогора не тільки скорочений, а ніби розробляє іншу тему: тут Ілля просто вступає в бій із Святогором, як із чужим богатирем, і за допомогою хитрощів перемагає його. Згадаймо, що в билинах російської традиції Іллі не радили змагатися із Святогором, та й билина із репертуару З. Штокалка вістить, що Ілля усвідомлює неможливість змагання із Святогором. Очевидно, в даному випадку образ Святогора майже зовсім стертий.

20 Далі йде переказ нової теми епосу про Іллю Муромця і Сокольника, але в значно скороченому вигляді.

21 Слова, які оповідач пропустив.

22 Про одруження Іллі йдеться у билині «Три поїздки Іллі Муромця», але там ця тема розроблена інакше.

23 Змієборчий епос у билинах Київського циклу російської традиції зв'язаний переважно з Добринею, в українській — ще й з Іллею Муромцем. Див. також казку «Ілля Швець і Змій», прим. 1.

24 Ручайка — міра прядива, жменя. 30 кіп — 18000 ручайок.

25 Змій тут, як і в українських казках, зв'язаний із водою.

26 Подальша розповідь зведеного епосу про Іллю Муромця знайомить з іще однією його любовною пригодою, яка в билинах російської традиції відсутня.

27 З дванадцятьма богатирями Ілля Муромець зустрічається ще в билині «Ілля Муромець і Калин-цар». Тут богатирі зображені іронічно.

28 Тобто, як його жінка, з якою він одружився раніше.

29 Звідси починається хід подальшої теми епосу «Ілля Муромець і син», яка в російській традиції розроблена в билині «Бій Іллі Муромця із сином». Тут ця історія має одмінну обробку.

30 Тема сина Іллі Муромця тут зливається з темою про хлопчика-богатиря.

31 Тут нова тема: звільнення і зцілення батьків Іллі Муромця, але вона переплітається з іншою — про богатиря з відсіченою головою.

32 Билина розділяє богатирів на справедливих та несправедливих і зовсім не каже, що богатирі були представниками ворожих народів (татар, турків, сарацинів тощо). Ось у чому головна її особливість. Несправедливий богатир воює при сприянні чорта, а справедливий — Бога. Бог-бо й наділяє його силою.

33 Хоч Ілля Мурин і чесний богатир, але чинить не по-рицарському. Він укладає мир, а

тоді підступно вбиває несправедливого богатиря.

34 Іграція — ігрище.

35 Оповідач, закінчивши розповідати билину, переходить на жартівливий тон, використовуючи поетику так званих небилиць, що дає змогу припустити: чи не поширювалися на українській землі билини, зокрема й скоморохами? Жартівливого тону оповідач міг ужити і з іншої причини, бачачи, що поважний зміст і тон билини може слухача втомити.

ІЛЛЯ МУРИН Друкується за виданням: Казки та оповідання з Поділля. — К.,І928. — С. 275–280. Зап. в середині XIX ст. А. Димінський.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І КАЛИН-ЦАР 1

Розгнівався стольнокиївський князь Володимир на Іллю Муромця і посадив його в холодний льох аж на три роки. А була в славного князя дочка-одиначка 2. Бачить вона, що така біда трапилася і не зможе вже Ілля оборонити Київ-град та Божі церкви, поберегти князя Володимира та княгиню Опраксію, — наказала довіреним людям ключі підробити й принести в холодний льох перини та подушки пухові, укривала теплі, їжу добру ставити, одежу на Іллі міняти.

А в цю пору накинув оком Калин-цар на Київ-град: захотів стольний Київ розорити, усіх простих людей понищити, Божі церкви з димом пустити, а князеві Володимиру разом з Опраксією голови постинати. Посилає Калин-цар у стольний Київ-град посланця з посольською грамотою 3, наказуючи йому:

— Як приїдеш ти, посланцю, у стольний Київ-град і будеш у славного князя Володимира на широкому дворі, зійди із доброго коня і пусти його на посольський двір, а сам піди в палату білокамінну. А як пройдеш палату та ввійдеш до світлиці бенкетної, шапки з голови не знімай, а підходь до столу дубового, ставай навпроти князя Володимира і кажи йому: «Володимире — князю стольнокиївський! Бери ж ти цю грамоту посольську і поглянь, що в грамоті написано. Велить тобі Калин-цар очистити всі вулиці стрілецькі та великі двори князівські, а по всьому місту Києву, по всіх вулицях широких та по провулках князівських настав солодких хмільних напоїв, щоб близько бочка біля бочки стояла, щоб було чим поживитися царю Калину зі своїм військом великим у твоєму місті Києві».

От приїхав посланець до Володимира стольно-київського. Узяв князь посольську книгу, розгорнув грамоту і прочитав, що в грамоті було написано. Побачив, що на лихо йдеться, на черлений стілець сів і відписав грамоту покірну: «Виділи мені, Калин-царю, часу на три роки, щоб зміг я очистити вулиці стрілецькі та великі двори князівські, солодких хмільних напоїв накурити й наставити їх по Києву, по всіх вулицях широких, по всіх провулках князівських». Відіслав він цю покірну грамоту, і Калин-цар згодився дати князеві часу у три роки.

День збігав за днем, тиждень за тижнем, от уже й три роки минуло, і під'їхав Калин-цар зі своїм військом великим під Київ-град. Почав Володимир-князь по світлиці сумно походжати, з ясних очей гарячі сльози ронити. Шовковою хустиною втирається і такі слова промовляє:

— Немає вже старого Іллі Муромця, нікому тепер Київ-град та Божі церкви оборонити, нікому вберегти мене, князя Володимира, разом з Опраксією-княгинею.

Та озвалася тут дочка його улюблена:

— Батечку Володимире-князю стольнокиївський! І досі живий Ілля Муромець у тому льоху холодному.

Бере Володимир-князь золоті ключі, відмикає швиденько холодний льох, розсуває ґрати залізні, а в льоху тім старий Ілля Муромець в одежі чистій сидить, на перинах, подушечках пухових, укривала в нього теплі і добра їжа стоїть. Узяв князь Іллю за білі руки із перснями золотими і з холодного льоху вивів. Привів його в палату білокамінну, поставив навпроти себе, в уста поцілував. Посадовив біля себе за столом дубовим, смачними наїдками годував, медовими напоями напував і казав йому:

— Нині наш Київ-град у полоні стоїть, обложив його Калин-цар зі своїм військом великим. Тож захисти славний Київ-град та Божі церкви і мене та княгиню Опраксію оборони!

Пішов Ілля Муромець по місту Києву, завернув на свій широкий двір і коня богатирського у стайні вибрав. Наклав на коня пітник, а на пітник — повстину, наклав сідельце черкаське 4, підтяг дванадцять попруг шовкових, утяг шпилечки булатні, приладнав стремена булатні, пряжечки щирого золота — та не для прикраси, а для міцності богатирської: шовкові попруги тягнуться, та не рвуться, булат-залізо гнеться, та не ламається, пряжечки щирого золота мокнуть, та не іржавіють. Налаштував собі Ілля зброю богатирську: булатну палицю, довгого списа, гостру шаблю і канчука подорожнього, сів на доброго коня і вирушив із Києва.

Виїхав у чисте поле, а там стоїть військо татарське. Насунуло його сюди без ліку, аж страх розбирав від гомону людського та іржання кінського. Рушив Ілля чистим полем розлогим і не зміг кінця-краю війська того досягти. Піднявся на одну гору, а звідти на другу — і не побачив кінця-краю війська того. Знову поїхав він роздоллям і вибрався на третю високу гору. Глянув Ілля на схід і вгледів там білії шатра, а біля шатер коней богатирських.

Поїхав він чистим полем, поки не добрався до білих шатер. Стояли біля них коні богатирські і їли добірний овес. Пустив Ілля до них коня свого доброго, а сам до білого шатра зайшов. А в тім шатрі дванадцятеро богатирів святоруських якраз обідати сіли.

— Хліб-сіль вам, — каже Ілля, — богатирі святоруські, і тобі, Самсоне Самійловичу, хрещений батечку мій 5.

Відповів йому хрещений батечко:

— Заходь, хрещенику улюблений, та сідай із нами обідати.

Підвелися тут усі, поздоровкалися, з Іллею Муромцем поцілувалися й посадили його за спільний стіл хліба-солі скуштувати. Пообідавши, вийшли з-за столу дубового, а як Господу Богу помолилися, сказав їм Ілля Муромець:

— Хрещений мій батечку, Самсоне Самійловичу, і ви, богатирі могутні! Сідлайте добрих коней і виїжджайте на роздолля, в чисте поле, під наш славний стольний Київ-град. Стоїть там Калин-цар із військом великим, розорити хоче він стольний Київ-град, усіх простих людей повигублювати, Божі церкви з димом пустити, а князеві Володимиру з Опраксією-княгинею голови постинати. Тож постійте за Вітчизну, за стольний Київ-град, за Божі церкви, вбережіть князя Володимира та Опраксію-княгиню.

Мовив йому Самсон Самійлович:

— Не сідлатимемо ми своїх коней, не поїдемо в чисте поле, не оборонимо Вітчизну та стольний Київ-град, не відстоїмо Божих церков, не вбережемо князя Володимира з Опраксією-княгинею. Є в нього багато князів та бояр, годує він їх, і поїть, і обдаровує, а ми нічого від князя Володимира не маємо 6.

Затямив Ілля Муромець, що не хочуть його богатирі слухати, вийшов із білого шатра, на свого коня сів та й поїхав до поганого війська татарського. Не ясний сокіл з-під хмар напустився на гусей, лебедів та на малих качечок — це святоруський богатир Ілля Муромець наскочив на силу татарську. Почав він ворогів конем топтати та списом колоти, нищить те військо, немовби зелену траву косить. Аж тут озвався його кінь богатирський людським голосом:

— Не здолати тобі цієї сили великої, нагнано в царя Калина війська безліч, є в нього сильні богатирі й богатирки відважні 7. А на роздоллі, в чистому полі зробив Калин-цар три підкопи глибокі. Провалимося ми в них, як битимеш ти і далі військо це велике. Із двох підкопів я ще зможу вискочити і тебе винести, а з третього хоч і виберусь, а тебе вже не винесу, і залишишся ти у підкопі глибокім.

Не сподобалися Іллі ці слова, вдарив він коня нагайкою і мовив:

— Я тебе, зрадливий коню, годую й напуваю, а ти у підкопі покинути мене хочеш.

Знову почав Ілля військо конем топтати і списом колоти, нищить ворогів, немов траву косить. Тут провалився його кінь у підкоп глибокий, але зразу ж звідти й вискочив і Іллю на собі виніс. Знову почав Ілля ворогів топтати і списом колоти, й знову його кінь у підкоп провалився. Вискочив і цього разу кінь та й Іллю на собі виніс. Та ось трапивсь третій підкоп глибокий. Ледве вибрався з нього кінь, та Іллю вже не витяг: зісковзнув той із коня і в підкопі залишився. Почали татари погані коня ловити, та не дався він їм у руки, утік далеко в чисте поле. Підняли татари з підкопу Іллю Муромця, закували йому прудкі ноги, пов’язали білі руки і до царя Калина привели.

— Захопили ми, — кажуть, — цього доброго молодця в підкопі глибокому. Роби з ним, що захочеш.

Повелів Калин-цар розкувати Іллі прудкі ноги, розв’язати білі руки.

— Не поб’єш ти, добрий молодче, моє військо велике. Сідай краще зі мною за спільний стіл, їжу мою споживай, медові напої пий, одежу коштовну надягай, золотий скарб бери, скільки забажаєш, а за це не служи князеві Володимиру, а служи мені, цареві Калину.

Відповів на те Ілля Муромець:

— Не бажаю з тобою сидіти за спільним столом, споживати наїдки твої та напої, носити одежу твою коштовну, брати твій скарб незліченний. Не служитиму я тобі, цареві Калину, захищу я ще стольний Київ-град та церкви Господні, обороню князя Володимира й Опраксію-княгиню.

Хутко вибіг Ілля з шатра полотняного на роздолля, в чисте поле, та напали тут татари погані, щоб знову його полонити. Не було вже в Іллі Муромця зброї міцної, щоб оборонити себе. Схопив тоді татарина за ноги, почав тим татарином розмахувати, бити татар татарином. Розбіглися вороги від нього, і пройшов він крізь усе військо татарське.

Вийшов на роздолля, відкинув убік того татарина, засвистав по-богатирському. Як зачув той свист його добрий кінь, відразу ж до Іллі Муромця прискакав. Сів Ілля на доброго коня і в чисте поле виїхав. Вибрався на гору високу, глянув на східний бік, а там біля білих шатер стоять коні богатирські. Узяв Ілля свій тугий лук, натяг тятиву шовкову і гартовану стрілу випустив.

Просвистіла стріла гартована, проломила верх на білому шатрі і на білі груди Самсона Самійловича впала. Сковзнула вона по білих грудях та маленьку подряпину зробила. Збудився славний богатир святоруський Самсон Самійлович од міцного сну, розплющив ясні очі і стрілу в себе на грудях побачив. Миттю скочив на прудкі ноги й гукнув:

— Гей, славні богатирі свято-руські! Швидко добрих коней сідлайте, бо від хрещеника мого улюбленого надійшов подарунок непрошений: проломила його стріла верх на шатрі і сковзнула по моїх білих грудях, подряпину зробила, — тільки хрест на шиї мене й врятував. Ми тут спимо, спочиваємо і не відаємо про біду, що над Іллею нависла.

Тут богатирі святоруські на коней посідали і поїхали чистим полем до війська татарського під Києвом. Угледів Ілля Муромець з високої гори, що їдуть полем богатирі на добрих конях. Спустився він з гори до богатирів святоруських.

Наблизилися дванадцятеро богатирів та Ілля тринадцятий до війська татарського, припустили коней богатирських і почали бити-топтати силу татарську, поки до намету полотняного не добралися, де Калин-цар сидів. Сказали богатирі свято-руські:

— Відрубаємо йому буйну голову. Заперечив Ілля Муромець:

— Навіщо йому буйну голову рубати? Доставимо краще його в стольний Київ-град, до славного князя Володимира.

Привезли вони Калина в Київ-град, привели до князя в палату білокамінну. Взяв Володимир-князь стольнокиївський царя за білі руки, садовив його за столи дубові, доброю їжею пригощав, медовими напоями напував.

Ударив Калин-цар чолом Володимиру:

— Не рубай, князю, мені буйної голови. Укладемо з тобою угоду велику, щоб довіку я данину тобі сплачував.

Відпустив його Володимир-князь, і поїхав додому Калин-цар не з прибутками, а з соромом вічним.

1 Калин — цар — це збірний образ царя степовиків-кочівників, які неодноразово воювали з Києвом і навіть нападали на нього. Отже, й битва не має історичної основи — це збірний образ усіх битв Києва зі степом. В окремих варіантах билин Калин-цар ототожнюється з Батиєм, ханом татарським, навіть Мамаєм, що свідчить про пізніші часові напластування на стародавній київський сюжет.

2 У князя Володимира було багато дочок, а не одна: Предслава, Рогнидина дочка, яка тут

і мається на увазі, померла після 1015 року; Премислава, яка вийшла заміж за угорського короля Ладислава I; вісім не знаних на ім’я дочок; Марія Доброніга (1011–1087), яка вийшла заміж за польського короля Казимира I.

3 Кочівники не мали освіченості, їхні посольства були усними — це реалія пізнішого часу.

4 Сідельце черкаське — сідло кавказького виробу або навіть взагалі східного.

5 Самсон Самійлович — старший богатир, ім’я узято від біблійного, старозаповітного богатиря Самсона. Мабуть, він тотожний із Святогором, а хрещеним батьком він може називатися, бо передав свою силу і зброю Іллі Муромцю.

6 Це дуже цікаве місце в билині. Богатирі, як ми вже казали, були уособленням різних земель Київської Русі. Тут вони протиставляються князівській дружині, яка була почасти зібрана, а почасти наймана. Було там чимало й іноземців, зокрема варягів. Богатирі ж складали силу місцеву, корінне населення, отже, й справді, від князя, окрім податків, які йому виплачували, не мали нічого.

7 Богатирки відважні — в билинах згадуються не тільки богатирі-чоловіки, а й богатирки-жінки. Це — відгук історичного буття на нашій землі амазонок. До речі, те, що богатирки є у війську царя Калина, не випадково, бо амазонки жили в Північному Причорномор’ї та Приазов’ї, отже, могли бути союзниками народів степу. Богатиркою є і цариця Дівочого царства Біла Лебідь (про неї йтиметься далі). Згадуються у билинах і богатирки руські — це дочки старших богатирів, наприклад, поляниці, дочки Микули Селяниновича: вони сильні, моторні й сміливістю перевищують навіть богатирів. До богатирок відноситься й Настасія, яка силою й вправністю перевищує Добриню (про неї мова буде далі). Вийшовши заміж, богатирки стають добрими жінками і тільки часом виявляють свою богатирську суть (Василиса Микуличівна).

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І СВЯТОГОР

Якось у чистому полі з одного боку курява піднялася, а з другого боку пилюка стовпом здійнялася — це виїхав погуляти дужий Святогор-богатир. Кінь у нього, мов лютий звір, а в самого богатиря сила в широких плечах грає, та ні з ким тією силою помірятись. Іде він полем, розважається, підкидає палицю булатну вище лісу стоячого, нижче хмари ходячої. Аж під небеса палиця залітає, а як додолу опускається, однією рукою Святогор її підхоплює.

Тут наїхав Святогор-богатир на торбину скоморошу. З коня він не сходить, хоче пужалном торбину підняти, а торбина й не ворухнеться. Зійшов Святогор з доброго коня, торкнув торбину однією рукою, а торбина — ні з місця. Тоді схопив її обома руками, напружився всією силою богатирською, до колін у сиру землю вгруз — торбина не піднялася. Мовив Святогор тоді сам до себе:

— Багато світом я мандрував, а такого дива ще не бачив, — щоб маленька торбина не зворухнулася, не піднялася, богатирській силі не піддалася. Може, це знак такий, що до мене, Святогора, смерть прийшла.

І змолився він до свого коня:

— Виручай же свого господаря, вірний коню богатирський!

Схопився він за срібну вуздечку, за підпругу золочену та за срібне стремено, піднатужився тоді богатирський кінь і висмикнув Святогора з сирої землі. Сів Святогор на коня і поїхав чистим полем до гір Араратських 1. Стомився він, ізнеміг з цією торбиною скоморошою та й заснув на коні міцним сном.

А в цей час із далини, із-за обрію, виїжджав у чисте поле Ілля Муромець.

Він і помітив Святогора. «Що за диво, — думає, — у чистому полі бачу? Іде кудись богатир, під богатирем кінь, мов лютий звір, а сам богатир спить мертвим сном». Та й закричав гучним голосом:

— Гей, відважний добрий молодче! Чи ти спиш, чи прикидаєшся, чи не до мене, старого, підкрадаєшся? Коли так, можу й відповідь дати.

Не вимовив богатир ані слова. Ще сильніше закричав Ілля, але відповіді так само не було.

Закалатало серце в Іллі Муромця, бере він палицю булатну, б’є богатиря в білі груди, а той спить, не прокидається. Розпалився тут Ілля Муромець, відступає він у чисте поле і з наїзду ще сильніше вдаряє богатиря палицею булатною. А богатир спить, не прокидається. Зовсім розлютився старий Ілля Муромець, бере він шалапугу 2 подорожню, та не малу — у сорок пудів, і з наїзду так богатиря в білі груди вдарив, аж праву руку собі відбив. Тут богатир на коні прокидається і таке мовить слово:

— Ну й болюче тутешні мухи кусаються!

А як праворуч позирнув — Іллю Муромця побачив. Підняв його за жовті кучері, разом із конем до себе в кишеню поклав і далі поїхав 3. Два дні їхав він без спочинку, а на третій день богатирський його кінь спотикатися почав. Запитав Святогор коня:

— Ти чого, коню, спотикаєшся? Чи не можеш везти мене, чи не хочеш?

Відповів вірний кінь людським голосом:

— Не гнівайся на мене, господарю, а дозволь слово мовити. Третій день не спочиваючи везу я двох богатирів дужих разом із конем богатирським.

Схаменувся тут Святогор-богатир, що в його кишені вага чимала. Бере він Іллю за жовті кучері і разом з конем на сиру землю ставить, а тоді починає розпитувати та вивідувати:

— Розкажи, добрий молодче, звідкіля ти, з якої землі? Якщо ти богатир святоруський, то давай у чистому полі силою поміряємось.

Відповів Ілля:

— Бачу я силу твою велику — не мені з тобою змагатися, хочу я з тобою побрататися.

Погодився на це Святогор-богатир і з доброго коня зліз. Розкинули вони біле шатро, а коней стриножили і в зелений луг пустили. Зайшли обоє в шатро, обмінялися хрестами золотими, один з одним побраталися, обнялися, поцілувалися. Став Святогор-богатир старшим братом, а Ілля Муромець — меншим братом. Хліба-солі вони поїли і в шатрі на спочинок лягли.

Довго-недовго вони спали — аж три доби, а на четверту прокинулися та в дорогу рушили. Осідлали добрих коней і поїхали по святих горах Араратських. А як на Єлеонську гору 4 прискакали, побачили там диво дивне: дубова труна на горі Єлеонській стоїть.

Богатирі з коней посходили, труні тій уклонилися, а тоді сказав Святогор:

— А кому із нас у цій труні лежати судилося? Ану ляж, менший брате, в труну, та поміряємо, чи підходить вона тобі.

Послухав Ілля Муромець свого брата старшого і в труну дубову ліг. Не прийшлася вона Іллі в міру — в довжину довга була, в ширину широка 5. Як підвівся він із труни, ліг туди Святогор-богатир. В міру труна Святогорові прийшлася, і сказав він Іллі:

— Накрий мене, менший брате, цим віком дубовим, аби знав я, як у труні лежати.

Як накрив Ілля труну віком дубовим, почав Святогор прохати:

— Важко щось у труні цій лежати, нічим стало мені тут дихати. Підніми ж це віко дубове, свіжого повітря напусти.

Але віко не піднімалося, навіть щілиночка не відкривалася. Тоді просить Іллю Святогор:

— Розбий, брате, це віко шаблею гострою.

Послухався Ілля, взяв гостру шаблю, по труні вдаряє. Та куди не вдарить шабля, там залізний обруч з’являється.

— Видно, тут мені, — каже Святогор, — і померти судилося. Поховай мене в сиру землю і забери коня мого богатирського. А тепер нахились до труни, щоб удихнув я в тебе свій дух і сили тобі додав 6.

Відповів Ілля Муромець братові:

— Досить з мене і власної сили.

Бо як зайвої сили додати, не носитиме мене сира земля. І коня твого я не хочу. Служить мені вірою-правдою старенький кінь мій кошлатий.

Тут брати і розпрощалися. Святогор лишивсь у сирій землі, а Ілля поїхав по святій Русі до Києва, до ласкавого князя Володимира. Розповів там про диво дивне — як ховав він Святогора-богатиря на горі тій Єлеонській.

З того часу Святогорові від людей слава, а Іллі Муромцю — хвала.

1 Гори Араратські, як відомо, знаходяться у Вірменії (тепер на території Туреччини). Отже, виходить, що зустріч Святогора з Іллею відбулася далеко від рідної землі, — очевидно, тут маємо якесь інтернаціональне запозичення. В окремих варіантах билини Ілля зустрічається зі Святогором ще до того, як приїхав у Київ, тобто перед зустріччю із Солов’єм-розбійником. Ще в інших варіантах говориться про те, що це було після виїзду з Києва, через що кладемо билину в цьому місці. У билині також є мотив із візантійської повісті про Анику-воїна, зокрема про торбу. Торба така важка, бо там, крім землі, були святі мощі. Загалом місце зустрічі невиразне.

2 Шалапуга — батіг із металевим, здебільшого свинцевим, наконечником.

3 Тут маємо порівняння старшого й молодшого богатирів. Удари Іллі для Святогора як укус мухи, Ілля вміщається в кишені велетня.

4 Єлеонська гора — в інших варіантах — Святі гори. Назва фантастична.

5 Ще одне порівняння старших і молодший богатирів.

6 В інших варіантах Святогор таки передає меча, силу й коня Іллі Муромцю. В цьому, зрештою, суть билини, головна її думка: старший передає свою силу молодшому. Тут билина від часу втратила свій смисловий стрижень через пропуск у тексті. Пропонуємо це місце в переказі з варіанта, що його подав В. Авенаріус:

«— Бери-но ти, — каже Святогор, — мого славного богатирського меча і розрубай віко гострим мечем.

Узявся Ілля за того славного Святогорового меча, але не зміг із землі його підняти.

— Ти послухай-но, менший мій брате, нахилися до віка, припади до малої щілини, дмухну на тебе я богатирським духом.

Ілля нахилився до віка, припав до малої щілини, Святогор дихнув на нього тим богатирським духом, і почув Ілля, що в нього сили додалося втроє супроти колишньої. Ілля хотів розрубати домовину, але натомість на неї наскочили залізні обручі».

Святогор пропонує ще раз дихнути на Іллю, і вже тоді той відмовляється.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І СВЯТОГОР 7

Ой із славного із города із Муромля, А із того села Карачаєва 8, Виїжджає славен молодець та Ілля Муромець У чисте поле погуляти. Приїжджає він к зеленому дубові, Коли то шум великий зчиняється, Діброва шумить, Сира землиця тремтить, Крик із крутих берегів розливається 9. Не встиг Ілля Муромець на зелен дуб налазити 10,

Коли глянь: їде богатир, сам вище лісу стоящого, І не спить, не дрімає, Головою хмари упирає. К зеленому дубу під'їжджав, Білополотняне шатро розкидав. Виходить ізвідтіль жона богатирськая. Такої красуні

На білому світі ніхто не видав, не чував:

Очі — ясного сокола,

Брови — горнього соболя, Росту високого, Стану гордопишного. Як вийшла вона із торби, Застеляла вона стіл скатертю білою, Заставляла вона їства та питва усякії. Пообідав Святогор-богатир Та пішов у шатро відпочивать. Тут богатир спать засинає, А красуня його богатирськая У чисте поле гулять виходжає 11. Як угледіла вона Іллю на зелен дубі, Так такими словами стиха промовляє: «Ой уже ти славен добрий молодець, Зійди ти з зелен дуба, Зійди та любов зі мною сотвори. А коли не зійдеш, Святогора-богатиря розбуджу І йому скажу,

Що ти мене насилу у блуд увів, Мене, молодую, із розуму звів, Тоді ж його меч,

А твоя голова з плеч.

То тоді Ілля Муромець думав-гадав:

«З бабою не розговоришся,

З Святогором не зміришся!»

Так тоді з зелен дуба ізходжав,

До красуні наближав,

Як би і любов із нею учиняв.

Взяла красуня Іллю за ручку білую

Та й пішла із ним у Святогорову глибоку торбу

Ночувати.

Ой рано-порано

Святогор із сну прокидався,

На білі ноги вставав,

Ворон-коня богатирського сідлав,

К Святим Горам виїжджав.

Тоді-то його кінь став спотикатися,

По коліна в сиру землю вгрузати,

До Святогора по-людському словами промовляти: «Возив я тебе, Святогоре-богатирю, Та ще й богатиревую жону твою, А тепер пристало возити жону богатирськую

Та ще двох богатирів —

Не дивниця мені спотикатися».

Тоді-то витяг Святогор

Іллю Муромця із глибокої торби,

Став його розпитувати, як він туди попався. Став тоді йому Ілля Муромець По щирості правду все казати. Ой тоді ж Святогор жону свою з кармана 12 витягав, Буйную голову на поталу звіру-птиці лишав, А з Іллею Муромцем побратався. Хрестами обмінявся, Всім хистам богатирським научав. Стали вони к Святим Горам під'їжджати,

Стали вони велику домовину забачати,

А на тій домовині

Напис написано:

«Кому приречено

У цюю домовину лягти,

Той у ню і ляже».

Ліг Ілля Муромець у труну —

Завелика, заширока золота труна для Іллі. Ліг Святогор у домовину Та до Іллі Муромця словами промовляє: «Домовина точно для мене влад,

Візьми верх та закрий мене у домовині». Промовить Ілля Муромець: «А уже не мені тебе, старшого брата, У домовині закривати, Не час-пора жартувати, Либонь, сам захотів сам себе похороняти?» Узяв Святогор верх Та й сам закрив домовину. Як тільки захоче її знову підняти, Аж ніяк не може. Ілля Муромець хоч як намагає Також кришку,

Також верху домовинного не підніме, Сили богатирської не вистачає. Промовив Святогор із домовини: «Візьми, брате мій, Меч-кладенець 13

Та удар упоперек верху домовини».

Хоче Ілля меч-кладенець підняти

Та ніяк не може.

Каже Святогор:

«Нахились, Ілле, до домовини,

До маленької щілини,

Я дихну на тебе духом богатирським».

Тоді-то Іллі духу богатирського

Утроє прибуло.

Меч-кладенець підіймає,

По домовині,

По верху упоперек

Утричі ударяє.

Де ударить —

Іскри сиплються,

Золотий обруч виростає,

Домовину іще,

Домовину іще щільніше закриває. Знову промовить Святогор Іллі Муромцю:

«Припади іще раз к домовині, Я тобі всю силу богатирськую Вдихну».

На те йому Ілля Муромець відповідає:

«Не подобенство, старший брате,

Більше сили набувати,

Бо сира земля не понесе».

Каже Святогор-богатир:

«Добре ти, молодший брате, учинив,

Дунув би я на тебе мертвим духом,

Мертвим тоді б тобі й прийшлося

Поруч мене лежати.

А тепер прощавай,

Мого меча-кладенця собі май,

А мого доброго коня богатирського

До моєї могили прив’яжи,

Нікому ним, крім мене, не володіти».

Тут прощався Ілля із Святогором —

Прийшов Святогору кінець.

Брав Ілля Муромець

Святогорів меч-кладенець,

До боку чіпляв,

У чисте поле виїжджав,

К тому городу столичному Києву

Виїжджав,

К ласкавому князю Володимиру. Про Святогора тепер славу співають, Іллі Муромцю славу віддавають По всім землям, По всім ордам

Та по всім далеким сторонам.

Однині і довіку,

А вам на многії літа!

7 Твір із репертуару кобзаря З. Штокалка. Загалом билина близька до однойменної билини російської традиції, але там нема розповіді про Святогорову жінку, а тут є. Для дослідників цей мотив надзвичайно цікавий.

8 Виходить, що зустріч відбулася по дорозі між Муромом та Черніговом. З другого боку, такий заспів пісні традиційний і часто приставлявся до билини механічно. Ймовірно зустріч із Святогором — одна з пригод Іллі Муромця після його виїзду із Києва.

9 Тобто відбивається луною.

10 Налазити — вилізти. Ілля зі страху виліз на дуба.

11 Загалом про богатирку, яка зраджує чоловіка, — це мотив, про який уже не раз була мова. Зв’язок Святогора із богатиркою дає змогу своєрідно осмислити його образ, бо назагал він у билинах розмитий. У билині йдеться, звісно, про старших богатирів, давніших. Коли так, то Святогор міг у свій час символічно репрезентувати народ ґотів, власне, остґотів. На кінець II століття нашої ери ґоти просунулися до нижньої течії Дунаю і на Північно-Західне Причорномор’я. Може, тому Святогор має таку «святу» назву, бо остготи ще в IV столітті прийняли християнство. Наприкінці цього ж століття вони ввійшли до складу Гунського союзу, після розпаду якого в середині V століття відомості про них зникають. Саме в IV столітті, за відомостями ґотського історика Йорнарда, ґотський цар Германаріх покарав на смерть жінку Сунельду (Либідь), сестру Сара і Аммія (Кия). Здається, билина оповідає цю ж таки історію, а ще засвідчує зникнення на Україні остґотів, на місці яких з’явилися руси-українці (до речі, «анти» в перекладі із санскриту означає «краяни» — «ті, що у краю», українці), що їх і представляє Ілля Муромець.

12 У билині російської традиції Ілля вміщається не в торбі, а в кишені. Тут же співак уживає весь час «торба», а в цьому разі згадав і кишеню.

13 Меч-кладенець — меч, що вміщавсь у піхви.

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І СВЯТОГОР Зап. упорядником книжки з голосу кобзаря Зиновія Штокалка.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ І СОЛОВЕЙ-РОЗБІЙНИК 1

З міста Мурома, з села Карачарова виїжджав відважний добрий молодець Ілля Муромець. Помолився він рано в церкві в Муромі, а до обідні хотів уже стольного міста Києва дістатися.

Під'їхав він до славного міста Чернігова і бачить: немов чорне вороння, обложило місто військо велике, і не можна ні пішки пройти, ні конем проїхати, птиця тут не пролітає, сірий звір не пробігає. Почав Ілля те військо велике конем топтати та списом колоти, доки його не здолав. Коли ж до самого Чернігова наблизився, повиходили звідти жителі чернігівські, міську браму відчинили і прохали його бути у них за воєводу.

— Не піду я до вас у Чернігів воєводою, — відповів Ілля. — Покажіть мені краще найпрямішу дорогу до стольного міста Києва.

Сказали йому жителі чернігівські: — Найпряміша дорога колодами завалена, травою заросла, і давно вже ніхто по тій дорозі не проходив і на доброму коні не проїздив. Там, біля болота чорного, біля берези кривої 2, біля страшної річки Смородини та біля хреста Левонидового 3 сидить на дубі Соловей-розбійник, Одихмантів син. Свище Соловей по-солов'їному, кричить лиходій-розбійник по-звіриному, і від того посвисту та покрику вся трава-мурава сплітається, лазурові квіточки осипаються, темні ліси до землі пригинаються, а хто із людей надійде — всі мертві лежать. П'ятсот верст найпряміший шлях тягнеться, а кружний шлях — тисячу верст 4.

Пустив Ілля свого коня богатирського і поїхав найпрямішою дорогою. З гори на гору добрий кінь перескакує пагорба на пагорб перемахує, а мілкі річки та озерця поміж ніг пропускає.

Як наблизився він до річки Смородинки і до болота чорного, до кривої берези і до хреста Левонидового, засвистів тут Соловей по-солов'їному, закричав лиходій-розбійник по-звіриному, і зразу ж богатирський кінь почав спотикатися. Мусив Ілля Муромець бити коня канчуком по крутих ребрах, і кінь помчав далі. Потім узяв свій тугий лук, натяг тятиву і випустив гартовану стрілу в Солов'я-розбійника. Влучила стріла

Солов'ю в праве око, і покотився той на сиру землю.

Пристебнув Ілля розбійника до правого стремена булатного і повіз по чистому полю до його гнізда. А в тому гнізді Солов'їному були якраз три його дочки улюблені. Глянула старша дочка у віконечко та й каже:

— Іде наш батечко Соловей-розбійник чистим полем, на добрім коні сидячи, і везе він чоловіка, до правого стремена припнутого.

Глянула у віконечко середульша дочка.

— Іде батечко по роздоллю, по чистому полю, і везе чоловіка, до правого стремена припнутого.

Подивилася й молодша дочка.

— Іде це чоловік, і сидить він на доброму коні та нашого батечка везе, до булатного стремена припнутого і з правим оком вибитим.

Загукала вона до зятів Солов'їних:

— Ой, чоловіки наші кохані! Беріть ви рогатини звірині, та біжіть на роздолля, в чисте поле, і вбийте того чоловіка.

Похапали зяті рогатини й побігли в чисте поле, щоб убити чоловіка. Та сказав їм Соловей-розбійник, Одихмантів син:

— Кидайте, зяті мої, рогатини звірині та покличте цього чоловіка в гніздо Солов'їне, нагодуйте його їжею смачною, напійте питвом медовим 5 і наділіть камінням коштовним.

Покидали зяті рогатини і закликали чоловіка до гнізда Солов'їного. Не послухав він зятів і подався далі чистим полем та найпрямішою дорогою.

А в славному Києві-граді Володимир-князь, із церкви вийшовши, обідати збирався у світлиці бенкетній. Аж тут підоспів на князівський широкий двір Ілля Муромець. Зупинив коня серед двору і в палату білокамінну ступив. Хрестом себе осінив, князеві Володимиру та всім його родичам уклонився на чотири боки. Почав Володимир-князь молодця випитувати:

— Розкажи, з якої ти землі і як тебе по імені, по батькові величають.

— Я із славного міста Мурома, із села Карачарова, а звуть мене Ілля Муромець, Іванів син.

Каже тоді Володимир:

— Чи давно ти з Мурома виїхав і якою дорогою до стольного Києва-града добирався?

— Вранці відстояв я Божу службу у Муромі, а до обідньої служби у стольному Києві-граді хотів бути. Проте довелося в дорозі затриматись, їхав я найпрямішою дорогою до Києва-града, потім їхав повз болото чорне, повз річку Смородину, повз криву березу та хрест Левонидів.

Не повірив йому Володимир-князь:

— Брешеш мені в очі, чоловіче, та ще й насміхаєшся! Біля славного міста Чернігова війська сила-силенна стоїть; там ані пішки пройти, ані конем проїхати, сірий звір не проскочить, чорний ворон не пролетить.

А біля болота того чорного, біля річки Смородини, біля кривої берези та хреста Левонидового Соловей-розбійник сидить. Як свисне він по-солов’їному, як закричить по-звіриному, то, хто з людей там опиниться, всі мертві падають.

— Соловей-розбійник на твоєму дворі, — відповів Ілля. — Вибив я йому праве око і до стремена булатного його припнув.

Швидко підвівся Володимир-князь, накинув на плече шубу куничу, соболину шапку наклав на одне вухо і вийшов на широкий двір подивитися на Солов’я-розбійника, до стремена припнутого.

— Засвищи-но ти, — повелів йому князь, — по-солов’їному, закричи, собако, по-звіриному.

Відповів Соловей-розбійник:

— Не у тебе я сьогодні, князю, хліб їм, тож не хочу тебе і слухати. Я обідав сьогодні в Іллі Муромця і тільки його й послухаю.

Наказав Ілля Муромець Солов’ю-розбійникові князя потішити:

— Ану засвищи впівсвисту солов’їного, закричи впівкрику звіриного!

Відізвався на те Соловей-розбійник:

— Мої рани криваві запечаталися, тож не можуть уста мої свистати-кричати. Нехай князь наллє мені чару вина зеленого 6, вип’ю я її, і рани мої загояться, а уста розтуляться. Отоді вже зможу я засвистати і закричати.

Сказав Ілля князю Володимиру:

— Піди, князю, до світлиці своєї бенкетної і налий там чару вина зеленого, та не малу, а на півтора відра, і піднеси те вино Солов’ю-розбійникові.

Налив князь вина півтора відра, старими медами розведеного. Взяв Соловей-розбійник однією рукою чару від князя, випив її одним духом, а тоді як засвище на весь голос по-солов’їному, як закричить по-звіриному, і зразу ж усі маківки на теремах покривилися, віконця розсипалися, люди у дворі замертво попадали, а Володимир-князь куничою шубою вкрився.

Швидко скочив тут Ілля Муромець на коня, вивіз Солов’я в чисте поле, відрубав йому

буйну голову, а тоді промовив:

— Досить тобі свистати по-солов'їному та кричати по-звіриному, досить смутити-сльозити батьків і матерів, досить удовити жінок молодих та сиротити діток малих.

І став Ілля Муромець після цього першим богатирем київським.

1 Соловей-розбійник — втілення ворожої сили, що постійно приступала до Києва. Дехто з учених вважає, що це — втілення розбійницьких ватаг, які не підкорялися князю київському (В. Авенаріус) і які користувалися звуковою мовою — свистом. По батькові билина зве Солов'я Одихмантів син, в інших варіантах — Рахманович. Рахман, чи брахман, — індійський жрець. Одихмантович — спотворене Ахмантович, від татарського Ахмата — пізніше запозичення.

2 В оригіналі — Грязь Чорна. Деякі дослідники вважають, що йдеться про населений пункт у Курсько-Орловщині, але подальше «крива береза» свідчить про те, що йдеться таки про болото. Болото й крива береза в народних уявленнях були місцями, де збиралася нечиста сила, представником якої є також і Соловей-розбійник. Отже, Соловей-розбійник — це образ темної сили. Підкріплює цю думку й згадка про річку Смородину.

3 Левонидів хрест — хрест, узятий Володимиром із Корсуня і встановлений потім у Києві на Лугах. Згодом так звався хрест на безлюдді. За народними уявленнями, хрест на безлюдді також був місцем, де збиралася нечиста сила; на хреста зокрема любили вилазити відьми. Левонидів, — можливо, від єпископа Левонтія, а може, хрест був з ліванського кедра. Біля цього хреста, за билинами, браталися також богатирі й звідси починали свої мандрівки.

4 Відстань тут казково перебільшена.

5 Питво медове — виготовлене з меду, розведеного водою, і зварене, — улюблений хмільний напій у часи Київської Русі. В Україні мед як напій був популярний аж до XX століття.

6 Вино зелене — напій, який вживався в часи Київської Русі. Далі в тексті воно ототожнюється з медом, але це може бути й інший напій, виготовлений із зерна або настояний на зіллі. Водночас слово зело означало зерно. В билинах зелене вино і мед розрізняються.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ ТА ІДОЛИЩЕ 1 В КИЄВІ

Набрав татарин поганий, Ідолище велике, війська татарського багато тисяч і проти князя стольнокиївського Володимира вирушив. Поставив військо довкола Києва на багато верст, а сам поїхав до Володимира. Настрахав князя татарин той поганий, Ідолище велике, — не було тоді вдома у Володимира мужніх богатирів руських, поїхали вони в чисте поле погуляти. Один тільки Олекса Левонтівич 2 залишився — хоч і сильний, та не відважний, і не посмів він проти поганого татарина стати, супроти того Ідолища великого. Кланявся Володимир стольнокиївський татаринові, до своїх палат білокамінних на великий бенкет запрошував 3.

А в цей час Ілля Муромець, біля Царграда 4 їздячи, зачув про лиху годину київську. Спорядив він коня доброго і поїхав від Царграда аж до

Києва, до тієї сили татарської. І трапився на дорозі йому могутній старець-прочанин 5, якого Іванищем звали. Запитав Ілля Муромець старця:

— Чи не зміг би ти, Іванище могутній, Київ наш очистити, поганих татарів повбивати?

Відповів Іванище Іллі:

— Там великий татарин є, страшний Ідолище; по мішку хліба за раз він з’їдає, по відру вина випиває. Не смію я до того татарина йти.

Попрохав тоді його Ілля Муромець:

— Віддай мені зараз свою жебрацьку одежу подорожню, постоли, шапку, ще й костур у сорок пудів. Переберуся я на старця-прочанина, щоб не впізнав мене Ідолище поганий.

Скинув із себе усе Іванище, надяг одежу богатирську, на коня сів і за Іллею Муромцем поїхав.

У стольний Київ Ілля прийшов і звернув до палати білокамінної, де Ідолище погане, татарин невірний, сидів 6. Позирнув татарин у віконце та й каже:

— Хто ж це такий сюди іде? По одежі — старець, по ході — Ілля Муромець.

От заходить Ілля в одежі жебрацькій до палат білокамінних. Запитує його Ідолище погане:

— Ти повідай мені, старче-прочанине, чи великий на зріст Ілля Муромець?

А той нібито старець-прочанин відказує:

— Невеличкий у нас Ілля Муромець, він такий, як і я, на зріст.

— А багато їсть ваш Ілля Муромець?

— Небагато він їсть, три калачики зернистих усього.

— А по скільки за раз вина випиває?

— За раз випиває лише склянку. Дивується Ідолище погане:

— Що ж це у вас за богатирі такі? От наші татарські богатирі мішок хліба за раз з’їдають, по відру вина випивають 7.

Відказав на те Ілля Муромець:

— От у нашого попа, у Левонтія Ростовського, та була корова ненажерлива. По стіжку соломи за раз з’їдала, по цебру питва випивала; їла, пила, доки не лопнула 8.

Розгнівили ці слова Ідолища поганого, як схопить він ножище та як метне його в Іллю Муромця 9. Та був Ілля на ноги моторний, на лежанку враз вискочив 10 і ножище на льоту перехопив. Лицем до Ідолища повернувся та як вдарить його костуром важким у буйну голову. Відлетіла його голова, покотилася. Тут Ілля на широкий двір вискочив і

почав тим костуром розмахувати, погану татарву духопелити.

Побив Ілля Муромець усіх татар, очистив він стольний Київ, а князя Володимира з полону великого визволив 11. І була за це Іллі Муромцю слава велика 12.

1 Образ Ідолища неясний у билинах. Його тлумачать по-різному. Не без підстав вважають, що йдеться про знесення в Києві поганських богів, отже, Ідолище — це Перун, головний бог слов’янського пантеону, бог грому та війни. Може бути також, що Ідолище — давніший образ, який символізує хозарів і їхній час володіння Києвом, тобто тут ідеться про визволення Києва від хозарів (у билині могли злитися мотиви стародавні з пізнішими, а тут і справді йдеться про нищення ідолів у Києві).

2 Олекса Левонтівич — запозичення з епосу про Олексія Поповича. Очевидно, йдеться про єпископа Леонтія (Левонтівича), який знищує поганську віру й ідолів у Ростові.

3 Весь цей абзац віддалено нагадує облогу Білгорода 997 року, коли Володимир пішов до Новгорода набирати нове військо, а печеніги стали під Білгородом. Білгородці. не маючи сили оборонитися, пішли на хитрість і запросили печенігів до себе, де вгощали їх медом та киселем, які черпали з криниць.

4 Царград (Царгород, Константинополь) — столиця Візантійського царства.

5 Старець-прочанин Іванище — богатир із калік-перехожих. Тут він одягнений у жебрацьку одежу.

6 Ідоли слов’янських богів і справді стояли біля князівського палацу в Києві. Про Перуна збереглися згадки, що він був вирізаний з дерева, стояв на залізних ногах, голова в нього була срібна, мав золоті вуса, в руці тримав блискавку, оздоблену коштовним камінням.

7 Тут ніби протиставляється груба сила язичницької віри з її видимими атрибутами й позірно-убога, але потужна сила християнства, яка ту видиму силу, звісна річ, перемагає.

8 Цікаво порівняти це місце з драмою «Володимир» Феофана Прокоповича (1681–1736 рр.) — українського письменника та філософа, яка була поставлена в Києві 1705 року. Можливо, що Ф. Прокопович знав якийсь варіант української билини про Ідолище, який до нашого часу не дійшов, але побутував у Києві.

9 Ножище, що його метає Ідолище, може бути образом блискавки, про яку ми писали вище. Перун, як бог грому, метав блискавку в своїх ворогів.

10 Чого Ілля Муромець вискакував на лежанку, не зовсім зрозуміло. На нашу думку, тут вставлено мотив із билини про Добриню, в якій він перебирається на скомороха і, щоб сховатися в князівській гридниці, залазить на лежанку.

11 Мається на увазі: визволив з полону язичницької віри.

12 Слава велика була Володимиру, але оскільки Ілля Муромець символізував Київ та Київську землю, то слава відповідно переносилася й на нього.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ ТА ІДОЛИЩЕ В ЦАРГРАДІ

Надумав сильний та могутній старець Іванище іти в місто Єрусалим Господу Богу помолитися, в Йордані-річці скупатися, під кипарисовим деревцем осушитися, до Гробу Господнього прикластися 1. А в того Іванища в постолах із семи шовків каміння коштовне було заплетене, і мав він костур у сорок пудів.

Добрався він до міста Єрусалима, Господу Богу там помолився, в Йордані-річці скупався, під кипарисовим деревом осушився, до Гробу Господнього приклався. А йдучи назад, мимо Царграда проходив, а той Царград здолали якраз татари з Ідолищем своїм поганим. Святі образи покололи та в чорне болото затоптали, а в Божих церквах коней стали годувати 2. Схопив Іванище першого татарина, витяг поганина в чисте поле й випитувати почав:

— Розкажи, татарине, не втаївши, що то у вас за Ідолище погане, чи великий зріст має?

Відповів татарин:

— Ідолище наше в довжину дві сажені 3 має і сажень у ширину, голова в нього з пащею лютою, очі — як чаші пивні, а ніс — із лікоть у довжину.

Схопив Іванище татарина за руку, кинув його в чисте поле, і розлетілись у татарина всі кісточки 4.

Знову Іванище дорогою рушив, коли це назустріч йому старий Ілля Муромець виходить і його вітає:

— Здоров був, сильний та могутній Іванище! Звідкіля ідеш-бредеш?

— Іду я від міста Єрусалима. Богу там помолився, в річці Йордані скупався, під кипарисовим деревцем осушився, до Гробу Господнього приклався. А повертаючись, мимо Царграда пройшов.

— Чи ж усе в Царграді тому по-старому?

— Все нині в Царграді змінилося. Здолали його татари разом із Ідолищем поганим, покололи вони святі образи, у чорне болото затоптали, а в Божих церквах коней годують.

— Ну й дурень же ти, сильний та могутній Іванище! Сили в тебе вдвоє більше, ніж у мене 5, а сміливості й половини моєї не набереться. Чого царя Константина Боголюбича 6 ти не виручив? Скидай же з ніг постоли свої, із семи шовків сплетені, та взувай мої черевики сап’янові, а я переберуся калікою убогим.

Перебрався Ілля убогим калікою і коня свого доброго Іванищу віддає:

— Бери мого доброго коня, придатне місце собі відшукай і живи, поки я назад не повернуся. Та віддай іще свого костура сорокапудового.

Прийшов Ілля до Царграда, схопив там першого татарина, витяг його в чисте поле і допитувати почав:

— Розкажи, татарине, не втаївши, що то у вас за Ідолище погане?

Відповів татарин:

— Є в нас погане Ідолище у дві сажені зростом і сажень у ширину, голова в нього з пащею лютою, очі — як чаші пивні, а ніс — із лікоть завдовжки.

Схопив Ілля татарина за руку, кинув його в чисте поле, і розлетілись у татарина всі кісточки.

Знову зайшов Ілля до Царграда і закричав на повен голос:

— Гей ти, царю Константине Боголюбичу! Подай мені, каліці убогому, золота, милостиню спасенну 7.

Порадів цар Константин Боголюбич, бо від крику того тереми скрізь захиталися, кришталеві віконця посипалися, а в Ідолища поганого аж серце вжахнулося, і сказав він цареві Константину:

— Звідки цей каліка перехожий?

— Це, — відповів цар, — із Русі каліка навідався.

— То візьми до себе каліку, нагодуй та напій його і золотом-сріблом обдаруй.

Закликав цар Константин Боголюбич каліку до себе в світлицю потайну, годував та поїв із радістю, а тоді сказав йому:

— Ніби красне сонечко пригріло, світлий місяць засяяв — це ж прийшов до нас Ілля Муромець і від біди та від смерті нас виручить.

Тут закликав каліку Ідолище поганий і допитувати почав:

— Розкажи, каліко, по правді, що це на Русі у вас за богатир Ілля Муромець? Чи великий на зріст, чи багато хліба їсть, зеленого вина випиває?

Почав тут каліка виказувати:

— Є в нас, у Києві, Ілля Муромець, а зростом він такий же, як і я; хліба їсть за раз три калачики зернисті, а зеленого вина за раз випиває на три п’ятачки мідяні.

— Що ж це у вас за богатирі такі? Коли 6 він зараз переді мною постав, то я б його на долоню поклав, а другою рукою згори притиснув би, щоб млинець із нього зробився, і здмухнув би я його в чисте поле. От мені на раз у трьох печах хліб печуть, зеленого вина за раз три відра випиваю, а юшки цілу корчагу 8 висьорбую.

Відповів йому на те Ілля:

— У нашого попа ростовського 9 корова була ненажерлива, їла й пила багато, аж поки не лопнула. Так і з тобою, поганим, буде.

Не сподобалася Ідолищу ця мова, схопив він ножище з дубового стола, та як кине в Іллю Муромця! Та не сидів на місці Ілля, від ножа відскочив, шапкою його відкинув. Пролетів ніж мимо і в дубові двері влучив. Вискочили двері разом з одвірком і в сінях усіх татар забили. Підбіг Ілля до Ідолища, костуром по голові вдарив, аж заскавчав той. Схопив Ілля поганого за ноги, почав ним татарву бити, за три години усіх побив, нікого на розплід не лишив.

Дякує цар Константин Боголюбич Іллі Муромцю:

— Виручив ти нині нас, передчасну смерть відвернув. Призначу я тебе воєводою 10, тільки зостанься у нас жити.

— Спасибі тобі, царю, — відказав Ілля Муромець. — Три години всього я тобі прослужив, а вже хліб-сіль ти мені даєш і привітним словом наділяєш. А як був я у князя Володимира цілих тридцять літ, не вислужив ані хліба-солі, ані слова привітного 11. Та не можу я в тебе лишитися, бо чекає мене товариш мій на дорозі.

Насипав йому цар Константин Боголюбич по чаші щирого золота, відбірних перлів та чистого срібла. Висипав Ілля дарунки в кишеню, цареві Константину Боголюбичу подякував. Розпрощався із царем і в дорогу вирушив.

Дійшов до місця умовленого, а там на нього Іванище чекає. Поскидав Ілля з себе одежу калічу та постоли, із семи шовків сплетені, взувся в чобітки сап’янові, вбрався у свій одяг барвистий. Сів на доброго коня свого, а до Іванища звернувся:

— Ніколи більше татарів не лякайся, захищай Русь від поганих.

І поїхав Ілля Муромець до Києва.

1 Тут ідеться про так зване паломництво до Єрусалима, яке виразно фіксується в часи Київської Русі. Паломники, що мандрували, аби вклонитися Гробу Ісуса Христа (Гріб Господній), ходили до Єрусалима з усіх кінців Європи. В літературі Київської Руси-України збереглося так зване «Ходіння Данила-паломника», яке описує таку подорож. Сам Данило-паломник був ігуменом якогось, можливо, Чернігівського, монастиря, в 1106–1108 роках здійснив подорож до Палестини і 1113 року описав її.

2 Ясна річ, що татари ніколи не завойовували Царграда. Деякі дослідники вважають, що тут ідеться про захоплення Константинополя турками, що сталось у середині XV століття, власне 1453 року, тобто що це билина пізня. Може, й так, але нам здається, билина відбиває вельми давні події, принаймні той час, коли візантійські імператори запрошували в своє військо русів (до Володимира Великого), які допомагали їм відбивати ворожі напади. Візантія, незважаючи на свою могутність, не раз бувала утиснена ворогами.

3 Сажень — очевидно, тут мається на увазі косовий сажень — відстань між кінцем ноги і піднятою рукою. Отже, богатир, за цими мірками, був не вельми високий.

4 Тут, імовірно, пропуск; після того як Іванище розправився з татарами, мав би бути епізод з боротьбою із самим Ідолищем, якого Іванище перемогти не зумів, навіть злякався його, про що свідчить закінчення цієї билини, де Ілля каже: «Ніколи більше татарів не лякайся!»

5 Свідчення, що Ілля Муромець був із молодших богатирів, а Іванище — із старших.

6 Цар Константин Боголюбич — ідеться про котрогось із дванадцятьох візантійських імператорів. Можливо, про Константина Багрянородного, який правив у 945–959 роках. Саме цей Константин приймав у себе княгиню Ольгу і вмовив її прийняти християнську віру (через це й Боголюбич). Знаємо також те, що Володимир посилав до Візантії в допомогу шість тисяч своїх вояків. Отож, може, йдеться тут про Константина IX, що правив у 975—1028 роках, спершу разом із Василем Другим, а потім самостійно. Може бути, що це узагальнена назва царя.

7 Тут відбито реалії досить давнього часу, коли дружини русів наймалися за гроші на службу до візантійських імператорів. Серед українських колядок збереглася одна, що відбиває ці події і звичаї. Наводимо її тут, з’єднавши мотиви різних варіантів:

Ой під вербою, під зеленою,

Стояла рада — хлопців громада;

Радили ж вони добрую раду:

«Ой, ходімо ж ми до ковальчика,

До ковальчика, до золотника,

Покуймо ж собі мідяні човни,

Мідяні човни, золотії весла.

Ой пустимо ж ся на тихий Дунай,

Долів Дунаєм під Царгород,

Ой чуємо ж там доброго пана,

Що платить добре за служеньку.

Ой дає на рік по сто червоних,

По сто червоних, по коникові,

По коникові та по шабельці,

Та й по шабельці, по парі сукон,

По парі сукон та й по шапочці…

8 Корчага — глиняний посуд для напоїв із вузьким горлечком.

9 Піп ростовський — запозичення з билини ростовського епосу про Олексія Поповича. Ідеться про Левонтія Ростовського.

10 Тут маємо запозичення з билини про Іллю Муромця та Солов’я-розбійника з епізоду про облогу Чернігова.

11 В билині відбито мотив незгоди Іллі Муромця з князем Володимиром. її пояснити можна так: Володимир був самодержавним князем й упосліджував київське віче, а Ілля Муромець являв собою образ землі Київської.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ІЛЛЯ ШВЕЦЬ І ЗМІЙ 1

Ото диво! Іван наш склав учетверо підошву і з одного разу перетяв зубами! А ремінного наконешника вшестеро склав, узяв і перекусив те відразу! Ото, кажіть, зуби!

А як Ілля Швець та дванадцять шкур перервав!.. 2

Цар оддав пожерти Змієві свою дочку. Змій уподобав її і став жити з тією царівною. Та царівна якось і просить у нього:

— В мого батька, — каже, — є два голуби, такий і такий: чи не можна б їх достати? 3

Просить вона тих голубів та просить:

— Достань мені їх од мого батька. А той Змій, бачте, признався їй:

— Мене ніхто не звоює, окрім… Є на світі Ілля Швець, то той Ілля мені страшний. Як він сидить у своїй хаті і шиє, то йде з нього пара і за дванадцять верст видно стовп пари тієї… Але от який він, а я його не боюся, він не піде зі мною битися, бо не знають, як його просити, хіба б послали до його двісті дітей, що восьми літ кожне, то ті його впросили б…

Як дістав Змій тих двох голубів, царівна списала все і про Змія, і про того Іллю Шевця написала та прив’язала голубам свого листа до ніг і пустила…

Прилітають голуби до царя у двір, там їх угледіли й картку побачили, що висіла у голубів коло ніг. Дивляться в картку, аж то царівна пише; прочитали те, що вона писала за Іллю Шевця.

Робить цар так, як йому дочка написала: послали дітей до Іллі. Ілля сидів у своїй хатині, а як угледів, що до нього діти рачкують та навколішки повзуть, то повернувся до вікна, а шкури держав у руках, дванадцять тих шкур і тріснуло.

Після того взяв він триста пудів смоли і конопель десять возів, обмотавсь, обсмоливсь і пішов туди, де Змієві жертву давали.

Змій угледів та й каже Іллі:

— Будемо битися чи будемо миритися?

Ілля каже до нього:

— Будем битися! — І ще раз до Змія: — Пожирай мене! 4

Змій узяв його, а Ілля вже не боїться зубів та як ухватив його за язик 5, так Змій і не може дальше Іллю поглинути.

Ілля й каже до Змія:

— Що ж ти дальше зо мною будеш робити, куди мене кинеш?

Той Змій став сюди й туди та на всі боки ним крутити, а Ілля все йому язик чавить. Так Змій метушав 6 ним, метушав, кидав-кидав, то хоч Ілля і був добре засмолений, а все одно його в двох місцях пройняв той Змій, але дальше не ковтнув — отак Ілля й задушив його.

1 Ця казка цікава тим, що є варіантом «Кирила Кожум’яки» і перегукується з билинами про Іллю Муромця (див. зведений варіант «Ілля Мурин»). Шевці в давні часи займалися не тільки пошиттям взуття, а й вичинкою шкур. Цю традицію фіксуємо ще в XVII столітті у вірші Климентія Зиновіїва про шевців. Швець тут зветься не Кирило, а Ілля, отже, завдяки цій казці можна побачити, як давня епічна традиція переходила в новішу, билинну.

2 Так само і в казці про Кирила Кожум’яку, а от у літописі «Повість врем’яних літ» Кожум’яка (Усмошвець) рве тільки одну шкуру. Число дванадцять вважалося магічним, і

казки вживають його традиційно.

3 Тут оповідач намагається розвинути тему про голуба, тобто логічно пояснити, як князівна того голуба дістала.

4 Тут відбито так званий рицарський етикет: у бою супротивник сам себе позбавляє права на перший удар, виявляючи тим свою шляхетність.

5 Цей мотив узято з іншої змієборчої казки про ковалів Кузьму та Дем'яна (див. казку «Іван — мужичий син».

6 Метушати — крутити.

ІЛЛЯ ШВЕЦЬ І ЗМІЙ Друкується за виданням: Малорусские народные предания и рассказы. Свод Драгоманова М — К., 1876. — С. 248–249.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

КИРИЛО КОЖУМ’ЯКА 1

Колись був у Києві якийсь князь, і був коло Києва Змій, і кожного року посилали йому данину: давали або молодого парубка, або дівчину 2. Ото прийшла черга і до дочки самого князя. Нічого робить: коли давали городяни, треба і йому давать 3. Послав князь свою дочку в данину Змієві. А дочка та була така хороша, що й сказати не можна, то Змій її й полюбив. От до нього прилестилася та й питається раз у нього:

— Чи є, — каже, — такий на світі чоловік, щоб тебе подужав?

— Є, — каже Змій, — такий у Києві. Живе над Дніпром 4. Як затопить хату, то дим аж попід небесами стелиться; а як вийде на Дніпро мочить кожі (бо він кожум’яка), то не одну несе, а дванадцять разом, і як набрякнуть вони водою в Дніпрі, то я візьму та й учеплюсь за них: чи витягне-то він їх? А йому й байдуже: як поцупить, то й мене з ними трохи на берег не витягне. Отого тільки мені й страшно.

Княжна і взяла собі теє на думку й думає: як би їй вісточку додому подати і на волю до отця дістатись? А при ній не було ні душі, тільки один голубок 5. Вона згодувала його за щасливої години, ще як у Києві була. Думала-думала, а далі хап! — і написала до панотця:

«Отак і так, — каже. — У вас, — каже, — панотче, є у Києві чоловік на ймення Кирило, на прізвище Кожум’яка. Благайте ви його через старих людей, чи не захоче він зі Змієм побиться, чи не визволить мене, бідну, з неволі! Благайте його, пан-отченьку, й словами, й подарунками

(щоб не образивсь він на незвичайне яке слово). Я за нього й за вас буду довіку Богу молиться».

Написала так, прив’язала під крильцем голубові та й випустила у вікно. Голубок звився під небо та й прилетів додому, на подвір’я до князя. А діти саме бігали по надвір’ю та й побачили голубка.

— Татусю, татусю, — кажуть, — чи бач: голубок од сестриці прилетів!

Князь перше зрадів, а далі подумав-подумав та й засумував:

«Се ж уже проклятий ірод 6 згубив, видно, мою дитину!»

А далі приманив до себе голубка, глядь — аж під крильцем карточка. Він — за карточку. Читає, аж дочка пише: так і так. Ото зараз призвав до себе всю старшину.

— Чи є такий чоловік, що прозивається Кирилом Кожум’якою?

— Є, князю. Живе над Дніпром.

— Як же б до нього приступить, щоб не образився та послухав?

Ото сяк-так порадилися та й послали до нього найстаріших людей 7. Приходять вони до його хати, одчинили помалу двері зі страхом та й злякались. Дивляться, аж сидить сам Кожум’яка долі, до них спиною, і мне руками дванадцять кож, тільки видно, як коливає отакою білою бородою — по пояс. От один з тих посланців: кахи!

Кожум’яка жахнувся, а дванадцять кож тільки трісь, трісь! Обернувся до них, а вони йому — в пояс:

— Отак і так, прислав до тебе князь із просьбою.

А він і не дивиться, і не слухає: розсердився, що через них дванадцять кож порвав.

Вони знову давай його просить, давай його благать, стали на коліна — шкода! Просили-просили та й пішли понуривши голову.

Що ж тут робитимеш? Сумує князь, сумує і вся старшина.

— Чи не послать нам іще молодших?

Послали молодших — нічого не вдіють і тії. Мовчить та сопе, наче не йому й кажуть. Так розібрало його за тії кожі.

Далі схаменувся князь і послав до нього малих дітей. Тії як прийшли, як почали просить, як стали навколішки та як заплакали, то й сам Кожум'яка не витерпів, заплакав та й каже:

— Ну, се ж уже для вас я роблю! Пішов до князя.

— Давайте, — каже, — мені дванадцять бочок смоли і дванадцять возів конопель!

Обмотався коноплями, обсмолився смолою добре, взяв булаву таку, що, може, в ній пудів із десять буде, та й пішов до Змія.

А Змій йому й каже:

— А що, Кириле, биться чи мириться прийшов?

— Де вже мириться! Биться з тобою, з іродом проклятим!

От і почали вони биться, аж земля гуде. Що розбіжиться Змій та вхопить зубами Кирила, то так кусок смоли й вирве, що розбіжиться та вхопить, то так жмуток конопель і вирве. А Кирило його здоровенною булавою як улупить, то так і вжене в землю! А Змій як огонь горить, так йому жарко, і поки збігає до Дніпра, щоб напиться та скочити у воду, щоб прохолодиться трохи, то Кожум'яка вже й обмотався коноплями й смолою обсмоливсь.

От вискакує з води проклятий ірод і що розженеться проти Кожум'яки, то він його булавою тільки: луп! Що розженеться, то він, знай, його булавою тільки: луп та луп, аж луна йде! Бились-бились, аж курить, аж іскри скачуть. Стук такий справили, мов у коваля в кузні навесні, — як усякому треба лемеші для оранки, то й сам коваль б'є, й хлопці б'ють, а міх тільки сичить, сопучи безперестанку, а іскри і з горна, й од заліза скачуть та шкварчать, кузня аж ходором ходить — чути ковальську роботу далеко по селу 8. Отаку стукотню підняв Кирило зі Змієм, бо міцно й часто гатив булавою по голові. Як із горна свище огонь синьою трубою, так у того Змія свистіло полум'я із рота, із очей і з вух. Розігрів його Кирило ще лучче, як коваль леміш у горні: аж пирхає, аж захлинається, проклятий, а під ним земля тільки стогне. А тут у дзвони дзвонять, молебні правлять, а по горах 9 народ стоїть як неживий, зціпивши руки: жде, що то буде! Коли ж Зміюка — бубух! — аж земля затряслась! Народ, стоячи на горах, так і сплеснув руками:

— Слава тобі, Господи!

От Кирило, вбивши Змія, визволив князівну й оддав князеві. Князь уже не знав, як йому й дякувать, чим його й нагороджувать. Та вже з того часу й почало зваться те урочище, де він жив, Кожум'яками.

— А де ж Змія вбитого поділи?

— Еге! Кирило зробив трохи нерозумно: взяв його, спалив та й пустив по вітру попіл 10. То з того попелу й завелася уся тая погань: мошки, комарі, мухи. А якби він узяв та й закопав той попіл у землю, то нічого б сього не було на світі.

1 Це одна із найпопулярніших змієборчих українських казок, так само, як билини, прив'язана до Києва та київських князів. Без усякого сумніву, колись ця казка була поетичним сказанням і належить до найдавніших пластів нашого епосу, можливо, того, що звемо Трояновим. Змієборчі билини взяли мотиви з цього епічного шару. Обробку казки маємо вже в «Повісті врем'яних літ», де під 992 роком описується бій Кожум'яки з велетнем-печеніжином у Переяславі. Там він зветься Усмошвець (усмо — шкіра), тільки дія перенесена з Києва в Переяслав і оповідь ведеться як реальна. І там, і тут герой не велетень, а людина з велетенською силою.

2 Звістка про данину людьми (хлопцями та дівчатами) відводить нас у віддалені епохи рабовласництва.

3 Тут відбито так званий вічевий уклад у Києві. Місто мало своє управління, свою оружну

силу, платило від себе данину і діставало її від підлеглих собі, князь же існував паралельно, мав свою дружину, діставав чи давав свою данину. Можна гадати, що тут відбито суспільні стосунки в Києві ще до Київської Русі, можливо, в часи залежності від хозарів.

4 Живе над Дніпром — на Подолі у Києві. І до сьогодні є в місті урочище Кожум'яки, де колись жили київські ремісники.

5 Голуби в стародавні часи виконували поштові функції. Водночас голуб є символом доброї звістки, бо саме голубка сповістила біблійному героєві Ною про те, що вони наблизилися до землі.

6 Ірод — біблійний персонаж, цар іудейський, жив у кінці І століття до нашої ери — на початку нашої ери, деспот. За біблійною легендою, умертвив немовлят у Вифлеємі, бажаючи вбити Ісуса Христа. Тут слово «ірод» вживається у переносному значенні як «жорстокий», «немилосердний».

7 Саме це місце вказує на те, що це — колишній епічний твір-пісня: до Кожум'яки приходять тричі — старі люди, молодші й діти; тим. самим старі вістять, що герой має захистити батьківську землю, молодші — край сучасних людей, діти — майбутнє рідної землі.

8 Опис має всі ознаки літературного стилю першої половини XIX століття і належить, очевидно, не народному оповідачеві казки, а Пантелеймону Кулішу, котрий її записав.

9 Перенесення дії в християнські часи трапляється і в билинах, і не раз. За оповіддю видно, що бій Кожум'яки зі Змієм відбувався біля Києва, на Подолі, а люди стояли на горбах.

10 Цей мотив відбиває обряд трупоспалення, який існував у стародавніх слов'ян аж до X століття. До речі, деякі народи (в Індії, наприклад) і зараз розсівають прах за вітром.

КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА Друкується за виданням: Украинские народные предания. Собрал Кулиш П. — Кн. I — М., 1847. — С. 67–69.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

МИКУЛА І ВОЛЬГА 1

Народився Вольга Святославич у стольному місті Києві 2. Почав він рости, мужніти та вчитися багатьом премудростям: плавати рибою щукою в глибоких морях, літати птицею соколом попід хмарами, гасати сірим вовком у чистих полях. Ще й дружину підібрав він собі хоробру — тридцять хлопців без одного, а сам Вольга тридцятим був.

Посідали вони якось на темно-карих жеребчиків і поїхали данину в містах збирати. Виїхали в чисте поле широке, коли чують: десь, орючи, ратай посвистує, соха його поскрипує і лемеші по камінцях скрегочуть. Цілий день їхали вони полем, а до ратая не дісталися. Не доїхали до ратая й другого дня і тільки на третій день на нього натрапили 3.

Оре в полі ратай, посвистує, розмітає борозенки, вивертає пеньки та коріння, а велике каміння в рівчак звалює. Кобила в ратая булана, гужики шовкові, соха кленова, лемехи в сохи булатні, присошок срібний, а рогачик із щирого золота 4. Кучері в ратая в’ються, очі — як у ясного сокола, брови — як у чорного соболя; чобітки в ратая із зеленого сап’яну, шапка пухова, каптан із чорного оксамиту. Звернувся Вольга до нього з такими словами:

— Нехай Бог тобі помагає, ратаю, в роботі твоїй селянській.

Відказав на те ратай:

— Правду кажеш, Вольго Святославичу! Не обійтися мені без Божої помочі в господарстві. А куди ж це ти їхати надумав?

— Наділив мене рідний дядько та ще й батько хрещений Володимир 5 стольнокиївський трьома містами: Курцовцем, Оріховцем і Хрестяновцем 6; їду тепер я в ці міста по данину.

— Добре завваж, Вольго Святославичу, — мовив ратай, — живуть там чоловіки-розбійники 7, підрубають вони на мосту калинові жердини і потоплять тебе в Смородині-річці 8. Я недавно там був, три міхи солі собі закупив, а в кожному міху по сто пудів було. Почали тоді мене чоловіки затримувати, подорожніх грошей з мене вимагати, і мусив я їх грішми наділяти. Та грошей ставало в мене все менше, а прохачів надходило все більше. Почав тоді я тих чоловіків відштовхувати та кулаком погрожувати і поклав їх на землю до тисячі 9.

Запросив ратая Вольга Святославович:

— Приставай ти до мене та до товаришів моїх.

Зразу ж ратай шовкові гужики повисмикував і кобилу від сохи вивільнив. Сіли всі на добрих коней та й поїхали. Та скоро спохопився ратай:

— Я залишив соху в борозні. Як би її із земельки висмикнути, з лемехів земельку витрусити й кинути соху за вербовий кущ?

Вирядив Вольга Святославич п’ять могутніх юнаків-дружинників, повернулися вони до тієї сохи кленової, за чепіги її крутять, а висмикнути із землі не можуть. Посилає Вольга Святославич уже десять своїх дружинників. І ці не змогли соху висмикнути. Мусив Вольга всю свою дружину послати. Закрутили всі гуртом соху за чепіги, але не в силі були із землі вирвати.

Тут і сам ратай на буланій кобилі під’їхав. Узявся він за соху однією рукою, висмикнув її із землі, витрусив грудки з лемешів і кинув соху за вербовий кущ 10.

Сіли вони знову на коней та й поїхали. З кобили ратаєвої хвіст стелиться, грива розвівається; іде вона ступою, а Вольжин кінь поруч підскакує, наддала кобила ходи — і Вольжин кінь відставати почав. Загукав тут Вольга, шапкою помахуючи:

— Зупинися, ратаю! Коли б твоя кобила конем була, я за такого коня п’ятсот карбованців дав би.

Відказав у відповідь ратай:

— Ну й нетямущий ти, Вольго Святославичу! Та я цю кобилку взяв ще лошам, п’ятсот карбованців заплативши. А коли б вона коником була, то цьому коневі ціни не можна було б скласти.

— Як же тебе, ратаю, звуть? — запитав Вольга Святославич.

— Слухай же, Вольго Святославичу! Як насію я жита, у скирти складу, з поля виволочу, вдома обмолочу, пива наварю і гостей напою, починають вони так мене вихваляти: «Ну й молодець ти, Микуло Селяниновичу!»

Приїхали вони до міста Курцовця 11, всюди почали ходити та роздивлятися. А дружинники на Микулу поглядають, примовляючи:

— Оце ж він три дні тому тут був та чоловіків бив!

А тутешні чоловіки збиралися та гадали, як би їм Микулу перепросити та вклонитися йому низько. Помітив це Вольга Святославич і каже:

— Он ти який, Микуло Селяниновичу! За силу твою велику наділяю тебе трьома містами із селянами. Залишайся тут моїм намісником, данину грошову одержуй 12.

1 Це одна з найдивовижніших билин, бо вона відбиває політичну ситуацію того часу, коли Олег почав княжити у Києві. В билині зійшлися два богатирі: старший — велетень і молодший — Вольга-князь. Микула Селянинович тут персоніфікує полянське плем’я, тож постає в символічному образі землероба. Він тут ніби спадкоємець володарів золотого плуга (див. прим. 4), але в нього не весь плуг золотий, а тільки рогачик. Микула Селянинович могутніший за Вольгу та його дружину, бо ті не можуть витягти плуга із землі. Вольга тут — мандрівний князь, що, зрештою, й відповідало дійсності. Думка про те, що Олег прийшов з Новгорода, — гіпотетична. У літописі про здобуття Олегом Києва написано таке: «В літо 882. Виступив у похід Олег, узявши з собою багато воїнів. І прийшов до Смоленська з кривичами, і взяв місто, і посадив там своїх мужів. Звідти пішов униз, і взяв Любеч, і там посадив своїх мужів. І припливли до гір київських. І узнав Олег, що тут князюють Оскольд і Дир. Сховав Олег одних воїнів у човнах, а інших залишив позаду, а сам пішов до них, несучи на руках малого Ігоря. Підплив до Угорської гори, сховав решту воїнів і послав сказати Оскольдові і Диру: «Ми, купці, їдемо до греків від Олега, княжича Ігоря, прийдіть до нас, до родичів своїх». Коли ж Оскольд і Дир прийшли, вискочили всі воїни, заховані в човнах, і сказав Олег Оскольдові і Диру: «Не князі ви і не князівського роду, а я князівського роду». А коли винесли на руках Ігоря, промовив: «А ось і він — син Рюриків!» Убили Оскольда і Дира. Після того Олег став князювати у Києві і наклав данину на інші племена». В Угорському Олег з’явився, бо це було традиційне місце київських віч. Дир на той час уже не жив, князем був Оскольд, чи, як інакше його зве літопис, Аскольд. Очевидно, тут, на вічі, й було вбито Оскольда, а віче визнало князем Олега. Билина оповідає саме про ці події, але додає цікаві нові дані. Олег узяв Київ, бо вступив у союз із Микулою Селяниновичем, тобто з полянами, а відомо, що в Києві в цей час було два племені — полянське й деревлянське. Очевидно, Оскольд репрезентував деревлянське. Олег захопив Київ і дав полянам право на данину. За билиною, сам Олег ніколи б не здобув Києва, коли б йому, не посприяв Микула Селянинович.

2 Вольга (Олег) народився не в Києві — це вставка пізніших часів.

3 Образ великого поля символічно означає землю полян, а що Микула Селянинович — образ таки полянського племені, свідчить ще й те, що дочки його (в інших варіантах билин) звуться поляницями (полянками). Культ Микули згодом, у християнські часи, перейшов на культ святого Миколи, найпопулярнішого святого в Україні.

4 Рогачик на плузі із щирого золота ніби повертає нас до легенди про Золотий плуг, скинутий ще скіфам-орачам із неба.

5 Не Володимир, бо той жив у пізніший час, а Рюрик, який вважався дядьком Олега. Ясна річ, що хрещеним батьком Олегові він бути не міг, бо тоді тут не було християнства — це пізніша вставка. Рюрик також не був київським князем.

6 Назви міст фантастичні, в літописі згадуються Смоленськ, Любеч і Київ.

7 Чоловіки-розбійники — мабуть, деревляни. Водночас вважалося, що Кий та його брати походять з розбійників; тут відбулося, напевне, змішання мотивів.

8 Тут маємо відгук іншої билини про Олега Святославича, зокрема події, що в літописі описується так: «Олег же із своїми воїнами побіг у місто, назва якому Вручий (Овруч. — В. Ш.). А через глибокий рів до міської брами був перекинутий міст, і люди, стовпившись на ньому, зіштовхували один одного вниз. І Олега штовхнули із мосту в яму». Овруч стоїть на річці Норині. Назва, можливо, згодом перетворилась у Смородину, тим паче, що Смородина (Самородина) — казкова річка — згадується в багатьох билинах; вона сама від себе народжується і ковтає всіх смертних, які пливуть по ній (подібна до давньогрецької Лети). Однак таку чи схожу назву й справді мають деякі річки в Україні.

9 Тут відбито змагання в Києві двох племен: чоловіки, — очевидно, деревляни, які не давали полянам вільно торгувати.

10 Тут образно показано, наскільки Микула був сильніший за Олега.

11 Курцовець — назва фантастична, йдеться про Київ.

12 Три міста — Київ був містом на три осади. Олег, ставши князем, справді в київські справи не втручався і навіть поселився на Лисій, а не Княжій Горі, за містом, що й було, ймовірно, умовою його союзу з полянами.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

МИХАЙЛО ДАНИЛОВИЧ 1

У стольному місті Києві в ласкавого князя Володимира почесний бенкет був. Прийшло на нього багато князів, бояр, могутніх богатирів та відважних богатирок 2.

Світлий день на вечір хилиться, красне сонечко на захід котиться, дедалі веселіше на бенкеті стає. Напилися-наїлися всі, сидять собі та вихваляються: один — скарбом золотим, другий — дружиною молодою, третій — своїм конем, четвертий — силою богатирською. Тут підвівся з-за столу добрий молодець, старий Данило Гнатович 3, із буйної голови шапку пухову скидає і князеві Володимирові кланяється:

— Благослови мене, князю, в старці постригтися, в схиму посхимитися 4.

Відповів йому Володимир-князь стольнокиївський:

— Не благословлю я тебе на це, бо як дізнаються орди невірні та королі нечестиві, що на Русі богатирі в старці постригаються, стануть на нашу землю зазіхати.

— Маю я, — каже старий Данило Гнатович, — молодого сина Михайла Даниловича, а віку йому шість років. Поки щось провідають королі нечестиві — дев’ять років йому мине; а поки спорядяться вони — дванадцять років пройде і стане він сильнішим та могутнішим за мене 5.

Благословив його Володимир-князь у старці постригтися і схимою посхимитися.

Три роки відтоді пройшло, а там і дев’ять літ минуло. А поки споряджалися царі та орди невірні — ще три роки збігло, всього ж часу набралося дванадцять літ.

Тут якраз назбирав силу незліченну один король нечестивий: чорний ворон за весняний день її не облетить, сірий вовк за осінню ніч не оббіжить. Було в короля п’ятсот Полканів-богатирів 6, чотири старости думні 7 і двоє катів немилосердних. Богатирі нечестиві силу свою показують: дуби з корінням вивертають, високо в небо підкидають, а біля землі однією рукою підхоплюють 8. А сам король похваляється і на Київ-град іти наміряється; хоче він Київ-град здобути, князів-бояр усіх повигублювати, Володимиру-князю мечем голову зрубати, а княгиню Опраксію собі в дружини взяти.

Дізнавсь про це Володимир-князь стольнокиївський, і зібрав він на почесний бенкет князів та могутніх богатирів. Як стали всі на бенкеті хмільні та веселі, сказав їм Володимир стольнокиївський:

— Чи не зможе хто із вас у чисте поле поїхати, нечестиве військо полічити і мені про все розповісти?

Тут старші за середніх ховатися стали, середні — за менших, а від менших ніякої відповіді нема. Коли це з-за столу добрий молодець підводиться, молодий Михайло Данилович.

— Благослови мене, — мовив князеві, — їхати в чисте поле до того війська нечестивого.

— Нездатний ти ще на таку справу, сильніші та могутніші від тебе є.

Вдруге звернувся Володимир до богатирів та богатирок із проханням своїм, але й тепер відповіді не дістав. І знову молодий Михайло Данилович на розвідку війська нечестивого напрошується. Благословив його на цей раз Володимир стольнокиївський.

Заходився Михайло Данилович у чисте поле збиратися: батькового коня узяв 9, у трьох росах вечірніх та в трьох ранішніх його купав, відбірною пшеницею годував, медовим узваром напував, а сам у батьківську одежу вбирався і за міську браму виїжджав.

І просив у старого Данила Гнатовича:

— Благослови мене, батечку, в чисте поле поїхати, нечестиве військо полічити і Володимиру-князю про все розповісти.

— Вислухай наказ мій батьківський, — мовив йому Данило Гнатович, — Як будеш біля війська нечестивого, то не давай серцю волі, у середину війська не заїжджай, рубай із

краю силу ворожу.

Вирушив спершу Михайло Данилович до пустелі, де батечко його Богу молився, а тоді подався у чисте поле до війська нечестивого і з одного краю рубати його почав. Нищив ворогів він три дні і три ночі, хліба-солі не ївши, джерельної води не пивши. Та знесилився його добрий кінь і до господаря звернувся:

— Від'їжджай од війська нечестивого, бо затекли мої очі поганою кров'ю татарською і не можу вже я тебе носити.

Від'їхав Михайло Данилович од війська під Бугру-гору 10, сам почав їсти й пити й коневі відбірної пшениці давав, калачиків розсипчатих кришив. А по тому заснув Михайло Данилович міцним сном, цілих три дні і три ночі не прокидався 11.

А його добрий кінь тим часом на Бугру-гору вискакував і на військо нечестиве дивився.

Пробудившись, бачить Михайло: стоїть його добрий кінь, запечалився, вуха в нього опущені, очі потуплені. Запитав він коня:

— Чом стоїш ти зажурений — і пшениці не їв, калачиків на куштував?

— Ніколи мені було їсти-пити. Вискакував я на Бугру-гору, дивився, що татари робили. Копали вони три рови, три льохи глибокі, рогатини ставили звірині, полотнами рови накривали, рудим піском засипали, щоб добрих молодців, богатирів могутніх ловити.

Тут у Михайла серце закалатало, скочив він на коня, під'їхав до війська нечестивого і з одного краю почав ворогів рубати, шовковим канчуком коня шмагати. Заблагав його добрий кінь:

— Не шмагай мене по гладких стегнах, бо не можу я роздивлятися, від ворогів відскакувати.

Не прислухався до нього Михайло. Став кінь упиратися, вуздечку закусив тасьмову і до середини війська Михайла заніс. Перескочив кінь перший підкоп, перескочив другий, а в третій підкоп між рогатини звалився. Зразу ж погані татари мов чорне вороння налетіли, брали вони гаки польські 12, з льоху глибокого молодця піднімали.

А його добрий кінь вискочив із льоху, забіг на Бугру-гору і дивився звідти, що татари з господарем його робили. Зв'язали татари Михайлові шовковими путами білі руки, прудкі ноги закували в кайдани булатні і привели його до короля невірного 13.

— Послужи мені, Михайле Даниловичу, вірою-правдою, — каже король, — як служив ти князеві Володимиру, і наділю я тобі за це золотого скарбу незліченного.

Не погодився Михайло Данилович, королеві сказавши:

— Коли б мав я при собі меч гострий, то відчула б мою службу твоя шия татарська.

Заволав тоді поганий своїм слугам і катам немилосердним:

— Поведіть його до липової плахи і молодецьку голову відрубайте!

Схопили Михайла вірні слуги, до липової плахи повели.

Розчулився Михайло Данилович і до Господа Всевишнього звернувся:

— Віддав ти мене, Господи, поганим у наругу. А хіба ж нє боронив я віру християнську, Божі церкви, вдів та сиріт?

Пролунав до Михайла голос із небес:

— Розпростай, Михайле, руки білі, розправ, Михайле, прудкі ноги!

Розпростав Михайло білі руки — розірвалися пута шовкові; розправив прудкі ноги — кайдани булатні трісли. Схопив він татарина за ноги і гайда ним розмахувати. Вперед махне — там вулиця серед війська виникає; назад махне — провулочок утворюється 14.

Як угледів його добрий кінь із Бугри-гори, так і прибіг до господаря улюбленого. Скочив Михайло на доброго коня і сікти взявся силу татарську з одного краю; нищив ту силу три дні і три ночі, обдивився все військо незліченне і повернув до князя Володимира.

Їхав та їхав він чистим полем, роздивлявся на всі боки, коли бачить: наближається старий Данило Гнатович, в оксамит чорний одягнений, важким костуром підпирається, до свого сина слово мовить:

— Що ж ти, сину, до мене не приходиш? Зістарівсь я, тебе дожидаючись, та й шукати пішов, думаючи, що доконали тебе татари невірні. Вирішив я сам до бою стати, пройти землю всю із краю в край і понищити поганих усіх до одного.

Прибув Михайло Данилович до ласкавого князя Володимира, приніс йому вісті про татар. І наділив його за це Володимир-князь незліченним скарбом золотим.

1 Дехто з учених відносить Михайла Даниловича до більш ранньої традиції, але для цього нема підстав. Михайло — юний герой, отже, ще молодший від Добрині, хоч юним героєм зображає богатиря і найдавніший український епос, зокрема Котигорошка. Цікаво, що з XVIII століття збереглася рукописна повість «Історія про київського богатиря Михайла, сина Даниловича, дванадцяти літ», тобто наш сюжет мав прозаїчні опрацювання вже в давніші часи.

2 Богатирки загалом присутні в більш ранньому епосі, тут цей мотив нерозроблений: хто були ті богатирки, невідомо. Крім згаданої вище Настасії, знаємо богатирок «поляниць» (поленицъ) — дочок Микули Селяниновича, героїчного образу полянського племені; серед них Василису Микуличівну. Вона чудовий наїзник, шукає пригод, грає в шашки-шахи, сватається до богатирів, бере участь у княжих бенкетах, загалом користується повною волею.

3 Як ми казали вище, ім’я батька Михайла може бути відгуком про князя Данила Романовича, але той не постригавсь у ченці. Тут Данило Гнатович — «добрий молодець», тобто князівський воїн-герой. Має дар пророчого бачення, отже, в певний спосіб володіє чарівницьким мистецтвом, правда, це вміння має вже цілком християнський характер. Серед билинних героїв є і Данило — це Данило Ловчанин, який також поставляє князеві дичину.

4 Тут відбито звичай на старість іти в ченці, коли несила старому воїну нести службу. Так чинили і князі, і воїни, і купці, і бояри.

5 Це місце дає зрозуміти, що Данило Гнатович також був богатирем.

6 Мається на увазі, очевидно, половецький хан (не король), який мав своїх богатирів. Загалом Полкан — це напівкінь (кентавр). Про богатиря-половця українська традиція вістить у переказі про шолудивого Буняку.

7 Думний староста — тобто найближчий радник, термін з пізнішого часу; думні дяки були чиновниками російського царського уряду.

8 Вивертання і підкидання дубів — типова ознака сили богатиря, частий атрибут казок та билин.

9 Те, що герой бере батьківського коня й одежу, означає переймання сином батьківської сили і значимості у світі. Це саме означає і переймання батьківської чи дідівської зброї — порівняй (в українській билині «Ілля Мурин»), як озброюється й готується до походу син Іллі Муромця.

10 Бугра-гора — бугор-гора, тобто горбиста гора, очевидно, мається на увазі степова могила.

11 Так здебільшого сплять богатирі: три дні і три ночі.

12 В оригіналі «багри»; гаки як зброя використовувалися в різночассі. але чого вони польські, невідомо, очевидно, це запозичення пізнішого часу.

13 Хана-степовика билина зве королем через те, що тут відбилися пізніші російські змагання з Польщею та Литвою, де був король, а не хан чи цар. Через це в билинах у західних землях царюють королі, королевичі, королівни, а в ордах — царі, царевичі.

14 Це місце запозичене з билини про Іллю Муромця.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

МИХАЙЛО І ЗОЛОТІ ВОРОТА 1

— І Михайло той — то був добрий воїн…

— Таж про нього в описах повинно бути. Мужики то так розказують.

Колись, кажуть, давно то ще, був на світі князь Володимир. Володимир-князь царством своїм обладує, а Михайло — то син царський 2. Через те що він молодий, то на царство його не садовлять. Нехай підростає, а Володимир — той старіший, то він усім і править. Добре, так оце діється…

А в стороні татари своє царство мають. То ніби одне царство, а татарське — друге, і в стороні татари живуть 3. А знахарі татарські стали ворожити 4, догадались про Михайла, кажуть своїм:

— Глядіть, щоб не було чого нам: росте збоку коло нас такий і такий Михайло. Тепер от про нього й не чути, а виросте той Михайло, тоді вже будемо знати, що то за Михайло. Кажуть знахарі, що воїн із нього вийде, може, ще світ не бачив такого лицаря.

Розказали знахарі про Михайла, тепер треба щось робити. Татарський цар пише до Володимира:

«Ми довідалися, — пише татарський цар, — за Михайла, він ще дитина у вас; його царство, його все буде, як підросте, то віддай нам його, будьмо сватами» 5.

Ото Володимир скликає людей, говорить, що татарський цар хоче до себе взяти Михайла, далі дає цю річ до сенату 6. Міркували скрізь: чи зробити так, як татарський цар пише, чи й ні, — і присудили: «Віддаймо малого». Вся громада сказала так…

Ну, ото присудили так, Володимир примітив, що Михайло став хмурний дуже, ходить такий засмучений… А Михайло уже був парубок вісімнадцяти літ.

Спитав Володимир його:

— Що тобі за туга така, Михайле-дитятку? Чого ти засмучений такий?

В тебе чаша золотая, Вина повна Завжди,

І часть Києва на тебе йде…

Мені так здається, що журитися тобі нема чого.

Михайло і каже Володимирові:

Господарю, царю Володимиру! Так, в мене чаша золотая, Вина повная завжди… І часть Києва на мене йде, Але київська громада, То зла в неї рада… 7

Володимир на це промовчав. А Михайло каже до меча свого, що на стіні висів:

Мечу, мій мечу! Та на татарове! Мечу, мій мечу! Та на Юланове! 8

Михайлові байдуже, що татари хотять його брати, він меч свій як візьме, то…

Але Володимир це вислухав і дивиться, що Михайло малий такий, і каже йому:

— Михайлятку-дитятку! Молоде ти і неспосібне, то треба, щоб бути тобі літ на двадцять або тридцять хіба, — тоді за меч можна братися? 9

Так Володимир до Михайла говорить, а Михайло йому відказує по-своєму:

Господарю, царю Володимиру! Візьми ти утятко молоденьке І пусти на море синеньке: Воно попливе, як і стареньке.

Тоді Володимир каже до Михайла:

— Як так оце ти говориш, то Боже тебе благослови!

Після того Михайло взяв меч, копію, коня йому вивели. Іде Михайло і зустрічає: стоїть татаруга, турок той 10. Михайло нічого не робив, оно перехрестив військо татарське своїм мечем. То по обидві сторони Михайла не стало того війська: на ліву сторону то так як огнем спалило, на праву — так як солому виклав.

Як побив теє вже військо Михайло, то поїхав у світа, і довелося йому їхати через царські ворота — то до одного стремена взяв на ногу одну половину, а на другу ногу другого стремена взяв другу половину. З тими ворітьми поїхав за якісь гори і став там жити, та й досі, кажуть, живий, а може, й помер 11. Так оце розказують про Михайла.

1 Це скорочений переказ билини про Михайла Даниловича, яка в свій час існувала в українській традиції.

2 Михайла серед дітей Володимира не було. У нього були такі сини: Вишеслав, князь новгородський, Ярослав Мудрий, великий князь київський, Станіслав, князь псковський, Святослав, князь деревлянський, Всеволод, князь володимиро-волинський, Борис-Роман, князь ростовський, Гліб-Давид, князь муромський, Болеслав, Судислав, князь псковський, Ізяслав, князь полоцький, Мстислав, князь чернігівський, Святополк, великий князь київський.

3 Мабуть, тут маються на увазі печеніги.

4 Знахарі в кочових народів відігравали визначну роль. Зокрема про ворожіння в татарському війську маємо звістки із XVII століття.

5 Царі кочових народів українського степу справді входили в династичні шлюби з київськими та іншими князями, про що свідчить зокрема «Слово о полку Ігоревім».

6 Сенату у Володимира не було — це реалія польської держави — Речі Посполитої. Але в Києві було віче, правда, в час Володимира воно помітної ролі не відігравало. Князь збирав на раду князів та бояр.

7 Поетичний текст свідчить про те, що перед нами — залишки української билини про Михайла.

8 Юланове — слово неясне, може, походить од «юлкий» — вертлявий, швидкий воїн, а може, від пізнішого «улан» — вершник-воїн.

9 Тобто Михайло ще не досяг повноліття.

10 Змішування татар із турками — це реалія XVI–XVII століть, коли татари увійшли до складу Турецької держави. Можливо, билина співалася ще в той час і захопила в себе ряд тодішніх реалій: сенат, улани, турки.

11 Останній абзац доданий до сюжету билини, котра оповідала про іншого Михайла.

МИХАЙЛО І ЗОЛОТІ ВОРОТА Друкується за виданням: Малорусские народные предания и рассказы. Свод Драгоманова М — К., 1876. — С. 249–251. Зап. в околицях Бердичева. Це скорочений переказ билини про Михайла Даниловича, який існував в українській традиції. Існує ще один варіант цієї легенди, надрукований у вид.: «Kwiaty i owoce» Трусевича — К., 1870 — С. 237–238.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

МИХАЙЛО КАЗАРЯНИН 1

Із Галиччя, із Волинця-міста 2, не ясний сокіл вилітав, не білий кречет випурхував — виїжджав добрий молодець, молодий Михайло Казарянин. Кінь під ним — як лютий звір, а сам він на коні — як ясний сокіл. Міцний обладунок у нього на плечах, лати і панцир із чистого срібла ціною у сто тисяч, кольчуга з червоного золота — в сорок тисяч, шолом на буйній голові — в три тисячі; в нього спис мурзамецький 3 як свіча горить, а до лівого стегна гострий меч прикріплений. Був іще з ним тугий лук ціною в три тисячі і колчан із стрілами гартованими, а кожна стріла п’ять карбованців варта 4. А коневі його і ціни нема — в річках броду він не шукає, з берега на берег перескакує.

Їхав він до міста Києва, до ласкавого князя Володимира, чудотворцям у Києві молитися, Володимиру-князю поклонитися і вірою-правдою йому послужити. Опинившись серед двору княжого, скочив Казарянин з доброго коня, прип’яв його до булатного кільця на стовпі дубовому, до великого князя в світлу гридню заходив, молився Спасу з Пречистою, на всі чотири боки князеві з княгинею вклонявся.

І казав доброму молодцю Володимир-князь:

— Звідкіля з’явився ти, звідкіля тебе Бог приніс і яким тебе іменем прозивають?

Відповів йому добрий молодець:

— Звуть мене Михайлом Казарянином, а по батькові Петровичем.

Не мав у ту пору Володимир-князь у себе стольників і чашників, наливав він сам зеленого вина чару, невелику міру — в півтора відра, наливав турячий ріг меду солодкого — в півтретини відра. Брав Казарянин напої однією рукою і випивав одним духом. А тоді сказав йому ласкавий Володимир-князь:

— Послужи мені, Михайле Казарянине, ось таку службу: поїдь до моря синього і настріляй там гусей, білих лебедів, перелітних сірих качечок для столу мого князівського, а я тобі за це віддячу.

Не противився князеві Михайло Казарянин. Богу помолився, на доброго коня сідав і до моря синього, на теплі, тихі заводі вирушав. Настріляв він там птиці біля берега, обв’язав нею від плечей до землі свого доброго коня і поїхав у стольне місто Київ до ласкавого князя Володимира.

А в дорозі трапився йому в полі дуб розлогий, і чорний ворон на дубі тому сидів, з ноги на ногу переступаючи, пір’ячко своє поправляючи, а ноги і ніс у нього — як вогонь горять 5. Здивувався Казарянин і таке слово мовив:

— Скільки я полями проїжджав, а такого дива, як цей чорний ворон, не стрічав!

Виймав він із налучника тугий лук, а з колчана — стрілу гартовану, щоб чорного ворона встрелити. Мав уже стрілу спускати, коли каже йому чорний ворон:

— Не стріляй мене, добрий молодче! Все одно ти крові моєї не питимеш, м’яса мого не їстимеш. Підкажу я тобі, де взяти здобич богатирську: вибирайся на гору високу, озирни роздолля широке і побачиш у полі три білих шатра. Стоїть біля них лава з риб’ячого зуба коштовного 6, а на лаві троє татар сидять, і ходить перед ними красна дівиця-полоняночка, молода Марфа Петрівна 7.

Послухав Михайло Казарянин, не вистрілив у чорного ворона, а поїхав нагору високу, трьох татар побачив, а з ними полоняночку, молоду Марфу Петрівну — плаче красна дівиця, жалібно приказуючи:

— Нещасливі моя буйна голівонька та моя руса коса! Мені матінка косу розчісувала та заплітала, а тепер розплетуть мою косу три татарини-вершники.

Відгукнувся до неї перший татарин:

— Не плач, дівчино, не журись, не марнуй свого личка білого. Не продам я тебе задешево, а віддам за свого сина улюбленого, за мирного сина в Золотій Орді 8.

Аж тут із гори тієї високої, немов ясен сокіл, зринув молодий Михайло Казарянин, коня свого підганяючи та спис мурзамецький уперед виставляючи. Першого татарина списом заколов, а другого і третього конем затоптав. Тоді зіскочив із коня, підхопив дівчину за руки, до білого шатра повів. Розплакалася красна дівиця:

— Де твоя честь молодецька, богатирська? Не питаєшся, звідки родом я і чия дочка. Із Волинця-міста я, із Галиччя, а зовуть мене Марфою Петрівною.

Схаменувся тут Казарянин, придивлятися став.

— Ти мені, красна дівице, сестрою рідною доводишся. Розкажи, як татарам дісталася.

Відказала йому рідна сестра:

— Гуляла я надвечір у зеленім саду з матінкою, коли це як чорні ворони налетіли три татарини-вершники, полонили мене і в чисте поле повезли. Ось так я тим татарам і дісталася.

До трьох білих шатер Михайло Казарянин заходив, золота і срібла набирав, у сиром'ятні сакви поскладав, ще й лаву з риб'ячого зуба забирав. Посадив красну дівицю на свого коня богатирського, сам на татарського коня сідав і вирушав до міста Києва.

Як в'їжджав він до стольного Києва, усі стольники й приворотники дали знати про нього князеві Володимиру. Поки зняв Михайло з коня сестру свою рідну та до стовпа дубового коней прип'яв, прийшли посли від князя Володимира і звеліли йти до його світлої гридні. Приходив Казарянин разом із сестрою своєю, образові Спаса помолився, князеві Володимиру і княгині Опраксії вклонився:

— Здоров був, ласкавий Володимире-князю, і ти, княгине Опраксіє! Усе я зробив, що загадував ти мені: настріляв гусей, білих лебедів і перелітних сірих качечок. Ще й мені припала здобич богатирська: трьох татар у полі я вбив і рідну сестру визволив, молоду Марфу Петрівну.

Порадів-посвітлів Володимир стольнокиївський, наливав чару зеленого вина в півтора відра і підносив Михайлові Казарянину. Брав Михайло чару однією рукою і одним духом випивав.

Пішов він із князем та княгинею на широкий двір — добрих коней татарських оглядав. Звелів князь упольованих птиць забрати, сиром'ятні сакви познімати і в світлі гридні віднести; узяв він і лаву з риб'ячого зуба коштовного, а коней у стійла свої поставити звелів. І казав ласкавий Володимир-князь Михайлові Казарянину:

— Слава тобі, добрий молодче, за те що служиш князеві вірою і правдою!

1 Ім'я «Казарянин» могло виникнути від давньої пам'яті про хозар або від слова «козак» — вільна людина, воїн, що відповідає Михайлові як богатирю-воїну.

2 Тут підкреслення, що богатир був із Галицько-Волинського князівства.

3 Мурзамецький — від слова «мурза» — татарський начальник, реалія пізнішого часу.

4 Ціни автор подав, звісно, свого часу, аби дати слухачеві зрозуміти, яка дорога була в богатиря зброя.

5 Нереальність опису ворона (змішано образи ворона й чорногуза) підкреслює, що птах був не простий, а віщий, казковий.

6 Тобто лава була оздоблена, інкрустована китовим зубом — реалія пізнішого часу.

7 В давні часи дівчата були товаром, їх продавали, захоплювали в полон, ними платили данину. Ця традиція в Україні протяглася аж до XVIII століття, бо татари також дивилися на дівчат, як на товар. Отже, тут відбито довголітню традицію на нашій землі. Визволення братом із полону сестри — одна з улюблених тем українського фольклору, навіть пізнішої нової літератури.

8 Золота Орда — держава, що її заснував у 40-х роках XIII століття татаро-монгольський хан Батий. До складу її входила величезна територія від басейну річки Обі і пониззя Сирдар'ї на сході до річки Дністра на заході. Центром Золотої Орди було Нижнє Поволжя. У другій половині XIV століття почався занепад Золотої Орди, в XV— на початку XVI століття ця держава розпалася. Тут згадується про мирного сина Золотої Орди, отже, маємо реалію пізнішого часу, мабуть, за розпаду держави.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

МИХАЙЛО ПОТИК 1

Не ясні соколи з чистого поля зліталися — всі руські могутні богатирі в одне місце з'їжджалися, до князя на почесний бенкет збиралися. Їли-пили вони на бенкеті, звеселялися, а потім один перед одним вихвалялися. Вихвалявся і сам Володимир-князь:

— Троє славних могутніх богатирів є в мене: досвідчений старий Ілля Муромець, молодий Добриня Микитич і Михайло Потик, син Іванів, їздили всі троє за синє море, покорили племена невірні, додали землі до моїх володінь. А Михайло Потик ще й настріляв по дорозі гусей-лебедів та малих качечок для мого столу 2.

— Гей, Михайле Потику, сину Іванів! Послужи-но вдруге мені цю службу, поїдь знову до моря синього, до теплих, тихих заводей 3 і настріляй білих гусей-лебедів та сірих малих качечок перелітних для мого столу князівського, а я тобі за це віддячу.

От Михайло Потик, син Іванів, не допивши ні пива, ні вина зеленого, Богу помолився і з гридні вийшов. Швидко на доброго коня сідав, за браму виїжджав і в чистому полі загубився.

А як до моря синього приїхав, привалила, на його щастя, птиця до крутого берега. Настріляв він гусей-лебедів та малих качечок і намірився назад вертати. Озирнув іще раз тихі заводі, коли бачить: дубова колода пливе, а на ній — лебідонька біла 4. Через одне пір'ячко лебідонька золота, а голівка червоним золотом завита, круглими перлами прикрашена.

Вийняв Потик із налучника тугий лук, дістав гартовану стрілу з колчана, наклав на шовкову тятиву і стріляти намірився. Аж тут біла лебідка людською мовою заговорила:

— Не стріляй мене, Михайле! Не лебідка я біла, а дівчина красна, Докія Лиходіївна, королівна Подолянка 5. Не губи мене, Подолянки, а за дружину візьми.

Піднялась вона з моря на своїх крилах лебединих, на крутий берег вилітала і в красну дівицю оберталась. Увіткнув молодий Михайло списа в сиру землю і коня до нього прип'яв, а сам брав дівчину за білі руки із золоченими перснями і в уста солодкі цілувати її хотів. Та заперечила Докія Лиходіївна:

— Не цілуй мене, бо мої уста погані, я з роду невірного, нехрещена 6. Як привезеш мене в стольний Київ-град, навернуся я у віру християнську, у церкві Божій ми з тобою обвінчаємось, а після того вже й націлуємось.

Посадив Михайло її біля себе на доброго коня і до Києва повіз. Приїжджав він на княжий двір, зіскакував із коня біля ґанку гожого, у світлу гридню проходив, образу Спаса молився і князеві з княгинею вклонявся:

— Здоровий будь, Володимире-князю ласкавий! Послужив тобі службу, гусей-лебедів та перелітних малих качечок настрілявши. А собі наречену здобув — лебідку білу Докію Лиходіївну.

— Чим же мені тебе, Михайле, — мовив князь, — тепер обдарувати? Містами з передмістями чи селами з присілками?

— Не хочу я ні міст, ані сіл, дозволь тільки мені по царевих корчмах 7 ходити і вино задурно пити — де квартою, де півквартою, де піввідром, а де й цілим відром.

Погодився на це ласкавий Володимир-князь.

А як у церкві соборній до вечірні дзвін ударив, молодий Михайло Потик із Докією Лиходіївною до церкви пішли і вечірню службу відслухали. Низько вклонився Михайло попам соборним, щоб із красною дівицею обручили його. Меткі були попи до діла такого, швидко дівчину охрестили, Марією назвали, з Михайлом заручили і тут же їх повінчали. Помолилися молоді Богові, до святих ікон приклалися і разом заповідь велику склали: як хто перший із них помре, то другий разом з ним живим у труну лягти мусить 8, у сиру землю на три місяці піти. Вийшли після цього з церкви Божої, до своїх палат білокамінних приходили і стали тут вони сім'єю жити-поживати.

Та недовго прожив Михайло Потик з молодою дружиною Марією Лиходіївною — півтора року всього-на-всього. Занадився він по царевих шинках ходити, задарма вино пити — де квартою, де півквартою, де піввідром, а де й цілим відром. Замислилась дружина його, як чоловікові раду дати, та розхворілася з вечора, а до ранку й упокоїлася.

Прибігав до Михайла в царевий шинок брат його названий, молодий Добриня, і казав йому:

— Ти тут п’єш та байдикуєш, а дружина твоя молода вже упокоїлася.

Скочив тут Михайло на прудкі ноги і закричав на весь голос:

— Гей, брати мої названі, старий Ілле Муромцю і молодий Добрине Микитичу! Ви прийдіть до брата названого, щоби все разом обміркувати. Мушу виконати я заповідь велику: лягти живцем у труну з покійницею, в сиру землю піти на три місяці. Побудуйте ж мені домовину велику, щоб і стояти можна було там, і сидіти, і лежма лежати. Та покладіть туди хліба-солі з водицею, щоб на три місяці вистачило.

Взялися брати названі домовину робити, а Михайло до кузні пішов і наказав кувати кліщі залізні, прутів троє залізних, троє цинових і троє мідних. Потім до попів соборних попрямував звістку подати, що молода дружина його упокоїлася. Наказали попи мертве тіло до церкви привезти і на церковній паперті покласти.

Збиралися попи та диякони з усім притчем церковним, хоронили тіло Маріїне, домовину велику у могилу опускали. Опускався в сиру землю разом з тілом мертвим і Михайло Потик, син Іванів. Кліщі та прути з собою до труни він узяв, а брати його названі хліба-солі з водицею, свічок воску ярого і ладану поклали, щоб три місяці вистачило; набивали на домовину обручі залізні, жовтим піском її засипали, дерев’яний хрест поставили, ще й мотузок до труни протягли, а припнутий той мотузок був до дзвона соборного.

От сидить у труні Михайло від полудня до півночі, запаливши свічку воску ярого. А як опівнічний час настав, підповзла Змія 9 підземельна; раз лизнула труну — обручі полопалися, вдруге лизнула — один ряд шальовки дубової здерла, втретє лизнула — до труни залізла. Побачивши там Михайла з дружиною молодою, зраділа Змія, звеселилася:

— Ох і наїмся я сьогодні, є тут одне тіло мертве, а друге — живе.

Та не злякався Михайло, узяв кліщі залізні, затис ними Змію прокляту і прутами залізними сікти її почав, поки не потрощилися прути; потім брав прути цинові, але й вони потрощилися; взявся тоді він за мідні прути. Не витримала Змія, змолилася:

— Не засікай мене до смерті, відпусти до моря синього. Принесу тобі за це живої води 10, щоб оживити твою дружину гожу.

Відказав їй Михайло Потик:

— Віддай мені в заклад змієнят своїх.

Лишила йому Змія в заклад змієнят, а сама поповзла по підземеллю до моря синього і принесла Михайлові живої води. Взяв він за шийку змієня одне, на хвіст ногою наступив і роздер змієня надвоє. Потім склав дві половинки, раз бризнув живою водою — зрослося змієня, бризнув удруге — заворушилося воно, бризнув утретє — геть із труни поповзло. Бризнув тоді Михайло живою водою на молоду Марію — кров у неї відразу заграла, бризнув удруге — заворушилася, бризнув утретє — підвелася вона і такі слова промовила:

— Ох-ох-ох, як же довго я спала! 11

— Якби не я, — відказав Михайло, — цілий вік ти спала б.

Смикнув за мотузок Михайло — і на церкві дзвін озвався. Як почув соборний трапезник, до могили Маріїної побіг, бачить: із землі мотузок смикається і соборний дзвін розхитує.

Як закричав Михайло на повний голос, мати — сира земля сколихнулася, тереми затремтіли, захиталися, люд київський жахатися почав і до могили збирався, дивуючись:

— Що за диво під землею діється? Закричали разом усі покійнички!

А старий Ілля Муромець сказав молодому Добрині Микитичу:

— Видно, названий брат наш озвався. Недовго пожив у сирій землі, душно, мабуть, у могилі з тілом мертвим, от і кричить він богатирським голосом.

Швидко стали могилу розривати, великі драбини в яму опускати. І постав Михайло на білий світ, молоду дружину за рукав веде, з названими братами цілується. Дали знати про це попам соборним. Побризкали вони молодих святою водою, і стали Михайло з Марією жити-поживати, разом роки коротати.

А коли, зістарившись, упокоївся Михайло, згадали попи соборні його з дружиною заповідь велику і, ховаючи Михайла Потика, зарили разом з ним у сиру землю дружину його Марію Лиходіївну.

Відтоді пам’ять їм вічна стала.

1 Слово «потик» тлумачать як «потикатися», «блукати по світу». Називають цього героя і Поток (рухливий, як потік, річка).

2 Хоч названий богатир сином Івановим, а не так, як попередні Михайли, але ця билина перебуває з попередніми у щільному зв’язку. Обов’язок доставляти князеві дичину виразно про те свідчить.

3 Ідеться про Дніпрові заплави та луки, де завжди водилося безліч дичини.

4 Біла Лебідь — один із цікавих образів східнослов’янського епосу — далі про неї буде просторіше. Білою Лебіддю загалом звуть жінку-красуню, жінку, яка має здатність перекидатися птицею.

5 Докія Лиходіївна, королівна Подолянка, в оригіналі — Авдотья: за деякими варіантами билин — дочка царя Лиходія Лиходівича. Загалом царівна Лебідь виступає в билинах про Михайла Потика та Івана Годиновича, які увібрали у себе, як гадають дослідники, найдавнішу частину східнослов’янського, власне українського, епосу.

6 Невірний рід — з одного боку, це може означати, що Біла Лебідь була представницею кочових народів, а з другого, що, ймовірніше, була вона язичницею, поганської віри.

7 Маємо тут реалію пізнішого часу, коли корчми, шинки були в Росії у суворому монопольному володінні царя. У Володимирові часи такого не було, та й узагалі в Україні монополія на шинки заведена була, коли частина її увійшла до складу Російської імперії (друга половина XVII століття), а заборона виготовляти напої була видана тільки в другій половині XVIII століття.

8 Тут відбито елемент давнього звичаю, коли в могилу до мертвого чоловіка клалася його жінка, її для того вбивали. Цей звичай був у східних слов’ян іще в IX столітті, згодом він існував якийсь час, як пережиток, потім зник. З XVII ст. існував іще звичай класти живою в могилу жінку, яка вбила чи отруїла свого чоловіка.

9 Образ підземного Змія не рідкість у фольклорі. Він постав, мабуть, від уявлення про пекло і від того, що реальні змії живуть у норах та печерах.

10 Мотив живої та мертвої води поширений у казках, з казок він перейшов і в билини. Загалом билини про Михайла густо зіткано з казкових мотивів, які переходять з одного твору в інший.

11 Тут маємо мотив відомої казки про сплячу красуню.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

НАСТИНА МОГИЛА

У цьому миропільському займищі, от що звуть Буняковим, вгору по Случі, за містечком, у лісі, жив колись-то давно поганий Буняка, ворожбит, татарин. Коло того займища, давно колись, був перевіз через Случ і йшов шлях на Бердичів — того лісу, що навкруги тепер росте, зовсім не було.

От той Буняка дуже любив Настю 1, тутешню-таки дівку чи молодицю, і взяв її до себе за жінку. А вона його не любила. Та ще як стала з ним жити, то й догледілася, що у нього печінки на версі, так просто за плечима, і побачила вона, що то він не аби з ким знається.

От та Настя якось одкрилася — утекла од Буняки, а він доганяти! Наздогнав її у степу, що тепер за Миропіллям, туди, до Гордіївки, вговорює повернутися, а вона каже, що через те й через те не хочу. Тоді Буняка бачить, що вона про нього все знає, та й убив її. Ота ж сама Настя сказала була, щоб на її кошт поставили у степу корчму. То от, де її вбито, висипали могилу. Так вона й зветься — Настина могила, а на шляху за Миропіллям постановили корчму, вона й тепер стоїть і теж зветься Настиною.

1 Тут відгук найдавнішого епосу про Білу Лебідь, який знайшов своє відбиття у билинній традиції.

НАСТИНА МОГИЛА Друкується за виданням: Малорусские народные предания и рассказы. Свод Драгоманова М — К., 1876. — С. 225–226. Записала Олена Пчілка у м. Миропіллі на Волині.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ 1

Із славного Ростова не ясен сокіл із соколиком 2 вилітали — виїжджали два могутні богатирі: молодий Олексій Попович, а з ним молоденький Яким Іванович 3. їздили богатирі плече в плече, стремено в стремено, їздили, гуляючи по чистому полю, рискаючи, птиці перелітної та звіра не зустрічали. Коли це натрапили в чистому полі на три доріжки широкі 4, а поміж доріжок горючий камінь лежав і підписи на камені виднілися 5. І сказав Олексій Попович:

— Брате мій, Якиме Івановичу! Навчено тебе грамоти, тож поглянь на цей камінь.

Зіскочив Яким із доброго коня і прочитав, що на камені написано: «Перша доріженька на Муром-град, друга — на Чернігів-град, третя — до міста Києва 6, до ласкавого князя Володимира».

Мовив тоді Яким Іванович:

— Брате мій, Олексію Поповичу! Краще їхати нам до міста Києва, до ласкавого князя Володимира.

Повернули добрі молодці коней і попрямували до міста Києва. Біля славної Сафат-річки 7 зупинилися на луках зелених, щоб своїх добрих коней погодувати. Розкинули два білі шатра, й Олексій відпочити влігся. А молодий Яким коней постриножив, на зелену луку пустив та й собі в шатрі спочивати ліг.

Як минула та ніч осіння, від сну Олексій пробудився, рано-раненько підвівся, ранньою зорею вмився, білим рушником утерся й на схід сонця Богу помолився 8. А молодий Яким Іванович по добрих коней сходив швиденько й у Сафат-річці їх напоїв.

Осідлали вони своїх добрих коней і до міста Києва рушили. Коли це надходить до них каліка перехожий: постоли на ньому з семи шовків, чистим сріблом переплетені, передок унизаний червоним золотом, шуба соболина довгопола, шапка сорочинська із землі грецької 9, шелепуга подорожня, чебурацьким свинцем 10 налита у тридцять пудів. Сказав каліка перехожий:

— Бачив я за славною Сафат-річкою молодого Тугарина Змійовича 11; висотою він, Тугарин, у три сажні, поміж плечей у нього коса сажень 12, проміж очей стріла гартована 13, кінь крилатий під Тугарином, як лютий звір, із пащі вогонь пахтить, із вух дим стовпом валить.

Надумався тут Олексій Попович:

— Брате мій, каліко перехожий! Дай мені свій одяг калічний, а сам візьми моє вбрання богатирське 14.

Не відмовив каліка перехожий, віддав одяг свій калічний, а собі узяв убрання богатирське. Перебрався Олексій калікою, взяв із собою шелепугу подорожню, а на запас чингалище булатне 15 прихопив і пішов за славну Сафат-річку.

Як запримітив здаля Тугарин Змійович Олексія Поповича, заревів гучним голосом, аж зелена діброва задрижала, а молодий Олексій ледве живий став. Каже йому Тугарин Змійович:

— Гей ти, каліко перехожий! Чи не бачив, не чув ти де про Олексія Поповича молодого? Я б його списом заколов і вогнем спалив.

— Під’їжджай до мене ближче, — Олексій, — бо не чую здаля, про що ти мовиш.

Під’їхав до нього Тугарин Змійович. А як порівнявся з Тугарином, шелепугою по голові Олексій його вдарив, буйну голову Тугаринові розбив, на сиру землю повалив, а сам йому на чорні груди скочив. Змолився тут Тугарин Змійович:

— Гей, каліко перехожий! Чи не є ти Олексієм Поповичем? Якщо так, побратаймось.

Та не повірив Олексій ворогові на ту пору, відрубав йому буйну голову 16, вбрання барвисте з нього поскидав, а самого в тороки 17 в’язав, убрання Тугаринове вдягав, на

коня його — лютого звіра — сідав і до своїх білих шатер їхав.

Як побачили його Яким з калікою, налякалися, на добрих коней сіли і до Ростова тікати почали. А як Олексій Попович наздоганяти їх став, обернувся Яким Іванович і, думаючи, що це Тугарин його здоганяє, кинув позад себе палицю булатну в тридцять пудів; Олексія палиця у білі груди влучила, і випав він із черкеського сідла на сиру землю.

Зіскочив ураз Яким із доброго коня, сів Олексієві на білі груди і чингалищем розпанахати їх знамірився, та побачив золотий чудовий хрест на лежачому. Заплакав тут Яким і до каліки промовив:

— За гріхи мені, видно, це вчинилося, що забив я брата свого!

Стали обоє лежачого трясти, отямлювати, подали йому питво заморське, і прийшов він після того до пам’яті. Помінялися вони з калікою одежею: надягав каліка вбрання каліче, а Олексій — богатирське. А Тугаринів одяг барвистий у тороки свої поклали. Тоді сіли на добрих коней і поїхали до Києва, до ласкавого князя Володимира.

Як добралися вони до Києва-града і до княжого двору заїхали, зіскочили із добрих коней, припнули їх до стовпів дубових і у гридні світлі зайшли. А в ласкавого князя Володимира та в його княгині Опраксії столи дубові розставлені і почесний бенкет іде. Моляться вони святому Спасу-образу, б’ють чолом на чотири боки, князеві й княгині окремо. Каже їм ласкавий Володимир-князь:

— Як же вас, добрі молодці, по імені звати, по батькові величати?

Вам по імені можна було б місце дати, по батькові нагородити 18.

Відказав молодий Олексій Попович:

— Я із славного міста Ростова, син старого попа соборного Леонтія, а кличуть мене Олексієм Поповичем. Дорогою зустрів я Тугарина Змійовича, голову йому відрубав і в тороках її до тебе привіз.

Зрадів тут Володимир-князь і сказав Олексієві такі слова:

— Сідай же, Олексію Поповичу, на велике місце у великому куті 19, на друге місце — богатирське — на дубову лаву супроти мене, на третє місце — куди сам захочеш.

Не сідав Олексій у великому куті, не сідав на лаву дубову, сів він із товаришем на палатний брус 20. Загукав Володимир-князь гучним голосом:

— Гей ви, слуги мої вірні! Ідіть на широкий двір, голову Тугарина Змійовича в тороках візьміть і до мене принесіть.

Пішли дванадцятеро добрих молодців, принесли голову Тугарина Змійовича на дощці із червоного золота, поклали її у великім куті поруч із княгинею Опраксією 21. Смачні наїдки на столи поставили, білу лебідку принесли. Стали всі їсти, гуляти. А Тугарин Змійович нечесно їсть: по цілому буханцю за щоку кладе, всю лебідку білу за раз проковтнув, закусив іще буханцем монастирським 22.

Каже тут Олексій Попович:

— Як у мого батечка, у Леонтія — попа ростовського, псище сиве і старе було, ледве під столом волочилося, — як схопило псище кістку велику, так і вдавилося. Вдавитися і Тугаринові Змійовичу від мене, Олексія Поповича.

Почорнів Тугарин, як осіння ніч, прояснів Олексій, як світлий місяць. Тут принесли зеленого вина, питва медового, заморського; стали всі пити, гуляти. А Тугарин Змійович нечесно п’є: за раз чари цілі спорожняє кожна чара — в півтора відра. Знову каже Олексій Попович:

— Як у мого батечка, у Леонтія — попа ростовського, коровище старе було, ледь по двору хилялося, на поварню до кухарів забилося, браги прісної 23 цілий чан вихлебтало та тут-таки і луснуло — луснути і Тугарину Змійовичу від мене, Олексія Поповича.

Потемнів Тугарин, як осіння ніч, висмикнув чингалище булатне і кинув в Олексія Поповича. Та верткий Олексій був, і не зміг Тугарин улучити в нього. А стояв біля груби 24 Яким Іванович, на льоту чингалище він підхопив і до Олексія мовив:

— Брате мій, Олексію Поповичу! Сам бажаєш кидати в нього чи мені велиш?

Каже Олексій Попович:

— Сам не кину й тобі кинути не дам. Уранці я вже з ним розквитаюся: поб'юся з ним я на великий заклад, не на сто карбованців і не на тисячу — поб'юся на свою буйну голову 25.

Скочили враз князі та бояри, щоб поруки держати за Тугарина: кладуть князі по сто карбованців, а бояри — по п'ятдесят, а селяни — по п'ять. А купці під Тугарина кораблі свої на Дніпрі з товарами записали заморськими. А за Олексія Поповича один тільки владика чернігівський записався 26.

Вискочив Тугарин із палат, на доброго коня сів, піднявся на крилах його кінь, полетів високо попід хмарою 27.

Вийшов з товаришами й Олексій Попович. На добрих коней посідали, поїхали до славної Сафат-річки, білі шатра розкинули, відпустили коней у зелені луги, самі спочивать полягали.

Один Олексій цілу ніч не спав, лицем до Сходу стояв, зі сльозами Богу молився:

— Надішли мені, Боже, хмару грізну із градом-дощиком, щоб підмочились крила в Тугариного коня, і опустився він на сиру землю, і зміг я з ним зустрітися.

Після того моління Олексійового насунула грізна хмара із градом-дощиком, підмочились крила в Тугариного коня й опустився він на сиру землю. Прибігає до Олексія Яким Іванович із звісткою радісною, що Тугарин уже по сирій землі їде.

Швидко Олексій спорядився, важку палицю із собою взяв, а на запас — чингалище булатне, на доброго коня сідав і назустріч Тугаринові виїжджав. Побачив той Олексія Поповича і заревів гучним голосом:

— Гей, Олексію Поповичу! Хочеш, я тебе вогнем спалю, або ж конем затопчу, або списом заб'ю?

Замахнув він чингалищем булатним, щоб відсікти Олексієві буйну голову, та Олексій верткий був, нахилився до кінської гриви, й чингалище булатне у сиру землю вгрузло. Каже Олексій Тугаринові з-під гриви кінської:

— Бився ти, Тугарине, зі мною під великий заклад: сам на сам виступати, та нема ж у тебе сили здолати мене, Олексія Поповича.

Озирнувся Тугарин назад, тут вивернувся Олексій з-під гриви кінської, вдарив важкою палицею в голову Тугарина Змійовича, схилилася голова у правий бік, а тулуб у лівий бік посунувся.

Зіскочив Олексій із доброго коня, узяв чингалище булатне, проколов супротивникові вуха в голові 28, та не міг голову на плече собі підняти, до товаришів загукав:

— Гей, вірні товариші мої! Підсобіть мені голову на плече підняти.

Вірні товариші під'їхали, допомогли голову підняти на плече. Поніс її Олексій до доброго коня, до стремен за жовті кучері прив'язав і до міста Києва повіз.

Як приїхали вони у Київ-град, до княжого двору завернули, тоді кинув він ту голову серед двору.

Побачив їх ласкавий Володимир-князь, на ґанок до них виходив, у світлі гридні проводжав, за накриті столи садовив, до Олексія приказував:

— Живи ти, Олексію Поповичу, в нас у Києві, послужи мені, князеві Володимиру, а я тебе за те нагороджу.

1 Образ Олексія Поповича певною мірою накладається на образ Іллі Муромця: він також виїжджає з провінційного міста до Києва, також дорогою перемагає лихого ворога (там Солов’я-розбійника, тут — Тугарина Змійовича) й привозить його до Києва, правда, тут бійка з Тугарином розкладається на два епізоди.

2 Тобто богатир їхав у супроводі молодшого воїна-отрока, який йому в поході прислужував.

3 Яким Іванович так і залишається в билинах другорядним героєм.

4 Маємо мотив із билини «Три поїздки Іллі Муромця».

5 Горючий камінь — це Латир-камінь.

6 Ці слова — пряме свідчення про зв’язок билини з епосом про Іллю Муромця; той із Мурома їхав спершу до Чернігова, а тоді до Києва.

7 Сафат-річка — фантастична річка в билинах, біля якої герої-богатирі виходили на поєдинки з чужоземцями.

8 Тут пережиток язичницького способу молитися до сонця.

9 Тобто сарацинська (арабська) шапка, привезена із Візантії.

10 Чебурацький свинець — важка свинцева гиря, почеплена на ремінь.

11 Деякі вчені пов’язують ім’я билинного героя Тугарина з половецьким ханом Тугором, з дочкою якого був одружений київський великий князь Святополк Ізяславич. У 1096 році Тугор-хан підійшов до Києва і розорив околиці, але згодом його військо було розгромлене, а сам Тугор загинув. Цікаво також, що Тугарин зветься Змійовичем, — підкріплення думки, що Змій був уособленням степових кочівників.

12 Тугарин має образ справжнього велетня-богатиря.

13 Тобто до шолома для охорони носа було припаяно стрілу.

14 Цей мотив запозичено із билини «Ілля Муромець і Ідолище в Києві».

15 Чингалище булатне — кинджал із сталі.

16 Маємо тут неузгодженість: Олексій Попович Тугарина вбиває, а потім той виявляється живий і ще раз входить із Олексієм Поповичем у поєдинок. У даному місці треба було сказати, що Олексій тільки полонив Тугарина, як полонив Ілля Муромець Солов’я.

17 Тороки — дорожній мішок, сума за сідлом; також бичівка.

18 Тут Володимир хоче визначити соціальне значення гостя, щоб посадити на належне місце за столом, витримавши тим рицарський етикет.

19 Місце на покуті, найпочесніше місце.

20 Палатний брус — лава із колоди, що прикріплювалася до стінки гридниці. Олексій Попович, вибравши це місце, виявляє свою скромність.

21 Тугарину віддали найбільші ознаки пошани. В одному із варіантів билини про Олексія Поповича княгиня Опраксія закохується у Тугарина.

22 Нечесно їсть — тобто Тугарин надмір обжерливий. Так само в казках та билинах їдять Змій, Ідолище. Буханець монастирський — хліб, випечений у монастирі. В той час ченці торгували монастирським хлібом.

23 Брага — зброджена закваска із зерна, солоду тощо, вживалась як найпримітивніший хмільний напій.

24 Біля груби в князівській гридниці стояли слуги, отже, тут підкреслюється низький соціальний стан Якима Івановича.

25 Ідеться про рицарський турнір між воїнами; елемент феодального етикету.

26 Тобто Олексієві Поповичу мав допомагати тільки Бог.

27 Про крилатих коней у богатирів вістить не одна казка та билина, зокрема української традиції. Тут неузгодження: перед оцим говорилося тільки про голову Тугарина.

28 Мотив про проколоті вуха не зовсім ясний. Можливо, в такий спосіб Олексій добив свого супротивника, проколовши йому голову через вуха; а може, щоб нанизати його голову на шнура й підняти її, бо голова в Тугарина була величезна.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ПРО ІЛЛЮ МУРОМЦЯ ТА СОЛОВІЯ 1

Гей, у славному та у городі у Муромлі, Та у тому селі та Карачаєві 2, Гей, то не старий дуб к землі нагинається,

Ой то добрий молодець Ілля Муромець Батьку-матері уклоняється: «Благослови, батьку та матер рідна, У славний город Київ з’їздити, Сонечку стольнокиївському Князю Володимиру служити, Віри християнської та боронити!» Сам на доброго коня сідав, У чисте поле виїжджав, Озера-річки перепливав, Ліс ламав,

Під город, під Чернігів під’їжджав.

Під городом, під Черніговом,

Не ворон чорний небо укриває,

Не туман налягає,

Стоїть сила-силенная,

Днем від куряви сонця красного,

Ніччю місяця ясного

Не видати.

Стоять три царевичі,

Мурзи погані, татарове 3,

З коршем 4 сили до сорока тисяч,

Хочуть город Чернігів узяти,

Всіх упень рубати,

Церкви Божії скидом пускати.

Тоді ж то старий козак 5

Ілля Муромець добре дбав,

Меча в руки брав,

Почав він гуляти,

Поганих мурзів-татарів наїжджати

Куди їде —

Туди вулиця,

Куди верне —

Туди провулок.

Не стільки сам бив,

Скільки конем топтав,

Не один мурза, ні татарин

Не міг втекти і спастися.

Трьох царевичів живими впіймав,

Словами промовляв:

«Ей ви, царевиці та царенята, Чи мені вас у полон брати, Чи мені вам буйні голови з пліч зняти? А то краще їдьте в свої царства, Та по всьому світу розкажіть, Що свята Русь не пуста стоїть, Що святу Русь могутні богатирі бережуть».

Тут відкриваються ворота

У Чернігів-город,

Виходять чернігівці,

Низько вклоняються,

До козака Іллі Муромця

Словами промовляють:

«Живи-то у нашому городі

Чернігові воєводою 6,

Суди суди всі по-правильному,

Всі тобі повинуватись будемо».

Старий козак такеє промовляє:

«Не хочу я жить у вас воєводою,

Покажіть мені пряму дорогу

У славний стольний Київ-город».

Тоді ж то чернігівці словами промовляють: «Ой тото пряма дорога у славен город Київ Заросла лісами Бринськими 7, Уже тридцять літ простою дорогою В Київ не їжджено. Сидить Соловій-розбійник На семи дубах 8, На миль тридцять Ні кінному, ні пішому Пропуску немає.

Як засвистить Соловій по-солов’їному,

Як закричить він по-звіриному,

Як зашипить по-зміїному,

Так усі трави-мурави в’януть,

Усі квіти обсипаються,

А хто близько з людей,

Так всі мертві лежать.

Простою дорогою — п’ятсот верств,

А дальшою дорогою — ціла тисяча» 9.

Поклонивсь їм Ілля Муромець

Та поїхав лісами Бринськими,

Простою дорогою в славний город Київ.

Їдною рукою коня тримав,

Другою рукою дуба рве.

Дуби рве самі коренистії

Та мости мостить,

Шлях укладає та все прямоїжджий.

Як під’їхав він до річки

До Самородний,

Як побачив його Соловій-розбійник, Як засвище він по-солов’їному, Як закричить по-звіриному, Як зашипить по-зміїному — Всі трави-мурави в’януть, Усі квіти обсипаються. Там під муром [тим Ілля Муромець зітхає,

До коня мовляє] 10:

«Невже ж ти, коню мій богатирський,

По темних лісах зо мною не з’їжджав,

Пташиного посвисту не чував?»

Бере ярий лук 11,

Бере стрілу калену,

Натягнув тятиву шовкову,

Сам до стріли словами промовляє:

«Лети, моя стріло калена,

Вище лісу стоящого,

Нижче облака ходящого,

Та попади, стріло,

Соловію в праве око!»

Як вилетіла стріла вище лісу стоящого,

Нижче облака ходящого,

А попала Соловію в праве око,

А вилетіла стріла лівим вухом.

Упав Соловій

Зо семи дубів,

Та Ілля Муромець того придбав,

Соловія стрімко в кайдани кував 12,

А до булатного стременя в’язав,

Сам простою дорогою

У город Київ вирушав.

Гей, як приїхав Ілля Муромець у город, у Київ, Приїхав до сонечка-князя у широкий двір,

Ставив коня серед двору княжого, Соловію-розбійнику наказував: «Гляди ж, Соловію, не відступай від доброго коня, Бережи ти коня мого богатирського 13, Від мене тобі, знай, нікуди не втекти». А сам доброму коню наказував: «Гей, ти, мій добрий коню богатирський, Бережи проклятого Соловія, Щоб він не відв’язався від стременя булатного мого». Сам ввійшов він у палати княжії, Хрест-то він клав по-писаному, Поклін-то вів по-ученому 14, Вклонявся на чотири сторони Сонечку-князю з княжною 15 Апраксією.

Говорить Володимир

Князь стольнокиївський:

«Звідкіля ти, славний молодче,

З якої землі, якої матері,

Якого роду-племені єси?»

Промовить Ілля:

«Єсть я із города із Муромля,

Із села із Карачаєва,

Ілля Муромець та і син Іванович,

А приїхав я у стольний город Київ

Послужити більше, князю мій, вірою-правдою,

Оборонять Русь святую,

Віру християнськую православную».

Говорить тут князь Володимир стольнокиївський: «А якою, добрий молодче, дорогою ти їхав

В стольний город Київ, Прямоїжджою чи окружною?» Промовить Ілля Муромець такії слова: «Сьогодні рано з рідним батьком і ненькою прощавсь, На полудник хотілось мені у тебе правувати 16, А прилучилось мені три причини: Що перша причина — Чернігів-город від облоги виручати, Що друга причина: на п’ятнадцять верст 17

Мости через річку Самородину мостити,

А що вже третя причина —

Соловія-розбійника З сімох дубів збивати, У город Київ проводжати, Тобі, князю, гостинця дарувати. Так уже прямою дорогою Приїхав я із города [Муромля] 18 У славний город Київ, князю». Так тут князь Володимир стольнокиївський Зі своїми князями та боярами; Виходили вони на широкий двір Подивитися на Соловія-розбійника. Говорить Володимир-князь: «Ой ти, Соловію-розбійнику, Засвищи ти по-солов’їному, Закричи ти по-звіриному, Засичи ти по-зміїному». Говорить йому Соловій-розбійник: «Ой князю Володимир стольнокиївський,

Не твій я слуга 19,

Не у тебе і хліб їв

Та зелен-вино пив,

А Іллі мені розказувать».

Так тут промовив Ілля Муромець:

«Засвищи, Соловію, напівсвисту,

Закричи ти та напівкрику,

[Зашипи ти та напівшипу]!» 20

Говорить Соловій-розбійник:

«Запечатались мої кроваві рани,

Налийте мені чару вина зеленого!»

Так тут налили чару зелен-вина

На півтора відра,

Випив Соловій чару зелен-вина —

Як засвище Соловій на цілий свист,

Як закричить він на повен крик,

Як зашипить він на повен шип,

Всі трави-мурави зов’яли,

Листя з дерев посипалось,

А в князя з теремів високих криші зривало, Всі хрустальнії скельця повипадали, По всьому городу, по Києву Всі бременні 21 кобили ожеребились, Всі гості на княжому дворі, Всі бояри та воєводи На землі, як снопи, лежать. Сам князь Володимир стольнокиївський По двору кругом біжить, Куньовою 22 шубою вкривається. Каже Ілля Муромець: «Чого ж ти, Соловію-розбійнику, Мого наказу не послухав, Я ж велів тобі свистіти напівсвисту І кричати напівкрику, Шипіти напівшипу». Говорить йому Соловій-розбійник: «Уже, либонь, прочував я свій кінець І тому посвиснув на повний свист, Крикнув на повний крик Та зашипів на повний шип». Тут старий козак Ілля Муромець Брав Соловія за білі руки, Повів його на поле Куликове 23 Та відрубав йому Буйну голову. Так з тої пори не стало Соловія-розбійника на святій Русі. Тут-то славному козаку Іллі Муромцю Славу співають По всім землям, По всім ордам 24 Однині і довіка, А вам на многі літа!

1 Билина ця з репертуару кобзаря 3. Штокалка, вона навіть у деталях близька до такої ж билини російської традиції, але не цілком: тут випущено епізод з дочками та зятями Солов’я-розбійника. Відрізняється також строфіка обох билин, українська — більш насичена образами української народної пісні, тобто вона ніби українізована, наближена за строфікою та образною системою до народної української думи. Це стосується й інших билин, записаних від 3. Штокалка, — вони одностилеві.

2 Тут місто зветься не Муром, а Муромль, нагадаємо, що в давній українській традиції Іллю Муромця звали Муровлянином.

3 Це образи пізнішого часу.

4 Корш (коршак) — військовий загін. Військо на сорок тисяч на той час було непомірно велике.

5 Так звуть Іллю й билини російської традиції.

6 Чернігів був князівським містом. Воєводою називався тоді князівський правитель міста, його намісник. Володимир Великий і справді замінив був по містах місцевих князів своїми намісниками та князями.

7 Бринські ліси — деякі дослідники вважають, що йдеться про Брянські ліси, хоч це може бути назва загальна або й фантастична, як гора Сорочинська, Сафат-річка тощо.

8 Цікаво, що на Чернігівщині є село Семидуб’я — чи не там творці епосу розмістили місце осідку Солов’я-розбійника?

9 Верста має 1066,8 м; ясна річ, що ці відстані фантастичні.

1 °Слова, проказані кобзарем невиразно, відтворюємо здогадно.

11 Ярий лук — бойовий лук.

12 Ясно, що в польових умовах Ілля не міг кувати в кайдани, для цього треба мати інструмент.

13 Тобто Ілля вже ставився до свого полоненого, як до раба, але з осторогою.

14 За визначеними приписами та етикетом.

15 Апраксія (Опраксія) була княгиня, бо заміжня, до заміжжя була княжною (дочкою князя).

16 Місце, що вказує, як швидко мчав кінь. У билині про Дюка Степановича розповідається про те, що кінь був крилатий. Про крилатих коней у богатирів уже йшлося.

17 На п’ятнадцять верст — казкове перебільшення.

18 Співак опустив слово «Муромль», яке за змістом має бути.

19 Тут відбито феодальні стосунки: Муромець іде на службу до князя, але його слуга не є підлеглий князеві. Він служить Муромцю, тому й відмовляється виконати князівський наказ.

20 Речення пропущене співаком, а за смислом має тут бути.

21 Бременні — вагітні.

22 Куньовий — куничий, зі шкурок куниці.

23 Куликове поле в билинах згадується як поле для страти.

24 Отже, славу мали співати по землях християнських та бусурманських («землях та ордах»).

ПРО ІЛЛЮ МУРОМЦЯ ТА СОЛОВІЯ Зап. упорядником книжки з голосу кобзаря Зиновія Штокалка.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ПРО КОТИГОРОШКА 1

Був собі чоловік та жінка,

І у них — вісім синів і дев’ята дочка Оленка.

До зроста літ поросли сини

І помер їхній батько.

Вони бідного стану — дрібні люди —

Треба самим орати.

І зробили плуг,

Ярма поробили,

Самі запряглись

І поїхали орать 2.

І кажуть вони:

«Як мати поварить,

Так ти, сестро Оленко,

Щоб винесла нам обідать».

Вона каже:

«Як же я вам нестиму обідать, Як я не втраплю?» Вони кажуть:

«Ми будемо стружки стругать, Так по стружках ти І прийдеш до нас».

Наварила мати обідать,

Вирядила Оленку з обідом.

Понесла Оленка

І йде по тих стружках.

Дивиться, де стружки — там і йде.

Змій летів і у хватив ту Оленку.

І приніс Змій її в свій дім.

Ждали, ждали брати —

Оленки нема з обідом.

Орали до вечора голодні.

Приходять увечері додому.

Повипрягались,

Уходять у хату

І питають матері:

«Де сестра Оленка,

Чом не винесла обідать?» —

«Я наготовила, — каже мати, —

І сестра Оленка понесла вам обідать».

«А! Се сукин син Змій

У хватив нашу сестру Оленку!

Печіть, мамо, буханці,

Та сушіть сухарці,

Та шийте торбинки, Та складайте сухарці в торбинки, Та підемо тоді ми сестри Оленки шукать!» Поробили вони кийки собі, Позаливали свинцем голови 3, Купили по шаблі собі, Тоді забрали буханці І сухарці

І пішли Оленки шукать, своєї сестри. Пішли собі за тридев’ять земель У тридесяте царство, У інше государство і ідуть собі.

Ввійшли у степ 4. Пасеться череда така, Що і очима не зоглянеш. Вони стовповою дорогою ідуть 5, І пастухи лежать собі на дорозі. Приходять: «Здрастуйте!» — «Здрастуйте!» —

«А чия це, господа пастухи, череда?»

Кажуть: «Змієва!» —

«А, се сучого сина нашого зятя,

Ось ми як дійдемо,

То ми йому дамо!»

Пастухи кажуть:

«Як нашого бугая-третяка 6 уб’єте,

Спечете і з’їсте,

То подужаєте й нашого пана». — «Давайте, де він?» Пригнали бугая-третяка, «Оце бийте!» — кажуть. Як узяли вони кийками бить, Били, били,

Голову одрізали шаблею,

Шкуру з нього зняли,

Із середки усе викинули,

Порубали,

У казан склали і печуть собі. Спекли, сіли їсти. Із’їли одрубок фунт десяток 7, Води напились і пішли. Ідуть верст п’ять, Пасеться ватага овець. «Чиї?»

Кажуть: «Змієві». —

«А! Це сучого сина нашого зятя,

Ось як ми дійдемо,

То ми йому дамо».

Кажуть пастухи:

«Як уб’єте нашого барана-третяка,

Та спечете, та з’їсте,

Так подужаєте нашого пана». —

«Давайте, де він?»

Пригнали барана-третяка.

«Оце бийте!» — кажуть.

Як взяли вони кийками бить,

Били, били,

Голову одрізали шаблею,

Шкуру з нього зняли,

Із середки все викинули,

Порубали,

У казан склали і печуть собі. Спекли, сіли їсти, Із’їли одрубок фунт десяток, Води напились і пішли. Ідуть верст п’ять, Пасеться стадо коней. «Чиї?»

Кажуть: «Змієві!» — «А! Це сучого сина нашого зятя. Ось як ми дійдемо, То ми йому дамо». Пастухи й кажуть: «Як запалите жменю конопель Та оббіжите тричі кругом стада Так, щоб жменя горіла, Так подужаєте нашого пана». — «Як же ми будем бігти, Як кінця не видно коням?» — «Я зжену умісті, у табун один», — каже пастух.

Зігнав у місті,

Запалили жменю конопель.

«На, біжи!»

Узяв, побіг,

Не добіг ще до коней,

Жменя згоріла 8.

І руку спік.

Тоді узяли та й пішли.

Пастухи кажуть:

«Уже недалеко,

Оце його і комнати». —

«Ось ми йому дамо!» —

«Ідіть, — каже, — дайте!»

Доходять вони до двору,

Частоколом двір огороджений,

Дуб’ям — дуб’я позагострювані,

І чоловічі голови на тих дуб’ях 9.

Підходять, ворота одмикаються,

Одчиняються.

Заходять у двір, ворота зачиняються, Замикаються.

У виділ а сестра Оленка, що вони ідуть,

Вибігає і здраствується:

«Здрастуйте, братики!» —

«Здрастуй, сестро Оленко!» —

«Де ви у Бога узялись? — каже. —

Оце змій прилетить.

Голови поздійма.

І де чоловічі голови на дуб’ях,

Там і ваші будуть.

А вас попече та поїсть». —

«Не бійсь, сестро Оленко,

Він один, а нас вісім,

І у нас є струмент.

Кийки та шаблі —

Так ми його голову

Посадим на кілку». —

«Ідіть же, братчики,

Я вас поховаю,

А як він прилетить,

Сяде їсти,

Так я вас випущу.

Тоді, що хочете.

Те з ним і робіть».

Поховалися, він прилітає.

«Фу, руська кость воняє!» 10 —

«Та то ви летіли

Та нахапалися різних духів.

А то де б вона узялася

У нас руська кость?»

Сів тоді їсти.

А вона узяла їх випустила:

«Ідіть!» Заходять вони.

«Здрастуй, пане!» — кажуть.

«Здрастуйте, хлопці!

А що, господа, чи по волі,

Чи по неволі ви ходите?» —

«Ні, — кажуть, — добрі молодці

Ніколи по неволі не ходять,

А усігди по волі». —

«Що ж, прийшли биться

Чи прийшли мириться?» —

«Ні, не для того, щоб мириться,

А для того, щоб биться». —

«Ну, як того, щоб биться,

Досить мені їсти».

Виходить на город,

Ходять два бугаї.

Він їх побив,

Шкури позривав,

Середки повикидав,

Тоді в казани поскладав,

На кабицях 11 казани поставляв

І давай пекти.

Попік і дві бочки води сорокових 12 поставив.

«Сідайте, — каже, — господа мої гості,

Під одним казаном

І їжте свою гов’ядину,

А я коло другого сяду.

Оце вам бочка води,

А се мені бочка води» 13.

Як сіли вони їсти,

З’їли півстегна бугайового увосьми,

Напилися.

Один випив кухоль,

А другий, може, й два.

Змій того бугая з’їв,

Бочку сорокову води випив.

«Ну, тепер підем, мої любі гості, на тік».

Зійшли на тік,

На току полова пшенична.

«Ну, дміть, — каже, — чи зідмете полову з току?» —

«Ні, дми ти. Ми твої гості,

Ти дми, ми будемо упослі,

А ти дми уперед».

Як дмухнув Змій, так став тік мідний.

«Ну, дміть ви!»

Дули, дули

І половки з току не здули.

Заходився він,

Голови їм усім поздіймав,

Язики поодрізував

І на нитку ізнизав.

А голови узяв

Та поустромляв

На кілках на частоколи,

А їх попік та поїв.

«Оце Оленко,

Я твоїх братів попік та поїв,

Щоб ти мені рідніша була!» 14

Тепер і живуть вони.

І пішла Оленка на ріку прать сорочок,

І миє сорочки,

І їсть стручки-горох,

І пустила цілий стручок

У воду,

І поплив той стручок рікою 15.

І прала Оленчина мати

На річці теж рубахи,

Через троє діб дивиться: стручок пливе.

Вона взяла і з’їла

Той стручок, і зачереватіла

Од того стручка.

І вивела вона сина,

І дала йому ім’я Котигорошко.

І росте він не по часах,

А по минутах.

Як народився,

Став бігать, став балакать і дітей чужих бить.

Побув три годи,

За три годи обіймище 16 стало у Котигорошка: Голова, як котел завбільшки. І питає він:

«Чи були у вас, мамко, чи сини, або дочки?» […]

Вона і каже:

«Було у мене вісім синів і сестра твоя Оленка — дев’ята!..» — «Тепер, мамко, печіть мені буханці Та сухарці,

Я піду сестру Оленку виручать».

Каже [мати]:

«Не йди, сину!

Ходило вісім братів твоїх,

Не таких, як ти,

Та й то побив Змій,

А тебе нічого й бить!» —

«Ні, зо мною нехай попробує,

Чия ще сила подужає».

Пішов він на базар,

Купив клапоть заліза, три пуди 17,

І поніс до ковалів, до хороших.

«Нате злийте мені кулю міцну 18,

Щоб як ударить об камінь, чи що,

Так щоб не розсипалась.

Що скажете, то вам за те і заплачу». —

«То много грошей треба, ви не заплатите!»

«А скільки?»

«Півтораста рублів», — кажуть 19. «Ну, от вам двісті рублів, тільки щоб міцна».

Вийняв гроші і положив.

«А як виллєте, — каже, — так пускайте.

Вона буде до мене летіть».

Приходить додому і каже:

«Глядіть же, мамко,

Як буде що ревти,

Так збудіть мене,

А я ляжу спать».

Як узяли лить,

Вилляли і пустили:

Летить і реве,

Горшки, миски з полиці падають, Хата движеться.

«Ну, вставай, сину Котигорошку, щось реве».

Він вибіг і наставляє коліно, І каже: «Бий мене у коліно!»

Вона як ударила,

Так на три клапті і розсипалась.

Узяв він три клапті,

І односить ізнов назад,

До тих ковалів, і каже:

«Ізлийте уп’ять, та добре,

Щоб вона не розсипалася,

А то будем спориться,

Я вас тими клаптями поб’ю,

Узяли гроші, так робіть міцно.

Зробите, пускайте уп’ять».

Пішов додому і каже:

«Глядіть же, мамко,

Як буде що ревти,

То збудіть мене,

А я ляжу спать».

А ті ковалі як узяли лить —

І злили міцно, і пустили.

Вона уп’ять реве,

Горшки, миски з полиці падають,

Хата движеться.

«Ну, вставай, Котигорошку, щось реве».

Він вибіг, і наставляє коліно,

І каже: «Бий мене у коліно!» Як ударила вона у коліно, Так і роздвоїлася.

Бере він ті клапті і уп’ять односить.

«Я вам два рази прощав,

А третій раз не прощу.

Робите, так робіть хороше,

Зливайте

І пускайте

Уп’ять до мене, як і ті рази».

Пішов додому і каже:

«Глядіть же, мамко,

Як що буде ревти,

То збудіть мене,

А я ляжу спать».

А ті ковалі як узяли лить —

І злили міцно, і пустили.

Вона уп’ять реве,

Горшки, миски з полиці падають,

Хата движеться.

«Ну, вставай, Котигорошку, щось реве».

Він вибіг, і наставляє коліно,

І каже: «Бий мене у коліно!»

Як ударила у коліно,

Так і одскочила,

І покотилася ціла.

Тоді він узяв і сказав матері:

«Печіть буханці

Та сушіть сухарці,

Піду сестри Оленки шукать».

Мати каже:

«Було у тебе вісім братів, Та Змій побив і поїв, А тебе і нічого знать 20, як ти сам!» —

«Я піду шукать його, нехай зо мною попробує».

Купив він міцної юхти 21,

І зробив мішок,

І укинув ту кулю у мішок,

І її так обілив 22,

Узяв буханці

Та сухарці

Та й пішов Оленки шукать.

Іде довго, недовго, —

Пасеться череда, і там пастухи.

«Чия се череда?» — «Змієва!» —

«А, се, — каже, — мого зятя,

Ось я йому дам!» —

«Тут, земляче, вісім таких ішло

Із кияками

І з шаблями,

Так наш пан їх побив,

А тебе нічого й знать!

Як уб’єш нашого бугая-третяка,

Та спечеш, та з’їси,

Так подужаєш нашого й пана». —

«Давайте, де він?»

Пригнали: ось!

Як ухватив він ту кулю

Та ударив мішком,

Так він 23 і не струснувсь.

Тоді шкуру зідрав,

Середки викидав,

Порубав,

У казан склав

І пече.

Іспік, заходився —

Із’їв, двадцять відер води випив

І пішов.

«Дякую вам, господа, що ви мене накормили!» —

«Ну, се, — кажуть, — як із’їв,

Так подужаєш нашого пана». —

«Тепер я ваш пан буду,

Звіть мене Котигорошком,

А вашого пана я вб’ю!»

Пішов уп’ять.

Ішов день, два, аж пасеться ватага.

«Здрастуйте, господа чабани!» — «Здрастуй!» —

«Чия се ватага?» —

«Змієва!» —

«А, се мого зятя, сукин-сина.

Ось я йому дам, як дійду!» —

«Е, земляче,

Тут вісім таких молодців ішло,

З кийками,

З шаблями,

Та й тих наш пан побив,

А тебе нічого й знать.

Як нашого барана-третяка Уб’єш та з’їси,

Так і подужаєш нашого пана». —

«А де він?»

Пригнали його.

Він зразу його убив,

Шкуру зняв,

Середки викидав,

Порубав,

У казан склав —

Пече.

Спік, заходився їсти,

Узяв і з’їв,

Десятеро [відер] води випив І каже:

«Дякую, господа чабани,

Не наївсь, а перекуску зробив.

Якби ще один,

То якраз вволю би було.

Я, господа чабани,

Вашого пана уб’ю

І буду я ваш пан, Котигорошко».

І пішов собі.

Як узяв іти діб ще двоє,

Аж пасеться стадо коней таке,

Що й очами не доглянуть.

«Чиє се стадо?» —

«Змієве!» —

«А, се мого зятя, сукин-сина.

Ось я йому дам, як дійду!» —

«Е, земляче,

Тут вісім таких молодців ішло,

З кийками,

З шаблями,

Та й тих наш пан побив,

А тебе нічого й знать.

Як запалиш жменю конопель Та оббіжиш тричі кругом стада Так, щоб жменя горіла,

Так подужаєш нашого пана». —

«Як же я буду бігти,

Як і кінця не видать тим коням?» —

«Я зжену умісті, у табун в один», — каже пастух.

«Зганяйте у місті,

Давайте жменю конопель!» Узяв жменю, запалили,

Оббіг три рази,

І половина жмені згоріла.

Кинув. «Се молодець!» 24 — кажуть.

«Ось я вашого пана уб’ю,

А я буду вам пан — Котигорошко».

З тим і пішов.

Доходить він до двору,

Частоколом двір обгороджений, дуб’ям,

Дуби позагострювані

І чоловічі голови на тих дуб’ях.

Підходить,

Ворота одмикаються,

Одчиняються.

Заходить у двір,

Ворота зачиняються,

Замикаються.

Увиділа сестра Оленка, що він іде,

Вибігає і здрастується: «Здрастуй, братику 25, де в Бога узявся?» —

«Тебе виручати прийшов». —

«У мене, — каже, — вісім братів рідних було,

Усіх побив і поїв,

А тебе нічого й знать!

Ось прилетить, так зараз і кінчить!» —

«Ну, схорони мене де-небудь».

Узяла вона і схоронила його.

Коли Змій летить.

«Фу, руська кость воня». —

«Де б вона, руськая кость, узялась у дворі?

То ви летіли по світах,

Так руського духу набрались». —

«Давай їсти».

Сів за стіл,

Вона тоді випустила Котигорошка. Той заходить. «Здрастуй» «Здрастуй!

Чи по волі, чи по неволі ти ходиш?» —

«Ні, — добрий молодець

Ніколи по неволі не ходить,

А усігди по волі». —

«Що ж, чи прийшов биться,

Чи прийшов мириться?» —

«Ні, не того, щоб мириться,

А того, щоб биться». —

«Ну, як того, щоб биться,

Годі мені їсти».

Устає Змій од стола,

Виходить на город,

Ходять два бугаї.

Він їх побив,

Шкури поздирав,

Середки повикидав,

Тоді в казани поскладав,

На кабицях казани поставляв

І давай пекти.

Попік і дві бочки сорокові поставив. «Сідай, — каже, — гостю, під одним казаном

І їж свою гов’ядину, А я коло другого сяду. Оце тобі бочка води, А се мені бочка води». Сіли, поїв той, Поїв і той,

І випили по бочці води, по сороковій. Ступнів десяток пройшли, Два токи виструганi 26 стоять. «Як твоє ім’я?» — «Я — Котигорошко». — «Дми, Котигорошку!» — «Ні, я твій гість, Ти дми, а я опісля буду». Змій як дмухнув — став той тік срібний, А Котигорошок як

дмухнув — Так став Котигорошків тік золотий 27. «Ну, бий ти попереду». — «Ні, я твій гість, Так ти угощай поперед, Бий ти попереду!»

Як ударив Змій Котигорошка —

І увігнав його по коліна у землю.

Тому ніпочім.

Він вирвав ноги сей час,

Узяв свою кулю

Та як ударить,

Так і ввігнав по пояс Змія у землю. Другий раз як ударить, Третій раз — і убив навіки. Голову ізняв

І на воротях, на тому частоколі, І настромив,

Щоб усім богатирям та зміям видать,

Чия се велика голова

На кілку, на первому

Коло воріт, стримить.

«Ну, давай, сестро Оленко, їсти».

Подала.

«Чи знаєш, хто я?» —

«Ні», — каже.

«Я — твій брат рідний». —

«Ну, слава Богу, що тебе Бог приніс і мене визволив 28.

Оддихнув діб двоє і каже:

— Підожди мене тут, Оленко, а я піду по матку, матку приведу сюди, тут двір хороший, порожній, худоби багато, овець багато, а все то моє — я хазяїн. Через десятеро діб я буду із маткою, сиди на місці.

Ішов і приказував пастухам:

— Я ваш пан, дивіться, щоб ви без мого дозволу не давали ні коней, ні худоби, ні овець, нічого.

Пішов додому, а діб через двоє летить Змій, старший брат того Змія, повз стадників.

— Здрастуйте, стадники. Чи ваш пан дома?

— Ні, нашого пана нема, найшовся такий Котигорошко, що нашого старого пана убив, а тепер наш пан Котигорошко.

— Ось я, — каже, — як до нього дійду, так і кості з нього розтащу.

Полетів у двір.

— Здрастуй, Оленко!

— Здрастуй, пане!

— Що, пана старого нема?

— Ні — убив Котигорошко.

— Де ж він?

— Пішов за маткою, привезе сюди, думає тут і жить.

— Коли він буде сюди?

— Троє діб пройшло, а ще семеро діб вийде, на восьмую буде тут на місці.

— Скажеш же ти йому: оце був Зміїв брат старший оцього, що ти убив. Так нехай навиває на себе лубок 29, а як прибіжу, так я і кості його розтащу.

Сказав і полетів собі.

Вийшли сім діб, привозить він [Котигорошко] матку. Поздраствувались, порукувались, заплакали: худоби багато, коней багато, усього багато.

А Оленка й каже:

— Прилітав Змій, старший брат того Змія, що ти убив, і сказав: «Навивай на себе лубок, а як прибіжить, так і кості твої розтащить».

— Нехай приліта, нехай попробує, буде його голова з того боку воріт 30; на мені, — говорить, — попасеться.

Доходить восьма доба, дев’ята доба уже; коли тягнеться [Змій], вогнем так і пашить, такий він сердитий.

Долетів і кричить:

— Ану, виходь, Котигорошку, сюди! Узяв Котигорошко свою кулю, виходить.

— Здрастуй!

— Здрастуй!

— За чим ти? Чи будемо биться, чи мириться?

— Ні, не того, що мириться, а того, що биться: ти мого брата побідив, так я тебе побіджу.

— Попробуєм, — каже. — Бий ти уперед.

— Ні, — каже Змій, — я у тебе гість, угощай уперед, бий, я побачу, як ти б’єш.

— Бить хорошо, — каже, — чи посередки?

— Ні, бий хорошо, скільки є сили. Що так бить!

Узяв він тоді кулю, та як розмахнеться, скільки було у нього сили, та як учистить його у плечі, так він і струснувсь і не крикнув. Він голову з нього зняв, на другий бік воріт на частокіл надів. Тепер на тому місці живуть, другії змії вже й не опитувались.

Се старші Змії були, та побив Котигорошко, а в нас нічого не знать 31. На тім і остались, а Котигорошко на тім оснуванні живе, хліб жує і постолом добро возить.

1 Ця билина «Про Котигорошка» давно перетворилася на казку. Є ще друга казка про цього героя, яка і стала однією з найпопулярніших в Україні. Билина унікальна тим, що зберегла найархаїчнішу поетичну структуру, яка культивувалася на нашій землі. Вона має всі ознаки героїчного змієборчого епосу.

Котигорошко — не велетень, не герой-дружинник, не купець і не князь. Він — людина надзвичайної сили, герой хліборобської родини, богатир давнього епосу.

Билина відводить у родовий устрій, оскільки в ній ідеться не про державу, а таки про родину, яка складає певну спільність людей.

2 «Повість врем’яних літ» доносить звістку про те, що обри, поневоливши дулібів, орали землю, запрягаючи в них людей. Оранка без худоби практикувалась і в пізніші часи серед бідних. Загалом родина Котигорошка худоби не має, вона десь із півночі України, худобу вони зустрічають у степу, у кочівників.

3 Свинець, як метал, відомий з глибокої давнини. Кий, тобто палиця із металевою головкою, — один із старовинних видів зброї на нашій землі. Іменем цієї зброї було названо найдавнішого родового вождя Кия.

4 Пряма вказівка на те, що Змій — образ степових кочівників.

5 Стовпова дорога — реалія пізнішого часу: дорога з верстовими стовпами.

6 Бугай — третяк — трирічний бугай.

7 Фунт — 400 грамів, отже, з’їли шматок м’яса в 4 кг. Ясна річ, що міри ваги подано сучасні оповідачеві.

8 Жменя згоріла — тобто жменя конопель.

9 Це місце нагадує Геродотів опис Цар-Дівиці з Таврії, яка жила у фортеці, огородженій частоколом із настромленими на нього головами чужинців, що потрапляли в ці краї. Оскільки Цар-Дівиця звалася ще Білою Лебіддю, можливо, маємо відгук давнього епосу про Білу Лебідь.

10 «Руська кость» — тут у значенні людського тіла.

11 Кабиця — вогнище для приготування їжі. Цікаво, що м’ясо в казанах не варять, а печуть, тобто так роблять у степах, де мало води.

12 Сорокова бочка — бочка на сорок відер.

13 Змій, мабуть, неважить силу братів, бо для них усіх ставить стільки ж їжі та води, як і для себе одного. Раніше вже йшлося: з’їдена їжа — ознака сили. Хто більше з’їсть, той і сильніший.

14 Змій таким вчинком обриває родинні зв’язки своєї жінки з її родиною і хоче, щоб вона була повністю віддана новій його сім’ї.

15 Горох тут виступає символом туги, водночас пустити горох за водою — це передати своє бажання. В даному випадку Оленка просить, щоб її визволили з нелюбого шлюбу, з неволі.

16 Обіймище — тіло в обхват руками.

17 Три пуди — 48 кг.

18 Цікаво, що ковалі виливають тут не булаву, а тільки кулю — булави були ще свинцеві чи олив’яні, отже, ковальське ремесло не було ще досить розвинене.

19 Грошові обчислення подано з того часу, коли оповідалася билина-казка.

20 Тобто: «А тобі нічого братися!» Підкреслення, що Котигорошко не був велетнем і зовні не справляв враження людини надзвичайної сили.

21 Юхта — вироблена в певний спосіб шкіра.

22 Мішок чи торба були з білого полотна. Обілив — тут означає «сховав».

23 Він — тобто бугай-третяк.

24 «Молодець» часто у билинах та казках виступає синонімом слова «богатир». У передмові йшлося, що слово «богатир» пізнішого походження, а «молодець», «юнак» — архаїчніші.

25 Оленка, як показує подальший текст, не знає, що Котигорошко — її брат. Вона зустрічає людину свого племені і зве його «братиком».

26 Токи виструганi — тобто вирівняні, виструганa земля — вирівняна земля.

27 Срібний, золотий — тут не позначка, якої барви чи з чого був зроблений тік, а визначення якості. Кажуть, наприклад: той сусід срібний, а той — золотий, той сусід добрий, а той — ще ліпший. Або золотий хлопець — чудовий хлопець.

28 На цьому, мабуть, первісний текст билини закінчується. Обривається тут і поетичний текст. Записувач відчував поетичний ритм билини і позначав його крапками чи тире — про це згадувалося в преамбулі до цього розділу. Далі подається текст прозаїчний, доданий до билини як один із казкових мотивів.

29 Цікаво, що лубок (нижня частина липової кори) в попередньому тексті Котигорошко на себе не навивав. Це також свідчить про запозичення кінцівки з іншої казки. Кирило Кожум'яка та Ілля Муромець навивали на себе смолу з коноплею.

3 °Свідчення того, що ворота були подвійні.

31 Оповідач усвідомлює, що герої билини жили колись дуже давно, через що й подає таке застереження. Цікаво, що Котигорошко не повернувся додому, а осів на чужій землі — свідчення того, що йдеться про часи, коли племена ще вільно переміщалися й легко міняли місце проживання.

ПРО КОТИГОРОШКА. Друкується за виданням: Етнографічний збірник. — Т. XIV. — Оповідання Р. Ф. Чмихала/ Зібрав В. Лесевич — Львів, 1903 — С. 213–218.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

СТАВР ГОДИНОВИЧ 1

У стольному місті Києві на бенкеті в ласкавого князя Володимира похвалялися князі, бояри та всі гості прихожі: той добрим конем, той вбранням шовковим, той селами з присілками, той містами з передмістями, той рідною матінкою, а той молодою дружиною. Один Ставр Годинович молодий із землі Ляховецької 2 мовчки за столом сидить. І звернувся до нього Володимир стольнокиївський:

— Ти чого, Ставре Годиновичу, не хвалишся нічим? Чи немає в тебе сіл з присілками, міст із передмістями, чи добрих коней немає 3, чи не славна твоя рідна матінка, чи не гожа твоя дружина молода?

— Хоч і є в мене, — відповів Ставр, — села з присілками, міста з передмістями, ще й добрі коні є, не личить мені, молодцю, цим хвалитися; хоч і славна в мене рідна матінка, та й це для мене не хвальба; хоч і гарна моя дружина молода, не бажаю нею хвалитися — може вона всіх князів-бояр приманити, а тебе, Володимире, з розуму звести.

Зразу всі на бенкеті замовкли і до Володимира звернулися:

— Засадимо Ставра в льохи глибокі тоді нехай дружина його молода нас, князів-бояр, усіх приманить, а тебе, Володимира, з розуму зведе.

Та був якраз тут у Ставра свій чоловік, сів він на Ставрового коня і помчав у землю Ляховецьку до тієї Василиси Микуличівни 4.

— Сидиш ти, Василисо, дочко Микулича, та розкошуєш, а твого Ставра Годиновича тим часом у льохи глибокі посадили — похвалився він тобою, дружиною молодою, що можеш ти всіх князів-бояр приманити, а Володимира з розуму звести.

Стала міркувати Василиса Микуличівна:

— Грошима викупляти мені Ставра — не викупити, силою виручати Ставра — не виручити, можу лише визволити його своєю кмітливістю жіночою.

Підрізала вона свої коси й перебралася по-парубочому, Василем Микуличем назвалася, брала з собою сорок мужніх молодців і до Києва вирушала. Не доїхавши до Києва, розкинула вона біле шатро, лишила біля нього дружинників своїх, а сама до князя Володимира пішла, била чолом, уклонялася йому:

— Здоровлю тебе, Володимире стольнокиївський, і княгиню твою Опраксію!

Запитав Володимир стольнокиївський:

— Звідкіля ти, добрий молодче, і як звуть тебе?

— Із землі я Ляховецької, короля ляховецького син Василь Микулич. А приїхав із доброю справою до вас — до твоєї дочки свататись 5.

Звернувся Володимир стольнокиївський до своєї дочки улюбленої:

— Сватає тебе, дочко, посол із землі Ляховецької, короля ляховецького син Василь Микулич. Що мені з тим послом удіяти?

— Не те в тебе на умі, рідний батечку, — відказала дочка. — Хочеш ти мене, дівчину, із жінкою одружити. Всі прикмети у посла жіночі — голос тонкий, стегна круті, пальці тендітні і дужки від перснів жіночих іще видно на них.

Надумався тоді Володимир стольнокиївський:

— Зараз я посла провідаю. Якщо не молодець він, а жінка, то не зважиться з тугого лука стріляти.

Прийшов до посла землі Ляховецької та й каже:

— Гей, молодий Василю Микуличу! Чи не хочеш із стрільцями моїми потішитись, піти з ними на широкий двір і постріляти у колечко золочене, у вістря ножове, щоб стрілочку

надвоє розколоти? 6

Погодився Василь Микулич:

— Змалку я на вуличці бігав, із тугого лука з товаришами пострілював.

Першим узяв лука стрілець князівський: раз вистрілив — не доцілив, другий раз — перестрілив, третій раз — не влучив.

Тут і Василь Микулич стріляти взявся. Натягував швиденько тугий лук, накладав стрілочку гартовану; полетіла вона в кілечко золочене, вдарилась у вістря ножове і надвоє розкололася.

Знову йде Володимир-князь до дочки.

— Довгий волос у тебе, дочко, та розум короткий. Жінкою назвала ти богатиря, — тільки богатир стріляти так може.

— Не богатир це, — противиться дочка, — а жінка — всі прикмети жіночі має.

Повернувся Володимир до Василя Микулича і каже йому:

— Чи не хочеш ти з моїми боярами потішитися, на широкому дворі поборотися?

— Змалечку я по вуличці бігав, із товаришами жартував-боровся.

Як вийшли всі на широкий двір, схопив Василь Микулич борця однією рукою, ще одного — другою рукою, а третього борця посередині затис і всіх трьох на землю поклав. Занепокоївся Володимир стольнокиївський:

— Вгомони, Василю Микуличу, своє серце богатирське!

— Я приїхав, — мовив той, — з ділом добрим — твою дочку сватати. Як по честі мені її не віддаси — візьму силою, а тобі боки відіб’ю.

Не пішов більше князь із дочкою радитись, вирішив він її просватати. Три дні бенкет у них був, і настав уже час до Божої церкви йти. Запечалився тут Василь Микулич, зажурився.

— Чого невеселий ти? — питається князь.

— Смутно стало чомусь: чи батечко вдома помер, чи матінка. Пришли швидше сюди гуслярів веселих 7.

Грали гусляри, грали — не розвеселили Василя. Каже він Володимирові:

— Розказував батечко мій, що сидить наш Ставр Годинович у твоїх льохах глибоких. Ніхто краще за нього в гуслі не заграє.

Замислився Володимир стольнокиївський:

«Як випущу я Ставра, то більше не побачу його, а як не випущу — Василя розгніваю». Не наважився гостя розгнівити, за Ставром Годиновичем посилає.

Як заграв той на гуслях яворових — зразу розвеселився Василь Микулич і до Ставра звернувся:

— Бачу я, молодий Ставре Годиновичу, що не впізнав ти мене.

— Звідки ж мені тебе знати? — мовив Ставр.

Сказав тоді Василь Володимирові-князю:

— Не хочу я подарунків твоїх брати, нехай краще цей веселий молодець при мені буде.

Знову не зважився Володимир Василя розгнівити, із рук у руки віддавав йому Ставра.

— Поїдемо ми з тобою, — каже Ставрові Василь, — у чисте поле, на дружинників моїх

хоробрих поглянемо.

Як біля білого шатра вони опинились, зайшов Василь у те шатро, одяг парубоцький із себе скидав, у жіноче вбрання вбирався і до Ставра звертався:

— А тепер пізнаєш мене, Ставре?

— Здорова була, жінко моя улюблена, Василисо Микуличівно! Сідаймо швидше на добрих коней і додому тікаймо.

— Негоже, — каже Василиса, — доброму молодцю потай із Києва виїжджати, вертаймося весілля догравати.

Прийшли до Володимира, сіли за столи дубові. Запитала Василиса Володимира стольнокиївського:

— А що тепер, княже, в тебе на умі? Дочку свою одружуєш зі мною, Василисою Микуличівною?

Соромно стало Володимирові, опустив він буйну голову, до Ставра Годиновича промовляє:

— За твою хвальбу велику повік у Києві без усякого мита торгувати можеш 8.

Виїхав Ставр Годинович із Василисою Микуличівною в землю Ляховецьку, а князь із княгинею проводжати їх вийшли.

1 Ставр Годинович — у Новгородському літописі згадується боярин Ставр (під 1118 роком), він присягав Володимиру Мономаху, великому київському князю, а згодом потрапив у немилість. Очевидно, цей факт і став приводом для складання билини. В одному з варіантів Ставр названий боярином чернігівським, у поданому варіанті — із землі Ляховецької, тобто із Польщі.

2 Земля Ляховецька в билині, очевидно, постала з того, що Василиса Микуличівна була дочкою Микули Селяниновича — героя полянського — і сама була поляницею (полянкою). Співзвучність назв «поляни» — «поляки», очевидно, змусила співця помістити Ставра у Ляховецьку землю.

3 Тут подано ознаки великої заможності Ставра: він володів містами, селами, табунами коней, тобто був рівний із князями.

4 Про богатирку Василису Микуличівну є дві різні билини, але побудовані на спільному мотиві: її чоловік потрапляє у немилість до князя Володимира. Наш варіант має подібність до сюжету хорватських, німецьких та українських пісень про дівчину, яка, перевдягтись воїном, визволяє з полону свого чоловіка. За мотивами хорватських пісень Іван Франко написав «Поему про білу сорочку», а Борис Грінченко за мотивами українськими написав «Думу про княгиню-кобзаря».

5 У звичаях київських великих князів було віддавати дочок за іноземних володарів — так чинили й Володимир Великий, і Володимир Мономах. Тому й не дивно, що Володимир так легко згоджується одружити дочку із сином польського короля. До речі, одна із дочок Володимира Великого, Марія Доброніга, була жінкою польського короля Казимира Першого.

6 Маємо тут повторення мотиву билини «Добриня сватає наречену князеві Володимиру», тільки сцена бойового змагання розписана просторіше — співець з її допомогою показує силу богатирки. Оскільки вона належить до старших богатирів, то й перемагає Володимирових богатирів.

7 Гусляри в часи Київської Русі були популярні, справді приґравали на князівських бенкетах.

8 Тут свідчиться про те, що Ставр був купець; це прив’язує билини до купецького епосу.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

СТО СІМДЕСЯТ І ОДИН БОГАТИР 1

Був собі купець і у купця дочка 2 За кучера був у нього чоловік, а ім’я йому Копито.

І зналася та баришня 3 із тим Копитом — із кучером.

Жила вона з ним довго-недовго,

Тепер заваготіла,

І вивела ніччю сина,

І спрятала його,

Щоб батько або мати щоб не узнали,

А сама лежить больна.

Ніччю, як старі обіснули,

Запряг Копито коні у коляску,

Узяли дитину і поїхали —

Верстов за сімдесят у степ убігли.

Тоді вона взяла того хлопчика,

Кинула у траву і сказала: «Будь ти по імені Бух, а по батьку Копитович».

А дитина, що як і вилупилось,

Так і балакало.

І на ньому нема шкури,

А усе тіло, як копито 4.

Попрощались,

Поцілувались,

Дала йому харчів і сказала:

«Сиди тут, а я тобі буду харчі приставлять».

Сіли й поїхали.

Коні добрі, гайнули назад.

Коней випрягли.

Вона лягла собі.

І не знав купець і його жінка, що вони їздили.

Побули місяці два чи три,

Повіз Копито свойому синові харча.

Повидались,

Поцілувались —

Харч бросив і поїхав знов назад.

І росте той Бух Копитович Не по часах, а по минутах І шириною, І вишиною.

Місяців три уп’ять Наготовила вона йому харчів і одівання, І поїхали вже обоє сей раз. Приїхали, а вона і питає: «Чи не треба тобі привезти Шаблю або копіє?» 5 Він сказав: «Не треба, мамко, У мене і за шаблю, і за копіє Кулаки будуть». [А ще] каже: «Тепер через півгода Ви мені знов харчів привезіть, а там вже й не треба». І пробув він на тому місці самому, Де його покинули, шість год. Два аршини з половиною у плечах 6 І два з половиною вишини У того Буха Копитовича, І сила у нього

Тридцять три пуди з осьминою 7, По три пуди кулака одного 8. І покинув він те місце, І куди дивиться, туди і йде — Там доріг нема 9. Пройшов 10 день, два, Як покинув він те місце своє, На треті сутки Як ідеть-біжить два богатирі Назустріч йому конями.

Прибігли, поздрастувались: «Що ти єсть таке?» — питають.

«Я єсть Бух Копитович.

А ви хто єсть такі?» —

«Ми — богатирі». —

«Не може буть, щоб ви були богатирі!»

Ні, богатирі».

«Які ж ви богатирі? Ви мерзавці!» 11 В них серце стало руба,

І вони хоч би його посікать, порубать.

«Ми тебе, — кажуть, — у гріб уженем!» —

«Ні, я вам кажу — ви мерзавці,

Щоб мене у гріб увігнали.

А хочете сили

Бух Копитовича попробувать,

Так ізберіть вісім чоловіка,

Сім чоловіка попробують

Бух Копитовича сили,

Будуть воюваться, яка в мене сила —

Оце мені сім год пішов, — А восьмий буде за свідителя, Буде дивиться, як ми будем воюваться». — «Ти утечеш!» — «Ні, я вас не боюсь, я на цім місці буду. Ви приїздіть з тими богатирями, Так ми і зробим тут воїнство» 12. Розбіглись вони на своїх конях добрих І позвали богатирів, Вони знають, де вони проживають. Ось і прибігло вісім чоловіка. Вони і сказали, що він сказав, Та [ще] кажуть: «Ми його, сучого сина, Могли б і удвох кості посікти, А він каже, щоб сім чоловік було. Що нам тут і бить у семи чоловіка?» 13 Прибігли, він на тім місці — Здрастуються: «Здрастуйте, господа, Чи ви усі богатирі?» — «Усі!» — кажуть вони. «Які ж ви богатирі? Я думав, що богатирі — народ прудкий, А ви мерзавці!» Вони так і покипіли. «А, ось ти як, усіх нас зовеш мерзавцями!» — «Ну, як же ви будете мене воювать? Чи шаблею та копіями будете мене колоть, чи як? У мене нема ніякого струменту, У мене тільки кулаки. Мене ваші шаблі і копія не возьмуть, позагинаються 14. А чи не хочете і ви на кулаки?» — «Ми — як ти скажеш. Чи на кулаки, так на кулаки — ми согласні!» —

«Ну, давайте.

Зложіть свої струменти на землю,

Коней попускайте,

А ти, восьмий, стій на коні,

Дивись на наше воїнство,

Ти будеш за свідителя

І будеш богатирям розказувать,

Що такі-то набігли у степу

Буха Бопитовича —

Сьомий год пішов,

А він на сім богатирів став воюваться». Поскидали свої струменти,

Підходять до нього і кажуть:

«Хто ж буде зачинать?

Ми до тебе приїхали, як у гості,

Так ти і зачинай, Буху Копитовичу,

І нас коштуй попереду!» —

«Як же ви согласні:

Як ви тепер стоїте

Чи, може, ви станете один проти одного? І як у вас: чи у груди, чи у плечі?» — «Як знаєш». —

«Ні, мені по грудях жалко 15,

Розіб’ю, бува, груди,

А буду бить у плечі».

І стали вони в один ряд усі,

В одну сторонку.

«Ану, — каже 16, — нехай Бух Копитович

Попробує богатирської сили».

Розмахнув свій кулак

Та як бухнув у плечі крайнього,

Так три чоловіка у землю ввігнав,

Так і угрузли,

А чотири зверху.

«Ну, йди, — каже він на того, що був за свідителя, — Дивись, чи живі твої богатирі? А сам не бійся, я тебе не трону». Той устав, подививсь: «Які там живі, вони давно вже неживі!» — «Ну, копай на своїх товаришів яму копієм і шаблею 17. Треба їх так не кидать, А треба їх у сиру землю загорнуть». Вирив той яму,

Поукидали,

Позагортали.

«Ну, богатирю, чи ти чув такого богатиря?» —

«Ні, такого не чув і не бачив». —

«А ви розсердились,

Що я вас мерзавцями назвав,

Та хотіли мене погубить!

Ні, мене не погубите.

Ти тепер по усьому світу їдь

І заказуй усім,

Що ти такого богатиря не бачив,

Що сім богатирей одним кулаком убив.

І щоб ви усі зібрались до мене:

Я буду коло синього моря.

Там мене шукайте,

Там мене найдете.

А я вам що-небудь там проповідую.

Над вами нема старшого, Над вами старший той, хто вас подужає 18. А тепер буде над вами Бух Копитович старший». Богатир поклонивсь і поїхав собі. Бух Копитович пішов к синьому морю. Там скали, гори великі, Самий камень у двадцять аршин угору 19. Він прийшов і ходить Понад синім морем, Попід тими скалами. Ходить, а там пісок. І найшов у піску стежечку, І пішов цією стежечкою. Дійшов до гори, до каменя. Стежка звернулась у куточок. Він туди, у той закуточок, А там нікого нема — Камінь самий. Він став і стоїть.

Узяв на долоню і гладить по каменю.

І найшов сучечок, як горошину.

Тоді за той сучечок пучками узяв —

І одчиняються двері.

Кімната велика, золота, так і сяє.

Стоїть у кімнаті стіл, стільці,

А кімната порожня — нема нікого.

Походжає сюди да туди по кімнатах

Бух Копитович,

Руки назад заклав.

Ходив, ходив

Да тим богатирським голосом як обізветься, Так аж кімната затрусилась. «Лебідка, чи ти тут?» 20 — каже. «Тут, Буху Копитовичу». — «Чи не можна мені їсти подать?» — «Єсть, — говорить, — можна». Кулаком Лебідка як ударить по столу, Так стіл зараз і набрався Наїдками і напитками усякими. «Ну, тепер, Буху Копитовичу, Що вам желання, те і пробуйте, — Каже Лебідка, —

Що вам надо, то я буду і подавать». А сама коло порога стоїть. Бух Копитович напивсь, наївсь хорошо. «Тепер, — каже, — Лебідко, хоч прибирай». Лебідка зараз до стола — прибирає.

«Ні, стій, не прибирай, і ти поїж».

Налив чарочку горілки 21: «Пий!»

Вона сумнівається.

«Пий!» — він каже.

Вона випила і каже:

«Спасибі вам, Буху Копитовичу,

Я своєму первому хазяїну

Як служила тридцять літ,

То за тридцять літ не дав мені

І чарочки горілочки,

А ви первого дня дали мені

Чарочку горілки і їсти позволили». —

«Ти согласна, Лебідко,

Що куди я піду, так щоб і ти йшла?» — «Я согласна, — говорить, — Я свого старого хазяїна кину, А лучче вам служить». — «Ну, Лебідко,

Нема в тебе капелії, музикантів?» 22 — «Є, — каже, — у мене капелія, Дванадцять чоловік музикантів». — «Подай їх мені, нехай же вони заграють». Лебідка до столу приступила, Б’є кулаком об стіл і кричить: «Музиканти, вискакуйте, Буху Копитовичу та заграйте!» Вискакують із шафи 23 Дванадцять молодців-музикантів І давай же грать Буху Копитовичу. Як же заграли, Так йому показалося, Що кімната надвоє розділяється. А Бух Копитович по кімнаті ходить, Та як ударить ногою, Так камінь на дрібен мак сиплеться. Грали, грали, Довго-недовго, Дякує Бух Копитович: «Вже досить, господа музиканти, Спасибі вам». Перестали грать.

«Лебідко, насип їм по чарочці горілки!» Лебідка насипає їм по чарочці горілки. «Підходьте тепер, господа, закушуйте!» Підходять, закусують. Подякували Бух Копитовичу, Що він дав їм випить і їсти. «Ви, господа музиканти, чи згодні, Щоб куди я, так і щоб і ви при мені були?» —

«Коли Лебідка согласна,

Так і ми согласні,

Бо як ми у старого хазяїна були,

Так він нам за тридцять літ

Ні чарки горілки, ні закуски не дав».

Лебідка

«Я давно согласна». —

«Підемо ж, хлопці,

А як я вас спитаю,

Так щоб ви передо мною і були».

З тим вони покинули отую кімнату,

І їх як нема.

А Бух Копитович вийшов, пішов. Зійшов він на стовпову дорогу 24, Іде стовповою дорогою. Од синього моря та стовповая дорога На п’ятнадцять верст. Пройшов п’ятнадцять верст Бух Копитович од тих скал, Дивиться, стоїть стовп кам’яний 25

Великий над дорогою. Дійшов до того стовпа, Узяв стіни і змірив. Аж по три аршини косові стіни 26 Та дванадцять аршин косових У того стовпа обіймиці 27, А п’ятнадцять аршин вишини 28, А п’ятнадцять аршин той стовп углиб пішов 29.

І у тому стовпі живуть змії, Самії старшії, Самії богатирі. Дрібнії, так ті живуть по скалах, по норах, А оці комиші собі отії ізділяли 30. І їх тут Змій із жонами і з дітьми, І кімнати у стовпу одділені. І вигнутий той стовп булавою угору 31, А на тій голові невидимка-шапка надіта,

Шовковая шапка,

І кругом неї дорогоцінні камінчики,

У п’ять разів обцяцьковані 32.

І того стовпа,

Скільки не йде мира,

Так ніхто і не бачить.

Дійшов Бух Копитович до того стовпа.

Гляне: шапка як на нього шита І пописана підпись, Що вона на нього шита. Глянув: «Лебідко, чи ти тут?» — «Я тут», — каже. «Це моя шапка?» —

«Оце ваша». — «Як би її дістать?» — «Я полізу, скину, Так вона не розіб’ється». Полізла, скинула. Він подивився, а там написано: «Що б ти, Буху Копитовичу, злапав — побідив 33,

То і Бог тобі поможе».

Узяв він тую шапку,

Надів, порадів він,

Що такую шапку дістав.

«Ну, Лебідко, розкинь палатки 34.

Оддихнем тут».

Вона розбила палатки.

Тоді він каже:

«Нехай тепер музиканти грають,

Обрадуємся тепер,

Що Бог нам таку шапку дав».

Стали музиканти грать, аж біжить шістеркою кіньми білий цар із жандармами і весь апарат при ньому: повозки, служебки й усе 35.

— Ну, господа музиканти, ось добіга білий цар, так грайте погрозній 36.

Стали вони ще лучче грать.

Цар добіга,

А Бух Копитович шапку-невидимку надів.

Добіга цар і на кучера каже: «Стій, де оце музиканти грають?» Ніхто не бачить.

Стояв-стояв отой Бух Копитович, А потім і скинув шапку —

Його цар і побачив. «Здрастуй», — говорить. «Здрастуйте, ваша царська величносте» 37.

«Хто є ти такий?» —

«Я є, — говорить, — Бух Копитович». —

«Де ж то грають, Буху

Копитовичу?» — «Се моя капелія, — каже, — се я розвеселяюсь». — «Чим же ти розвеселяєшся?» — «Тим, що Бог мені таку шапку післав». Прибігає два богатиря, що його шукають

Коло синього моря. Вони вже давно його шукають. А Бух Копитович і каже: «Скільки вас єсть?» — «Нас, — каже, — сто сімдесят чоловіка». — «Сей час щоб ви були сюди, до мене!»

Вони й поїхали.

А він царя присогласив у свою палатку,

Цар сів у його палатці.

Сидять вони з царем, розбалакують.

За три години їдуть усі чисто богатирі сто сімдесят чоловіка. Приїхали, з коней попоскакали й усі разом крикнули:

— Здрастуй, орле Буху Копитовичу! 38

— Здрастуйте, господа богатирі. Бог послав нам царя вашого і нашого. Хоч я од нього сильніш, то я йому покоряюся 39, так і ви усі должні. Так цар буде дивиться на той стовп, що я найшов, так і ви усі подивитесь.

Од палаток за одні гони

Стовп стоїть.

Привів він їх усіх,

І царя, і богатирів, до того стовпа:

«Дивіться, господа, на той стовп.

Хто його може розбить?

Чи ви, господа богатирі,

Чи Бух Копитович може його розбить?»

І читає він підпис на шапці про той стовп.

«Ми ніяк отого стовпа не можемо розбить!» — «Хоч чим хочете, його воюйте». —

«Нічим не можем його воювать і розбить». — «А [Бух Копитович], —

Можу його своїм кулаком розбить. Розсиплеться він на дрібен мак». — «Як у вас сила, то у вас і посиплеться, А ми його не розіб’єм». — «Як ви його не розіб’єте, То щоб ви присягли мені, І щоб ви мені поклонились, Як люди царю і Богу поклоняються, І щоб ви мені служили по чотири чоловіка,

І щоб ви знали зміну, Хоч по тижнях, хоч по місяцях, І все робили, що я закажу: Чи самовар ставить, чи почистить, чи що!»

Він зараз до царя:

— Дайте йому присягу.

Цар сказав, щоб вони підняли руки угору і присягли 40, що будуть служити по його й вік.

— Тепер підем у мою палатку, вип’єм, закусим, оддихнем, а тоді підем цього стовпа

воювать.

Пішли всі у палатку — цар, Бух Копитович і всі богатирі. Бух Копитович і каже:

— Лебідко, палаток щоб прибавить, бо маю гостей багато! Да їсти нам подавай.

Зараз Лебідка усе й зробила: палатки прибавила, напитки, наїдки подала. Бух Копитович сів з царем у одній палатці, їдять. Богатирі теж посідали по палатках і стали їсти. Поїли, подякували, полягали спочити; полежали півтори години, відпочили.

— Ну, підем, ваша царська величносте, і ви, господа богатирі, до стовпа. Повидите, як я буду воювать отой стовп і зміїв. Лебідко, обмахни шовком мені правую руку!

Узяла Лебідка, обмахнула хороше, обв’язала 41. Тоді й пішли ік тому стовпу. Прийшли до того стовпа, тоді і сказав Бух Копитович:

— Одходьте, ваша царська величносте і ви, господа богатирі, на сім верст од того стовпа, а на восьмій версті становіться. Рівнеє тут місце — видно буде.

Одійшли вони і стали на восьмій версті.

І сказав він:

«Котрий не видержить стоя, Так припади до сирої землі. Хоч земля і буде труситься, Держись за землю — не бійся!» Вони і слухають,

А Бух Копитович ходить кругом того стовпа,

І забрав голову угору, І попросив Господа: «Господи, поможи мені отой стовп розбить

І зміїв побідить». Просить Бога і кулаком розмахує. Три рази сказав, Три рази кулаком махнув. А тоді як бухне у стовп, Так той стовп і посипався у дрібен мак,

І земля на сімдесят верстов затрусилася,

І провалилась бездна

На сім верст у округи,

І зробилось озеро,

І вода пополам із кров’ю стала.

І хто її нап’ється,

Той пропаде.

І взяв він,

І пішов поверх води, І вийшов на сухе. Прийшов до богатирей: «Що, чули ви?» — «Як не чули ми,

Як ми од землі на аршин два-три одскакували, А потім до сирої землі припадали». І питає цар:

— Чого вода там нечиста?

— То Бух Копитович, — із кров’ю вода, бо там були змії із жонами і з дітьми. Прошу тепер знову до палаток.

І давай пить-гулять. Попили, погуляли. Цар проситься:

— Одпустіть мене, Буху Копитовичу, додому, і прошу вас до мене у гості. Тільки подасте мені звістку, щоб я знав, коли ви будете.

— Од’їжджайте з Богом, ваша царська величносте, а я до вас прибуду.

Попрощались вони, поцілували в руку: той того, а той того 42, остався тепер Бух

Копитович з богатирями.

— Ну, господа богатирі, тепер од’їжджайте собі, а мені оставляйте чотири чоловіка і шукайте мені жони на мою силу, хоч наполовину.

Вони сказали:

— Будем шукать, Буху Копитовичу. Вони роз’їхались, чотири чоловіка осталось. Оддихнули. Тепер — у дорогу.

У Буха Копитовича коня нема.

Він — піхота 43,

А богатирі на конях сидять.

Один уперед їде,

Два по боках,

А один іззаду 44,

А Бух Копитович посередині іде.

Довго-недовго,

Пройшли верст десять,

Аж біжить кіньми (становий, чи що?) 45 кричить: «Звертай з дороги!» А Бух Копитович богатирям:

«Хіба він мене старший? Старшого мене і в світі нема. Мені цар поклоняється, А цей не поклоняється. Хіба йому буду звертати да поклоняться?» Добігає (той становий) і прямо летить на них. Тут передній богатир і каже: «Богатирі, уперед!» Вони всі і вискочили уперед. «Хто ти єсть такий, що не звертаєш?»

А той кричить:

«Хто ви такії, сукини сини, що не звертаєте?» А Бух Копитович і каже: «Покажіть йому, як звертать». Вони кинулись, витягли його з карети

І як стали плітьми бить,

Так сюртук 46 і всю шкуру побили.

Він кричить, проситься:

«Я не знав!

Я буду звертать і другим заказувать!»

— Ну, тепер, — каже Бух Копитович, — киньте його у карету, нехай собі їде додому.

Вони укинули, і повіз його кучер назад, додому.

Убік видать сад великий, А Лебідка обізвалася і каже: «Ото мого давнього хазяїна сади, Самого старого Змія — Жеретія 47, Так підім до нього в гості, Щоб ви його пригостили». Пішли навпростець, Дійшли до того саду, А там кімнати каменні стоять, Камінь-барканом 48 обкидані, До воріт два леви люті стоять поприковані, Такі, що людей їдять, Крім свого хазяїна, нікого вони не пустять,

Розірвуть і з’їдять.

Дійшли до воріт.

«Не ідіть, се такі леви, —

[Каже Лебідка], —

Що й вас розірвуть,

А надівайте шапку невидимку,

То вони вас не побачать» 49.

Бух Копитович

Зараз на себе шапку-невидимку, Пішов, вони його й не бачать. Один богатир з одного боку іде, А другий — з другого. Як дійшли, так зараз шаблями Тим левам голови і позрубали, Той того, а той того. Пройшли ступнів двадцять — Ворота і два ведмеді люті поприв’язувані.

Шапку він надів,

А богатирям загадав —

Вони голови тим ведмедям поздіймали. І пішли вони тоді у сад прямо. Тут слуга Змієва [їх] увиділа, І його розбудила, І говорить, що прийшли якісь богатирі,

Ваших левів та ведмедів покололи,

І тепер у сад пішли,

І усе розоряють.

«Недовго розорятимуть, —

Поки я добіжу до них».

Узяв шаблю зручную

І побіг до них, лютий такий — вогонь аж пашить. Бух Копитович шапку надів, А вони (богатирі) — по боках. Змій 50 біжить повз їх, а їх не бачить.

«Ну, богатирі, чи поб’єте Змія без мене?

Бийте його!»

Той з того боку, а той з того боку копієм його як настромлять, Так він до землі упав, А вони його й посікли, порубали, Богатирі самі, той і не мішався. «Тепер підем, — каже він, — на богатирей!»

— Ні, — кажуть, — дозвольте піти в його кімнату, у нього срібло-злото має бути, ми заберем.

— Ідіть, як вам треба, — каже, — беріть.

Вони пішли, поперекидали все, сундуки поодбивали, забрали, що знайшли, в свої кишені, а Бух Копитович не брав собі нічого 51.

Тоді він написав, що йде до білого царя у гості. Ішов ще діб троє-четверо — заходить у город. У городі дзвониться, скільки є церков — усі дзвонять, і цар вийшов назустріч, і два полки солдат з собою узяв 52. Дійшов він до царя, цар йому поклонився, хліб-сіль йому у руки дав, він узяв, тоді вони привітались, поцілувались. Просить тепер цар його у свій дім. Привів його цар у свій дім. Привітався він із царицею, поклонився. Не знають, де його й посадить, бо такого богатиря другого нема і в усім світі.

Давай він гостювать, і богатирі із ним, їх однаково з ним поштують. Попили, погуляли троє діб.

— Чи не чули ви, щоб на мою силу та дівчина 53 була, пудів щоб на двадцять чи хоч би на вісімнадцять? 54

«Ні, не чував, такої нема». — «З тим і прощавайте!» — каже. «Щасливо, коли не хочете гостювать».

І пішов собі.

А богатирі по усьому світу розсипались,

Йому жінку шукають, Щоб була на його силу, хоч наполовину.

І найшли вони царівну у Дівочому царстві 55,

А вона сама і царствує,

І сили у неї сімнадцять пудів.

Приходять вони до Буха Копитовича

І кажуть, що найшли таку в такому-то царстві. «Ну, — говорить, — як найшли, то ведіть».

Зараз схватилися і пішли у те царство.

Ішли довго-недовго, приходять.

Як дійшли, він письмо подав отій царівні:

Що прийшов до тебе, царівно, Богатир Бух Копитович у гості. «Як прийшли, — каже, — нехай ідуть у мій дім». Прийшов він із богатирями, Ввійшов у царський дворець. Богатирі іздали коні свої на конюшню, А самі ідуть за Бухом Копитовичем. Ввійшли, він як обізвався: «Здрастуй, царівно!» — так затрусилися кімнати усі.

— Сідаєте, оддихайте на стільцях, гості мої, — просить царівна.

Посідали на стільцях. Служебки страви несуть. Поїли, подякували. Погостювали троє діб. Він ще не казав, що буде її сватать, а на четверту добу каже:

— Питайте нас, чого ми у ваше царство забились. Ми забились у ваше царство, щоб ви були мені жоною, а я вам мужем.

— Е ні, — каже, — я заміж не піду, Буху Копитовичу.

— Чому ж ви не підете?

— А тому, що я обіцялася заміж не йти. 56

— Не підете по охоті своїй, так я візьму по неволі.

— Е, як по неволі брать, так лучче брать по волі.

— Так би ви й говорили.

Послали вони письмо. Із’їхались із чужого царства князі, королі, їх тоді мало й було 57, а що було, то було — усі з’їхались. Священикові дали знать, пішли у церкву, обвінчав їх священик 58. А через днів два чи три весілля зачинається. Він розіслав своїх богатирів, щоб усі богатирі із’їхались, як до свого царя. Усі сто сімдесят і із’їхались. Піднялося весілля — давай пить, гулять.

Полкова музика 59 тої царівни грає, а він і каже:

— А дай я своїм музикантам загадаю, чиї лучче грають.

— А загадуйте, — каже [царівна]. Він каже:

— Лебідка, загадай музикантам грать! Лебідка позвала свою капелію.

Зійшлися вони всі на майдан, докруг стали, і давай усі сто сімдесят богатирів танцювать. Земля движеться, по домах посуди позсувались, побились; деякі пани, що стояли навкруги, попадали на землю. Вона і просить, щоб перестали танцювать, а то стіни порозпадаються.

— Ну, досить, хлопці: аби царі і королі повиділи, як ви танцюєте!

Музика утихомирилась, пішли по кімнатах, давай знову пить і гулять. Попили, погуляли, роз’їхались усі чужі царі, королі, зостались самі свої.

Живе він тепер із жоною. І не він, а вона орудує царством. Він не хоче, щоб йому присягли, — хай, каже, тобі служать 60.

І живуть вони годів шість, богатирі служать йому по чотири чоловіка, як і служили. Пройшло шість год, цариця дуже опустилась — усе больна, кріпко жовта стала і ходить — ногами плутає, як та гуска, що на яйцях висидиться.

Іде два богатирі,

І він іде з жоною — аж стоїть лавка 61.

Вона і каже: «Ось я ізважуся.

Як я за вас ішла, так було сімнадцять пуд,

А тепер чи прибуло, чи уменшилось?»

І зайшли до лавки, Богатирі положили залізо, Коли у неї тільки вісім пуд 62. Вона зістрахнулась, І стала як папір біла на виду, І з лавок не зійшла — богатирі звели. «Що оце з вами?» — кажуть вони. «Я, — каже, — зістрахнулась, Що дев’ять пудів у мене о дійшло за шість год». Узяв богатир її за одну руку, Другий — за другу, І повели у кімнати, Посадили на ліжко.

Вона посиділа,

А там і лягла — захворіла.

Полежала діб троє і думає:

«Як би мені його кінчить,

Бо він мене запакує» 63.

Думала троє діб, надумала:

«Нічим його не кінчить,

Як дам йому трути лютої склянку,

А тоді зостанусь вільна» 64.

Одужала, стала веселійш,

Живуть, як і жили, — балакають.

Узяла вона мишаку 65

І поколотила круто склянку,

Бо як він при силах при великих,

То щоб його кінчить.

Приготовила ту склянку, накрила і ховає. На другу добу вона і каже: «Вип’ємо ще по скляничці!» І підносить йому того, що наповнила. Він хильнув і зразу і випив. Через дві минуті ота трута давай його забирать усередині. Тоді він схвативсь із стільця і кричить:

«А, ти мені трути дала,

Ти мене запакувала!»

Крикнув, позвав богатирей і каже:

«Оце жона моя запакувала,

Трути дала мені напиться.

Так як я умру,

Та щоб ви і її кончили,

І царство її кончили,

І щоб ніхто її не радував».

Вони стоять, а він б’ється:

Як ударить рукою об стіну — так стіна й упаде. «Виведіть мене на повітря, на город». Як крикнув [Бух Копитович]:

«Рятуйте, господа городяни!» На п’ятдесят верст городу І всі услихали (як перед вами) 66, А він упав — і духу нема. Тоді богатирі позвали своїх богатирів Ховать Буха Копитовича. Усі збіглись. Царицю у пута закували (У темну заперли до слушного часу) 67. А тепер із’їхалось усе царство дівоче Із чужих царств судить оту царицю 68. Давай судить і осудили: «Як хочете, богатирі, вам воля дана: Хоч голову їй здійміть, Хоч на шибеницю, Хоч у землю закопайте, хоч як, А коли вона душу із сирого чоловіка вийняла,

То вона винувата». —

«Станем ми ще з нею водиться,

З такою цяцькою!

Ми їй по нашому закону —

Зразу голову пріч!

А це Дівоче царство,

Так щоб воно кончилось,

Бо воно негодяще,

І щоб ніхто не споминав,

Бо хто його стане споминать,

Так тому голова пріч 69.

З тим і прощайте:

Хоч ви оце царство розділіть,

Хоч заберіть,

А воно вже кончилось».

Ну, оті царі і королі розібрали те царство, а богатирі розійшлись і стали жить, як попереду жили. І тепер про те Дівоче царство ніхто і не згадує.

1 Це надзвичайно цікава билина. Вона не має ніяких варіантів, відносить нас у досить давні часи. Бух Копитович — своєрідний герой. Він очолює дружину вільних, нікому не підлеглих богатирів (як Вольга) у сто сімдесят чоловік. Ідеться про часи князя Олега, який був тільки номінально підлеглий Рюрику (царю).

2 Ще одна вказівка на те, що билини творилися в купецькому середовищі.

3 Баришня — слово з XIX століття. Загалом в усіх билинах багато слів, сучасних останньому їхньому оповідачу, так само й термінів, понять, бо оповідач несвідомо модернізує оповідь, ніби наближає до сучасника.

4 Дуже цікава деталь. Звичайно богатирі, окрім великого зросту та сили, не мали фізіологічних відмінностей від нормальної людини. Бух Копитович же оброслий роговою шкірою, що робить його невразливим на зброю ворогів, про що він далі говорить. Чи він у стародавньому тексті не походив від коня, як Ведмеже Ушко від ведмедя?

5 Тобто, щоб стати воїном-добувачем.

6 Аршин має 71,1 см. Два аршини з половиною — 1,77 метра.

7 Тридцять три пуди з осьминою — 430,8 кг, тобто перед нами — справжній велетень.

8 Три пуди — 48 кілограмів.

9 Це властиво билинним героям: іти, куди очі дивляться.

10 Цікаво, що Бух Копитович коня не має, — він, як і Котигорошко, піший герой.

11 Мерзавець — тут це слово виступає у значенні «простий», «плохий», «слабосилий».

12 Воїнство — битва, бійка.

13 Цікаво відмітити, що у попередній билині про Котигорошка у героя також було вісім братів. «У семи чоловіка» — семеро чоловіків.

14 Через те що його тіло обросло рогівкою, як копито. Загалом повна відсутність зброї в героя, як і його невразливість на зброю ворога, роблять із Буха Копитовича дуже своєрідного героя.

15 Бух Копитович не трактує богатирів за ворогів.

16 Треба: каже один.

17 Бойовий ритуальний звичай — копати могилу шаблею — був і в козаків. Очевидно, він дуже давній.

18 Тут свідчення того, що богатирі не належать до якоїсь держави, вони вільні воїни-добувачі і підлягають диктату сили, а не законів.

19 Двадцять аршин — 14,2 м.

20 Тут зустрічаємось із згаданою вже не раз Білою Лебіддю. Але оповідач сплутав героїв. Лебіддю треба назвати царицю Дівочого царства, про яку мова ніде далі. Ця ж Лебідка — звичайна собі служниця Змія, але не проста, а з чарівничими здатностями. Водночас вона зберігає всі риси Змієвої полоненої, а свої чари не повертає на зло. Бух Копитович ставиться до неї, як до служниці, а не до дівчини; вона переходить до нього на службу, та й тільки.

21 Чарочка горілки — реалія часів оповідача. Горілка в Україні з’явилася не раніше XVI століття.

22 Капелія, музиканти — очевидно, скомороша компанія. Слово «капелія» (капела) — пізнішого походження.

23 При описі кімнати, який подавався раніше, шафа не згадувалася, бо саме слово належить до часу, коли жив оповідач.

24 Див прим. 5 до «Котигорошка».

25 Надзвичайно цікава реалія. Подібні споруди були в часи Київської Русі. Так, у стовпі зачинився Кирило Туровський, турівський єпископ із 1169 року. У самому Києві знайдено фундаменти круглої споруди, ротонди, з досить грубими стінами. Стовпом називали баштоподібну кам’яну споруду.

26 Три косові аршини — можливо, мається на увазі не аршин, а косовий сажень. Та й навіть три аршини — це товщина в 2, 13 м. Коли ж брати косові сажні, то вийде близько 6 м.

27 Довкруг ротонда-стовп була 65,3 м, коли брати аршини; а якщо рахувати косові сажні, то це в кілька разів більше.

28 Тобто 35, 5 м.

29 Ротонда-стовп була з глибокими підвалами.

30 Оповідач тут розрізняє зміїв-велетнів і звичайних зміїв. Велетні живуть у комишах.

31 Тобто споруда завершувалася банею.

32 Маємо тут образ князівської шапки. Зрештою, бані-споруди Київської Русі й справді мали таку форму.

33 Тобто: переможеш усіх, на кого натрапиш.

34 Намети розкидають у билинах усі богатирі.

35 Білим царем звали російського царя. Цар, жандарми і вся обслуга — реалії часу, коли жив оповідач (XIX століття) — оповідач переказує текст, що його забув.

36 Погрозній — урочистіше.

37 Цар тут без історичних ознак — просто цар взагалі.

38 Як свідчить записувач казок В. Лесевич, у тексті вжита солдатська лексика XIX століття, наприклад, тут: «орел». Пояснюється це тим, що батько оповідача Родіона Чмихала у 1812 році служив погоничем, якийсь час жив у Росії.

39 Бух Копитович декларує номінальну залежність від царя, тобто визнає його зверхність, тільки формально. В подальшому описі підкреслюється його рівність із царем.

40 Подано форму солдатської присяги за часів, коли жив оповідач. Так само вжито перед цим сучасне оповідачу: «Самовар ставить».

41 Обв’язування хусткою правої руки було ритуальним. Воно, по-перше, означало призначення героя до певної акції, а по-друге, охорону перед нечистою силою.

42 Цим актом визнавалася рівність богатиря Буха Копитовича з царем.

43 Піхота — ходив пішки.

44 Бух Копитович іде в супроводі воїнів (як знатна особа-воїн) за рицарським етикетом.

45 Тут вставка оповідача, він забув, як зветься герой, про якого оповідається. Становий — поліцейський офіцер у XIX столітті у царській Росії. За феодальним етикетом шляхтич меншого рангу чи простолюдин повинен був звертати з дороги перед шляхтичем вищого рангу і віддавати йому почесті.

46 Сюртук — реалія часу, коли жив оповідач.

47 Жеретій — ненажера. У билині про Котигорошка, та й у інших казках і билинах, ненажерливість Змія підкреслюється як одна з його ознак.

48 Камінь-баркан — кам’яний паркан. Дія відбувається в місцях, багатих на камінь. Це може бути Волинь, а ймовірніше — Поділля. Що ж до левів, які згадуються далі, то в давні часи вони жили на території України: як винятково рідкісний звір лев згадується в поемі «Полювання» невідомого автора з другої половини XVII століття, де описуються звірі Поділля.

49 Опис здобуття палацу нагадує звіддалік здобуття палацу царя Турця-Сантала в билині Київського циклу «Вольга», тобто богатирі проникають у палац завдяки чарівництву. Загалом уже вказувалося на те, що Бух Копитович за своїми ознаками найближчий з інших богатирів до Вольги.

50 В оригіналі — «він», отож не ясно, хто це — виправляємо на «Змій».

51 Безкорисливість Буха Копитовича (і цим він виразно різниться од Вольги) пояснюється тим, що він не вважає себе добувачем, як його товариші, а шляхетним лицарем-богатирем, котрий шукає доблесних пригод.

52 Два полки солдат — реалія часу, коли жив оповідач, як і поняття «білий цар».

53 В оригіналі «бариня» вжито помилково, бо бариня (реалія XIX століття) — це заміжня пані, а герой шукає собі дівчину.

54 Тобто на 320 чи 288 кг.

55 Оце і є та, що має зватися Білою Лебіддю, царицею амазонок. Вона жила, як свідчить Геродот, на Кримському півострові чи в Приазов'ї ще у доскіфський період, можливо, в VIII–V столітті до нашої ери. Принаймні Геродот це записав у V столітті до нашої ери.

56 Амазонки давали обітницю не одружуватися, але підневільно, захоплені в полон, із чоловіками жили. Отже, тут відбито реалії дуже давніх часів.

57 Цікава ознака: коли держав іще мало. В часи амазонок це і справді було так.

58 Реалія християнських часів, зокрема тих, коли жив оповідач.

59 Полкова музика — солдатська реалія XIX століття.

60 Бо це царство жіноче, чоловік там не міг бути царем.

61 Тут описано досить архаїчний спосіб зважування: на один край дошки, на стояк, клали залізо, а на другий ставили людину.

62 Тобто 128 кг.

63 Запакує — вб'є, уразить.

64 Оповідь про Білу Лебідь своєрідна. Амазонки й справді вбивали в своєму царстві представників чоловічої статі, але за це їх не судили — то було у звичаї. Але тут у цікавий спосіб накладаються одна на одну дві епічні розповіді про Білу Лебідь — царицю амазонок і Либідь (Сунельду, Свінельду), сестру Кия, Щека та Хорива, яка зрадила чоловіка й була за те скарана. Згодом образ Білої Лебіді у билинній традиції перетворився на образ богатирки-жінки, або жінки-зрадливиці.

65 Мишак, миш'як — отрута, реалія часу, коли жив оповідач.

66 Примітка оповідача.

67 Примітка оповідача.

68 Очевидно, не з чужих країв, а з Дівочого царства. Йдеться про колективний суд, що існував здавна, коли злочинців судила вся громада.

69 Випади проти Дівочого царства досить цікаві. Воно засуджувалося, як явище, супротивне патріархату, який заступив на землі матріархат, а Дівоче царство було похідне саме від матріархату. Можливо, цей осуд належить давній епічній традиції, а може, й доданий сучасним оповідачем.

СТО СІМДЕСЯТ І ОДИН БОГАТИР Друкується за виданням: Етнографічний збірник. — Т. XIV. — Оповідання Р. Ф. Чмихала/ Зібрав В. Лесевич — Львів, 1903 — С. 39–48.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ТРИ ПОЇЗДКИ ІЛЛІ МУРОМЦЯ

Із міста Мурома, з села Карачаєва богатирська поїздка почалася 1. Виїжджав звідтіль добрий молодець Ілля Муромець на своєму доброму коні, у кованому сідлі. І натрапив він у чистому полі на Латир-камінь 2. Біжать від цього каменя три доріжки, а на камені написано: «Першою доріжкою поїдеш — убитий будеш, другою доріжкою поїдеш — жонатий будеш, третьою доріжкою поїдеш — багатий будеш». Стоїть Ілля, дивується, головою похитує, кажучи:

— Скільки літ я по чистому полю їздив, а такого дива не бачив. Поїхати, може, доріжкою, де багатим стану? Та нема в мене молодої дружини і коханої родини, нікому золотий скарб витрачати, в одежу барвисту вбиратись. Чи поїхати доріжкою, де жонатим стану? Та минула вже моя молодість. З молодою одружитись — чужа користь; а стару взяти — на печі треба лежати, киселем її годувати. Хіба поїхати тою доріжкою, де вбитим буду? Нажився вже я на сім світі, нагулявся у чистому полі.

От і звернув Ілля на доріжку, де вбитим мав бути, і наїхав він на болота смоленські, де сорок тисяч розбійників стояли, які вночі на дорогах грабували. Оточили розбійники Іллю Муромця, хочуть його з коня стягнути, пограбувати, а там і погубити, тіло біле з душею розлучити. Бачить Ілля Муромець, що біда прийшла неминуча, та й каже розбійникам:

— Вам убити мене, старого, нема за що, а взяти вам у мене нічого. Немає в мене ні золотого скарбу, ні одежі барвистої, ані каміння коштовного. Є тільки один добрий кінь, а на коні сідельце богатирське; є ще вуздечка тасьомчата, а в тій вуздечці по каменю яхонту 3. А на голові в мене шолом-ковпак у сорок пудів.

Закричав сильним голосом розбійницький отаман найбільший:

— Скільки ще старий розбалакувати буде? Беріться-но, хлопці, заділо ратне!

Пройняла Іллю досада велика, зняв він з буйної голови ковпак шоломчатий і почав ковпаком тим розмахувати. В один бік махне — немов вулиця серед розбійників пролягає; в другий бік махне — провулок утворюється 4.

Перелякалися розбійники і закричали голосно:

— Залиш, добрий молодче, хоч когось із нас на розплід!

Знищив Ілля розбійників геть усіх, нікого на розплід не залишив.

Повернувся до Латир-каменя й на камені напис зробив, що доріжка та вже очищена.

Тоді ступив на доріжку, де жонатим мав бути. Виїхав у чисте поле і побачив палати білокамінні. А з тих палат красна дівиця, богатирка 5 хоробра вийшла.

— Завітай до мене, добрий молодче! Низько дівиця вклонилася Іллі, взяла його за білі руки, за золоті персні, повела в палати білокамінні, посадила за дубовий стіл, почала доброго молодця пригощати, а пригощаючи, випитувати:

— Розкажи мені, з якої ти землі, яких батька та матері і як тебе звуть.

Відказав їй добрий молодець:

— Не питай зараз нічого, красна дівице. Натомився я, відпочити хочу.

Веде красна дівиця його до спочивальні, просить лягти на ліжко тесове. Та здалося Іллі те ліжко оманливим, і промовив він до красної дівиці:

— Ти сама спершу, душечко, ляж на це ліжко тесове.

Схопив дівчину попід боки і на ліжко кинув. Перекинулося воно враз, і полетіла красна дівиця в глибокий льох. Зазирнув туди Ілля Муромець, побачив там богатирів і закричав сильним голосом:

— Гей, хоробрі брати-товариші мої! Спокусилися ви на принаду жіночу, повертайтеся ж

тепер до своїх земель.

Відчинив він глибокий льох, повипускав богатирів сильних, добрих молодців дванадцятеро 6, а красну дівицю в льоху залишив. Низько кланялися богатирі, старому Іллі Муромцю дякуючи.

Повернув Ілля до Латир-каменя й на камені напис зробив, що й ця доріжка вільною стала.

Пустив він коня свого на доріжку, де багатим мав бути. Натрапив у чистім полі на три льохи глибокі, злотом-сріблом та камінням коштовним заповнені. Забрав добрий молодець увесь скарб незліченний та роздав його вбогій братії і сиротам бездомним. А тоді поїхав до Латир-каменя й останній напис зробив, що і ця доріжка вже очищена 7.

1 За билиною виходить, що Ілля Муромець спершу не знав, куди їхати, а їхав у три різні боки і вже тоді подався на Чернігів та до Києва. Це трохи не ув’язується з подальшою билиною, де сказано, що Ілля зразу-таки попрямував у бік Києва. Загалом ця билина має вторинний характер: перша поїздка накладається на звільнення Чернігова з облоги, друга — на подальші любовні пригоди Іллі, третя мандрівка — мотив нерозроблений.

2 Латир-камінь зветься ще білим горючим каменем чи просто горючим каменем. Вважається, що це бурштин, хоч той і не білий, а жовтий. У билинах Латир-камінь, що лежав на перехресті, — відправний пункт мандрів богатирів. Балтійське море також звали Латир-морем, бо там багато на узбережжі бурштину. Цей камінь, однак, зустрічається і на правому березі Дніпра, біля Києва.

3 Яхонт — коштовний камінь-аметист, синій яхонт — сапфір; яхонтом звали й інше коштовне каміння: рубін, якинт.

4 В українській билині про Іллю Муромця і Солов’я-розбійника це місце накладається на опис звільнення з облоги Чернігова; очевидно, звідти цей епізод сюди й запозичено.

5 В українській билині про Іллю Муромця і Святогора ця богатирка є жінкою Святогора.

6 Число дванадцять було магічним, воно часто зустрічається в казках (дванадцятеро братів, дванадцятеро богатирів тощо), зокрема в українських. Є казка про дванадцять братів-місяців.

7 Мотив, як ми вже казали, нерозвинений, адже ніхто тут Іллю Муромця не зупиняє, отож невідомо, чому й ця доріжка вже очищена і від кого. Билина постала в пізнішому часі й була скроєна з елементів епосу про Іллю Муромця. В іншому варіанті билини цей епізод оповідається ясніше: Ілля наїжджає на великий камінь на тридев’яносто пудів, і там написано: «Хто цей камінь підніме, а під каменем плиту чавунну, той знайде незчисленне багатство». Ілля це здійснив, йому відчинився великий льох, після того Ілля забирає скарб, їде до Києва, будує три церкви: Спаську, Георгіївську й Миколи Можайського, решту скарбу роздає убогим, а після того й умирає. Отже, йдеться тут не про перші, а про останні подвиги Іллі Муромця.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов’янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

ЧУРИЛО ПОЛОНКОВИЧ 1

У стольному городі Києві, в ласкавого князя Володимира, відбувся якось добрий та почесний бенкет для князів, та для бояр, та для всіх руських богатирів могутніх, та для всіх богатирок звитяжних. Коли день до вечора наближатися почав, ще більше на бенкеті веселощів стало. Розгулявся й сам Володимир-князь, вийшов він на ґанок із поручнями і в чисте поле задивився. Коли ж це з поля чистого юрба рибалок надійшла — всі побиті-поранені, булавами голови в усіх попробивані і кушаками 2 перев’язані. Кланяються рибалки князеві, чолом б’ють і скаргу творять:

— Просимо, володарю, в тебе суду над Чурилом, сином Полонковича. їздили ми річками та озерами, не змогли для тебе, князю, жодної рибки зловити, бо з’явилися люди невідомі, шовкові неводи із срібними камінцями та позолоченими поплавцями закидали, білу рибу 3 поналякували, щук та карасів повиловлювали, а дрібну рибку повигублювали. Нам улову зовсім не лишилося, і нема тобі з княгинею свіжого шматка, а нам від тебе — жодної плати. Жінки, діти наші зубожіли, по світу поневірятись пішли, а нас усіх побито-поранено. А належать ті люди до дружини Чурилової.

Не встигли рибалки з двору піти, коли з поля юрба птахоловів посунула — всі побиті-поранені, булавами голови в них попробивані і кушаками перев’язані. Кланяються птахолови князеві, чолом б’ють і скаргу творять:

— Просимо, володарю, в тебе суду праведного над Чурилом, сином Полонковича.

Їздили ми тихими заводями, та не змогли для тебе, князю, жодної пташки видивитись, бо з’явилися люди невідомі, всіх ясних соколів похапали, всіх гусей-лебедів повиловлювали, всіх сірих качечок повистрілювали. Нам улову зовсім не лишилося, нема й тобі з княгинею свіжого шматка, а нам від тебе — жодної плати. Жінки, діти наші зубожіли, по світу поневірятись пішли, а нас усіх побито-поранено. А належать ті люди до дружини Чурилової.

Не встигли птахолови з двору піти, коли з поля юрба звіроловів насунула — всі побиті-поранені, булавами голови в усіх попробивані і кушаками перев’язані. Кланяються звіролови князеві, чолом б’ють і скаргу творять:

— Просимо, володарю, в тебе суду праведного над Чурилом, сином Полонковича. їздили ми темними лісами, та на твоїм князівськім займищі на жодного звіра не натрапили, бо з’явилися люди невідомі, шовкові тенета попротягували, куниць та лисиць повиловлювали, чорних соболів повигублювали, турів та оленів повистрілювали. Нам улову зовсім не лишилося, нема й тобі з княгинею свіжого шматка, а нам від тебе — жодної плати. А належать ті люди до дружини Чурилової.

Запитав тоді ласкавий Володимир-князь:

— Князі мої та бояри, сильні, могутні мої богатирі! Хто такий цей Чурило? Бо не знаю, в яких краях він живе, не знаю, де його двір стоїть.

Тут із-за столів кружних 4 старий Берм’ята Васильович 5 виступав:

— Знаю я, Володимире-князю, в яких краях Чурило живе, знаю, де його двір стоїть. Нижче Малого Київця 6 Чурило живе. Двір у нього на семи верстах, а біля двору булатний тин, верхи на стовпах того тину точені, маківками-перлинами оздоблені 7, підворіття там із дорогого риб’ячого зуба, а над ворітьми до семи десятків ікон висить 8. Посеред двору золотоверхі тереми стоять; перші ворота — різьблені, середні ворота — засклені, а треті ворота — ґратчасті 9.

Захотіли тут Володимир-князь із княгинею подивитися на Чурилів двір, стали в дорогу збиратися. Взяв Володимир із собою старого Берм’яту Васильовича, щоб дорогу показав, усіх князів та бояр, улюбленого свого підручного старого Іллю Муромця, а з ними — і молодого Добриню Микитича; усіх їх зібралося п’ятсот чоловік. Посідали вони на добрих коней і поїхали до Чурилового двору за Малий Київець.

Під’їжджає князь до Чурилового двору і мовить, головою похитуючи:

— Ай справді все тут таке, як Берм’ята розповідав.

Коли це із терема високого чоловік старший вийшов: шуба на ньому соболина, зеленим оксамитом покрита, петельки на шубі із семи шовків, ґудзики візерунчасті, з червоного золота вилиті. Відчиняє він князеві з княгинею перші ворота — різьблені, князям-боярам — середні, засклені, а всім іншим людям — треті, ґратчастії, а сам такі слова мовить:

— Здоров був, князю з княгинею! Завітай же до нас у високий терем хліба та солі скуштувати.

Озвався до нього ласкавий Володимир-князь:

— Не знаю я, чоловіче старий, твого імені, не відаю, як по батькові тебе величати.

— Звати мене Полонком, гість я, сурожанин 10, і доводжуся батьком Чурилові.

Зайшов Володимир до високого терема, ходить по ньому — дивується, як гарно там усе оздоблено: половина підлоги у сріблі, груби розводами розписані, подики 11 у них срібні, стіни сукнами завішані, до сукон скельця почеплені, а стеля золотом сяє і всі світила небесні на ній виведені: сонце на небі — сонце і в теремі, місяць на небі — місяць і в теремі, зірка на небі — зірка і в теремі. По небу зірочка покотиться — в теремі зірочки посиплються — все по-небесному в теремі, і всюди краса невимовна.

Посідали всі за накриті столи, п’ють, їдять, забавляються. От і день до кінця наближається, красне сонечко заходить, усі вже без пам’яті сидять, сам князь Володимир радістю світиться, віконце трохи прочинив і на поле чисте задивився. Коли це здаля юрба молодців у полі чистому з’явилася, а було їх більше тисячі: коні під ними одношерстні, вуздечки на конях із самої міді, сідла на всіх шиті золотом. Самі молодці на одне лице, у скурлат-сукно 12 вбрані, барвистими хвилястими поясами підперезані, шапки на всіх чорні мурманки 13, на ногах чобітки сап’янові. Молодці на конях — як свічки горять, а коні під ними — як соколи летять. Посередині красень-молодець їде, від усіх той молодець вродливіший: кучері в молодця — дугою золотою, шия — як білий сніг, лице — як маків цвіт, очі — як у ясного сокола, брови — як у чорного соболя. Попереду молодця скороходи біжать, перед ним від сонця соняшник несуть 14, щоб біле лице йому не засмагало, сам він на трьох конях їде, з коня на коня перескакує, з сідла у сідло перемахує, шапочки в молодців підхоплює і знову на голови їм накладає.

Сполошився тут Володимир-князь і такі слова до господаря промовляє:

— Скажи-но, Полончище-сурожанине, чия це сила з’явилася? Чи не цар який зі своєю ордою на мене, Володимира, війною іде, у полон мене взяти наміряється?

Усміхнувся Полончище-сурожанин:

— Не лякайся, володарю, не полошись! То не цар з ордою іде, то з дружиною їде син мій, молодий Чурило Полонкович.

Вийшов Полончище-сурожанин на тильний ґанок і сказав Чурилові такі слова:

— Сину мій, Чурилченку! 15 Є в тебе улюблений гість, Володимир, князь стольнокиївський! Чим ти гостя пригощатимеш, що йому даруватимеш?

Брав тут Чурило золоті ключі, у глибокий льох заходив, скриньки ковані відмикав, виймав ізвідти шубу соболину, дорогим заморським оксамитом покриту, — для князя Володимира. Брав іще камку хрущату 16 — для княгині Опраксії, набирав куниць, лисиць, білих зайців — для князів та бояр, брав без ліку золотий скарб — для дружини княжої.

Князь Володимир подарунок прийняв і Чурилові сказав:

— Багато приходило до мене скаржників, і всі суду над тобою прохали, та не допущу я до того суду. Бачу, що не личить тобі жити під Київцем, а в Києві тобі жити личить. Тож піди ти до мене стольником та чашником служить 17.

Хто від біди відкупляється, а Чурило на біду наривається: бути стольником та чашником князівським погоджується.

Як приїхали всі до Києва, вирішив князь Володимир на честь доброго нового стольника

бенкет почесний справити. Ходить молодий Чурило Полонкович, дубові столи ставить, жовтими кучерями потрушує. Різала княгиня Опраксія біле м’ясо лебедине 18 — задивилася на Чурила, білу ручку собі порізала, і з сорому під стіл руку звісила, і до князя Володимира мовила:

— Хай не буде Чурило стольником, хай не буде він і чашником: на красу Чурилову дивлячись, на його кучері жовті, на персні його золочені, білу руку я собі порізала, затуманився розум у буйній голові, помутився світ у ясних очах.

Відповів Володимир-князь княгині:

— Дякуй Богові, що до вподоби ти мені! Коли 6 тебе, княгине, не любив я, по плечі тобі голову зрубав би!

А тоді звернувся князь до Чурила:

— Не бути тобі, Чуриле, у нас у стольниках, не бути тобі у нас у чашниках. Бути тобі ласкавим закликальником, закликатимеш гостей до мене на почесний бенкет.

Не злякався Чурило нового діла, уклонився і геть пішов. А наступного дня підвівся ранесенько, водою вмився білесенько, вбрався гарнесенько. Ходить Чурило по Києву, вулицями ходить, провулками, князів-бояр із бояринями закликає, жовтими кучерями потрушує. Задивилися люди на Чурила: де дівчата дивляться — загорожі тріщать, де молоді жінки дивляться — віконця дзвенять, а старі баби костури гризуть, поглядаючи на молодого Чурила.

Відтоді про Чурила в піснях-старинах 19 згадують і вік згадувати будуть.

1 Чурило Полонкович (Пленкович) — купецький син, ще один доказ того, що билини творились у купецькому середовищі. Перед нами образ чепуруна, який визначається не силою й мужністю, а тільки вбранням та багатством. Ім’я Чурило виводять від давнього слов’янського бога Чура; близький він до грецького Гермеса чи римського Меркурія, що прислужували верховному богові. В українському фольклорі цей образ зустрічається в піснях. Загалом виходячи з поданих у билині реалій, Чурило є образом-втіленням тиверців, племені, що сиділо на території між Дністром, Прутом та Дунаєм. З XII—XIII століть їхні землі входили до Галицько-Волинського князівства. Ім’я Пленко, Полонко походить, очевидно, від «полоняни», «полон»; мабуть, ідеться про купців, котрі торгували полоном і на цьому багато заробляли.

2 Кушак — пояс, пас.

3 Біла риба — осетрова риба, зокрема білуга.

4 Столи кружні — з’єднані в одне коло.

5 Берм’ята Васильович (інакше Перм’ята, Пермин) — один із князівських наближених бояр, служив Володимирові ходячим архівом, тобто давав у певних випадках довідки про те, про що ніхто не знав.

6 Очевидно, мається на увазі Київець на Дунаї, що його заснував ще князь Кий.

7 Маємо опис фортеці, звісно, з казковими елементами, що свідчать: фортеця була вельми багата.

8 Дуже цікава деталь. Знаючи, що церкви в Київській Русі оздоблювалися ззовні шиферними плитами з міфологічними сюжетами, можемо припустити, що тут відгук цього звичаю.

9 Опис воріт у замку відбиває феодальну ієрархію: одні — для князя, другі — для знаті, треті — для інших. Засклені ворота — це поетичний образ. Як і ворота з віконцями. Зрештою звичай мати окремий хід для панів, а окремий (чорний) — для слуг зберігся й до нашого часу.

1 °Сурож — так звалося Азовське море. Було й місто в Криму Сурож, тепер Судак біля

Феодосії.

11 Подики — підлоги.

12 Скурлат-сукно — сукно червоного кольору.

13 Мурманка — шапка, яка має з обох боків привіски, які можна підіймати й опускати.

14 Соняшник — парасоля від сонця, опахало.

15 Українська форма прізвища, що проходить у билині, — свідчення її південного, українського походження.

16 Камка хрущата — саян, напівшовкова, проткана золотом тканина. Так звалася й одежа, пошита з цієї тканини.

17 Тобто служити при дворі чи входити у двірські чини.

18 Тут маємо відгомін мотиву про Білу Лебідь, але він не розроблений. Такий мотив є і в билині про Олексія Поповича.

19 Старини — справжня назва билин, бо билинами їх назвали вчені XIX століття.

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.

Післяслово

Юний читачу! Ми з тобою завершили літературну мандрівку в глибини східнослов’янського епосу, що виник на українській землі. Цей епос розсіявся по широких просторах різних країн світу, але це наше духовне надбання, яке ми вивчаємо.

Багато на нашій літературознавчій дорозі було пасток, таємничих сховків, якихось підступних моментів, бо одну і ту ж річ можна розуміти по-різному, але це додавало інтересу нашому пошукові, задля того ми й мандрували. Не зайве буде зізнатися, що, може, ми десь і помилялися чи якось не так ту чи іншу річ зрозуміли, хоч на помилках, як то кажуть, учаться, попросимо за те вибачення. Головна ж цінність нашої мандрівки у тому, що ми відкриваємо для себе величну будівлю нашої духовності, яка творилася впродовж століть, а це не може не захопити. Можливо, ця будівля нагадає тобі триповерховий палац, у якому жили різні кочові народи: половці, печеніги, татари, скандинави, перси, турки та інші. І ці народи, юний читачу, треба поважати, бо вони жили на нашій землі та залишили нам свою культуру, і хоч ми з ними тяжко змагалися, але тепер маємо святий обов’язок бути їхніми земними спадкоємцями. Цей палац — палац нашої уяви, палац, у якому ми почали жити, як Котигорошко зі своєю ріднею. Отож наша мандрівка, юний читачу, не просте собі читання для розваги й розгадування літературних таємниць (хоч і не без того). Ми з тобою також стаємо ніби будівниками, чи, вірніше, відбудовниками, того палацу минулого нашого духовного життя. Як археолог із малого черепка відтворює горщик, так і ми з уламків стародавнього епосу хочемо відтворити цілий пласт нашої культури. В Україні впродовж віків творився епос, за допомогою якого консервувалася історична пам’ять народу; цей епос часом залишився у формі легендарних згадок, казок (найдавніша його частина), переказів, у фрагментах чи в певних сюжетах і найдивнішою поміж цих уламків треба назвати оповідь про Котигорошка. Пам’ятаєш приказку: «Це було за царя Гороха, коли людей було трохи», — хтозна, може, тут також збережено якусь нашу історичну пам’ять? А може, Котигорошко й отой міфічний цар Горох — одна й та ж особа? Хтозна! Але недаремно того Котигорошка люблять так українські діти, недаремно й художники малюють його в образі козака. Це був найдавніший із наших богатирів. Другий шар епосу, — а може, він творився паралельно з першим, — легенди про Цар-Дівицю, які потім, як ти уже знаєш, поєдналися з легендами про нашу київську Либідь. Про Білу Лебідь вістить українська билина «Сто сімдесят і один богатир». Третій шар епосу, — а може, паралельний до перших, — змієборчий, який пізніше ввійшов до Володимирського билинного епосу, але в своїх компонентах, напевне, був створений давніше. Зрештою, й Котигорошко б’ється зі Зміями. Потім постають герої-велетні: Святогор, Микула Селянинович із дочками, Ідолище, за тими героями князі (Вольга, Бух Копитович), дружинники, купці. І останній у цьому ряді Михайлик, котрий узяв на коня київські Золоті ворота і прорік українському народові, що повернеться, коли той встане з колін і згадає про свою минулу велич, а тоді й скине свої віковічні кайдани.

Заплющ очі, юний читачу: хай билинні герої пройдуть перед тобою могутніми нездоланними, на казкових крилатих конях, зі зброєю, хоч і смішною для нашого часу, у своєму химерному для нашого цивілізованого ока вбранні.

Подивися, як чесно, по-рицарському вони ведуть свої бої-поєдинки! Обміркуй, читачу, усе, що про тих героїв написано; тоді ти зрозумієш: усі вони творили одне — захищали свою рідну землю. Всі вони — образи наших історичних уявлень, але кожен із них персоніфікував реальну землю і реальних людей, а їхні дії оспівувалися на основі реальних подій, що відбувалися на нашій землі. Отож, коли ти заплющиш очі, юний читачу, і добре уявиш, то побачиш: вони пливуть, ніби поринули в глибокий сон; вони летять на своїх крилатих конях, як невпізнані летючі об’єкти, у них суворо запечатані вуста і так само, як у тебе, заплющені очі. Але ні, їхні вуста заворушилися. Чуєш, вони розповідають мені, тобі й усім свою велику таємницю, і таємниця ота не дуже й прихована. Вони оповідають, що безсмертя їхнє залежить від нас із тобою: коли ми про них пам’ятатимемо, вони житимуть, а коли забудемо, вони помруть.

Отже, вирушивши в цю літературну мандрівку, ми з тобою, юний читачу, здійснюємо ще одне святе діло: даємо тим давнім героям обітницю на вічність. І я думаю, що ми ту обітницю виконаємо, а якщо так, то й вони побіч нас, дітей наших та онуків, житимуть, і це триватиме доти, поки пам’ятатимемо самі себе.

Давай попрощаємося з героями українського епосу і скажемо тихенько:

— Не тривожтеся, богатирі, ви житимете з нами. Ми вас не забудемо, бо забути вас — це забути й себе. Але одне попросіть у свого богатиря Михайлика: хай поверне нам Золоті ворота. Або ще простіше: хай ми повіримо, що оті Золоті ворота, які вже відбудовано в Києві, — початок нашого відродження, адже свою державу ми таки повернули.

І вони нас зрозуміють, богатирі минулих віків. Із далеких країв вони повернуться до Києва, на свою землю, щоб тут знову утворити богатирську заставу.

Валерій Шевчук

Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; Малюнки Б. Михайлова. — К.: Веселка, 2003. — 247 с: іл.